

Stiftung / Fundația

PROXORIENTE

Die Union
der Rumänen Siebenbürgens
mit
der Kirche von Rom

Unirea
românilor transilvăneni
cu

Biserica Romei

Band/Vol. 1

Editura Enciclopedică

Veröffentlicht mit Unterstützung des
Bundesministeriums für Unterricht, Kunst und Kultur und des
Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung, Wien.

Publicat cu sprijinul
Ministerului Federal al Educației, Artei și Culturii și al
Ministerului Federal al Științei și Cercetării din Republica Austria,
Viena

Arbeitsgemeinschaft der Stiftung PRO ORIENTE
zum Studium der Siebenbürgener Kirchenunion

DIE UNION DER RUMÄNEN SIEBENBÜRGENS MIT DER KIRCHE VON ROM

BAND I VON DEN ANFÄNGEN BIS 1701

Herausgegeben von Johann Marte zusammen mit Viorel Ioniță,
Iacob Mârza, Laura Stanciu und Ernst Christoph Suttner

Colectivul de studiu al Fundației PRO ORIENTE
pentru cercetarea Unirii bisericești din Transilvania

UNIREA ROMÂNILOR TRANSILVĂNENI CU BISERICA ROMEI

VOL. I DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ÎN ANUL 1701

Editat de Johann Marte împreună cu Viorel Ioniță,
Iacob Mârza, Laura Stanciu și Ernst Christoph Suttner

Editura Enciclopedică
București, 2010

EDITURA ENCICLOPEDICĂ

Str. Luigi Cazzavillan nr. 17, sector 1, București

Tel.: 021.317.90.35; Fax: 021.317.88.42

e-mail: difuzare@universenciclopedic.ro

www.universenciclopedic.ro

www.edituraenciclopedica.ro

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial”

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom

Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei – București:

Editura Enciclopedică, 2010

2 vol.

ISBN 978-973-45-0618-7

**Band 1: Von den Anfängen bis 1701 = Vol. 1: De la începuturi
până în anul 1701. - 2010. - ISBN 978-973-45-0619-4**

281.95(498.4):282

ISBN 978-973-45-0618-7

978-973-45-0619-4

Volum dedicat cu recunoștință

Prea Fericitului Daniel I. (Ciobotea),
Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române

și

Prea Fericitului Lucian Mureșan,
Arhiepiscop Major al Bisericii Române Unite cu Roma,
Greco-Catolică

pentru sprijinul lor binecuvântat.

Editorii

*Johann Marte,
Präsident der Stiftung PRO ORIENTE*

Vorwort

Seit 2001 bemüht sich eine Arbeitsgemeinschaft der Wiener Stiftung PRO ORIENTE aus Theologen und Historikern, die Geschichte der Siebenbürgener Kirchenunion und des Widerstandes gegen sie anhand der Quellen zu erarbeiten und auf eine Darstellung hinzuwirken, die nicht aus konfessioneller oder nationaler Einseitigkeit, sondern – wie die Geschichtswissenschaft es fordert – „sine ira et studio“ vorgelegt werden kann. Mitarbeiter der Arbeitsgemeinschaft sind Angehörige der römisch-katholischen, der orthodoxen, der griechisch-katholischen, der lutheranischen und der reformierten Kirche sowie Historiker, die keiner Kirche angehören.

Denn die bisherigen hinreichend bekannten parteiischen Darstellungen aus verschiedenen kirchlichen bzw. weltlichen Gruppen haben viel unchristlichen Streit zwischen den Rumänen verursacht. Ziel des Forschungsvorhabens ist es, ein allen gemeinsames Verständnis der Geschehnisse zu erreichen, um hoffentlich bald zu einer Verständigung zwischen allen Beteiligten zu kommen.

Als erstes Ziel setzte sich die Arbeitsgemeinschaft die Aufgabe, zunächst die Geschehnisse von den Anfängen der Unionsbewegung bis zum Jahr 1761 darzustellen, bis zu jenem Zeitpunkt also, zu dem in Siebenbürgen neben dem unierten Bischof für die Gegner der Union ein eigener Bischof zu amtieren beginnen konnte. Bisher wurden die Anfänge des Geschehens am Ende des 17. Jahrhunderts und zu Beginn des 18. Jahrhunderts gemeinsam untersucht. Der Vorstand von PRO ORIENTE hielt es für angemessen, die bereits erreichten Ergebnisse sobald wie möglich der Öffentlichkeit als sein erstes Kapitel des geplanten gesamten Werkes zu präsentieren.

Cuvânt înainte

Începând cu anul 2001, o grupă de lucru susținută de Fundația vieneză PRO ORIENTE, formată din teologi și istorici, se străduiește să elaboreze, pe baza izvoarelor, istoria Unirii religioase din Transilvania, precum și a rezistenței împotriva acesteia, și să-și aducă contribuția la o lucrare, care să fie nu unilaterală din punct de vedere confesional sau național, ci – așa cum cere știința istoriei – „sine ira et studio”. Membrii grupei de lucru sunt teologi romano-catolici, ortodocși, greco-catolici, luterani și reformați precum și istorici laici.

Demersul nostru este întemeiat pe faptul că reprezentările părtinitoare cunoscute îndeajuns până acum ale diferitelor grupuri religioase, respectiv laice, au cauzat multe conflicte necreștine între români. Scopul proiectului de cercetare este de a obține o înțelegere comună pentru toți a evenimentelor, cu speranța de a se ajunge curând la o înțelegere între toți participanții.

Grupa de lucru și-a fixat sarcina de a prezenta mai întâi evenimentele de la începuturile mișcării de Unire până în anul 1761, așadar până la acel moment în care, în Transilvania, pe lângă episcopul unit, a putut să-și desfășoare activitatea și un episcop al adversarilor Unirii. Până acum evenimentele de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea erau cercetate împreună și conducerea Fundației PRO ORIENTE consideră potrivit să prezinte opiniei publice, cât mai repede posibil, rezultatele obținute, ca un prim capitol al lucrării general plănuită.

Für die Publikation der Ergebnisse ihrer Arbeit gaben, sich die Mitarbeiter der Arbeitsgemeinschaft Redaktionsregeln, deren Hauptpunkte hier zu benennen sind. Es wurde vorgesehen:

1) Da die Thematik des Buches nur die Jahre 1697-1761, das heißt nicht mehr als ca. 2/3 eines Jahrhunderts, überspannt, ist es nicht möglich, eine Unterteilung in so viele Zeitperioden vorzunehmen, wie mögliche Mitarbeiter vorhanden sind. Daher erfolgte der Vorschlag auf ein grundsätzliches Zweierlei in der Texterstellung.

2) In der Form einer sehr knapp gefassten Chronik soll der Verlauf der Ereignisse skizziert werden, soweit er aus den Quellen eindeutig feststellbar ist. Auf Problemfragen, die einer näheren Untersuchung bedürfen, darf die Chronik nur hinweisen, sie aber nicht behandeln. Sie soll nur die Zusammenhänge aufzeigen und besonders Lesern, die mit den Siebenbürgener Verhältnissen des 17./18. Jahrhunderts wenig vertraut sind, einen Überblick geben über den Unionsvorgang und über das Entstehen von Widerstand dagegen.

3) Die Chronik zu verfassen war Aufgabe einer Kommission, der jene Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft angehören, die als Herausgeber des vorliegenden Bandes benannt sind.

4) Von dieser Kommission war außer der Chronik auch eine Liste jener Themen zu erstellen, die im Einzelnen zu bearbeiten sind. Es sind dies jene Themen, die nur dann zureichend erklärt werden können, wenn sowohl ein tieferes Eindringen in die Quellen als auch die Bezugnahme auf die geschichtlichen, sozialpolitischen und theologischen Umstände der Zeit erfolgt. In erster Linie gehören dazu jene Themen, zu denen in der Literatur gegensätzliche Deutungen vorliegen.

5) Diese Themenliste wurde den Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern vorgelegt, damit sie frei auswählen konnten, welche Fragestellungen sie behandeln wollten.

6) Mit Rücksicht auf die notwendigerweise begrenzte Seitenzahl des Buches war ausdrücklich gefordert worden, die Themen kurz zu behandeln, nämlich in jener Art, in der Lexikonbeiträge abzufassen sind: die wichtigen Aspekte sind knapp zu benennen und Verweise sollen erfolgen auf die einschlägige Literatur.

Pentru publicarea rezultatelor muncii lor, colaboratorii grupei de cercetare au fixat reguli de redactare, ale căror puncte principale vor fi menționate aici. S-a avut în vedere:

1) Deoarece tematica cărții cuprinde doar anii 1697-1761, adică nu mai mult de 2/3 dintr-un secol, nu este posibil să se realizeze o împărțire în atât de multe capitole pe câți membrii există. De aceea a existat propunerea redactării a doua tipuri de text: cronica și articole individuale.

2) Desfășurarea evenimentelor trebuie să fie schițată în forma unei cronici foarte succinte, în măsura în care aceasta poate fi stabilită cu exactitate din izvoare. Problemele care necesită o cercetare mai atentă, pot fi doar amintite de către cronică și nu tratate. Ea trebuie doar să prezinte relațiile și să ofere în special cititorilor care sunt puțin familiarizați cu relațiile din Transilvania secolelor XVII-XVIII, o imagine de ansamblu asupra procesului de Unire și asupra apariției rezistenței împotriva acesteia.

3) Pentru redactarea cronicii a fost însărcinată o Comisie, alcătuită din acei membri ai grupei de lucru care sunt numiți și ca editori ai acestui volum.

4) Alături de redactarea cronicii, Comisia a trebuit să întocmească și o listă a acelor teme care trebuie cercetate individual. Acestea sunt temele care vor putea fi clarificate îndeajuns doar atunci când se realizează atât o cercetare mai profundă a izvoarelor ca și referirea la condițiile istorice, sociale, politice și teologice ale vremii. Este vorba, în primul rând, de teme care sunt interpretate în mod contradictoriu în literatură.

5) Această listă a temelor a fost pusă la dispoziția colaboratoarelor și colaboratorilor la acest proiect, pentru ca ei să poată alege liber subiectele pe care doresc să le trateze.

6) Ținând cont de numărul de pagini restrâns al cărții s-a solicitat în mod clar ca temele să fie tratate scurt, adică în modul în care se redactează contribuțiile pentru lexicoane: aspectele importante trebuie numite pe scurt, împreună cu trimiterile la literatura corespunzătoare.

7) Damit alle beim Entwerfen des Textes mitwirken können, erscheint das Buch mehrsprachig. Alle deutschen bzw. englischen Texte sind ins Rumänische übersetzt, die rumänischen ins Deutsche; zu den englischen Texten wird allerdings nur eine rumänische, keine deutsche Übersetzung erstellt. Damit ersehen werden kann, in welcher Sprache der Text verfasst ist, ist der deutsche, englische oder rumänische Originaltext jeweils auf der linken Buchseite zu finden, die deutsche bzw. rumänische Übersetzung auf der rechten Seite.

8) Wer einen Text verfasst, zeichnet ihn mit seinem Namen ab und trägt dafür die Autorenverantwortung.

9) Damit trotz der vielen Einzelautoren ein gemeinsames Buch aller entsteht, wurden die Verfasser (Verfasserinnen) verpflichtet, den Textentwurf allen Mitautoren (Mitautorinnen) zur Lektüre vorzulegen und eventuelle Einwände zu berücksichtigen.

10) Der Idealfall wäre, wenn Autor (Autorin) und Kritiker (Kritikerin) eine Formulierung finden, die sowohl dem Einwand des einen als auch der Autorenverantwortung des anderen gerecht wird.

11) Gelingt es nicht, eine solche Formulierung zu finden, sind Autoren (Autorinnen) verpflichtet, den Widerspruch zu vermerken (entweder im Text selbst oder zumindest in einer Fußnote). Es muss aber dabei bleiben, dass im Text des Artikels nichts enthalten sein kann, was der Autorenverantwortung desjenigen nicht entspricht, der ihn unterzeichnet. Aber es darf auch nichts als unsere gemeinsame Auffassung ausgegeben werden, was ernsthaften Widerspruch gefunden hat.

12) Die Herausgeber legten einen angemessenen Zeitraum für das Gegenlesen der Texte und einen Termin fest, bis zu dem die eventuellen Einwände anzumelden waren. Es wurde vereinbart, dass von Mitarbeitern und Mitarbeiterinnen, die den Termin schweigend verstreichen liessen, anzunehmen sei, dass sie den Textenwürfen zustimmen.

Es verbleibt dem Präsidenten der Stiftung PRO ORIENTE, der Hoffnung Ausdruck zu verleihen, dass die Veröffentlichung des ersten Bandes Interesse in der Öffentlichkeit finde und dazu führe, dass Anregungen und Kritiken für die Arbeitsgemeinschaft eingehen werden, vor allem aber, dass in den kommenden Jahren eine gute Weiterarbeit folgen werde.

7) Cartea este publicată în mai multe limbi, pentru ca toți autorii să poată contribui la redactarea textului. Toate textele scrise în limba germană, respectiv engleză, sunt traduse în limba română iar cele scrise în limba română sunt traduse în limba germană. Cu privire la textele scrise în limba engleză, va fi redactată doar o traducere în limba română, nu și una în limba germană. Pentru ca să se poată observa în ce limbă a fost redactat textul, varianta originală a textului german, englez sau român poate fi găsită mereu pe partea stângă a cărții, iar traducerea germană sau română, pe partea dreaptă.

8) Cel ce redactează un text îl semnează cu numele său și poartă pentru acesta responsabilitatea de autor.

9) Pentru că, în pofida numărului mare al autorilor, s-a elaborat o carte comună a tuturor, autorii au avut obligația să pună la dispoziție spre lecturare textele lor tuturor celorlalți autori și să țină cont de eventualele obiecții.

10) Cazul ideal a fost când autorul și criticul au găsit o formulare care le-a convenit atât obiecției unuia cât și responsabilității de autor a celuilalt.

11) Când nu s-a reușit o asemenea formulare, autorii au avut obligația de a menționa obiecția (în text sau cel puțin într-o notă de subsol). Nu se găsește în textul articolului ceea ce nu corespunde responsabilității de autor a celui ce semnează. Dar nici ceea ce a determinat obiecții serioase nu poate fi redat ca un punct de vedere comun.

12) Editorii au stabilit un timp potrivit pentru lecturarea reciprocă a textelor și o dată până la care să fie înaintate eventuale obiecții. S-a convenit ca și în cazul colaboratoarelor și colaboratorilor care nu au înaintat vreo obiecție până la data respectivă, să se considere că sunt de acord cu textele redactate.

Președintelui Fundației PRO ORIENTE își exprimă speranța că publicarea primului volum va trezi interes în rândul opiniei publice, și va conduce la imbolduri și critici pentru echipa de cercetare, dar mai ales la continuarea unei activități prolice în anii următori.

Zudem dankt der Vorstand der Stiftung dem Redaktionskomitee, das aus Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu und Ernst Christoph Suttner besteht, für die Endüberarbeitung des Buchentwurfes.

Conducerea Fundației își îndreaptă mulțumirea către Comitetul de redacție constituit din Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu și Ernst Christoph Suttner, pentru prelucrarea finală a textului cărții.

(Traducerea: Pr. Conf. Dr. Mihai Săsăujan)

*Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu
und Ernst Christoph Suttner*

Die Aufnahme von Unionsverhandlungen und die Anfänge des Widerstands gegen die Union

Im Fürstentum Siebenbürgen leitete gegen Ende des 17. Jahrhunderts die Eingliederung ins Habsburgerreich einen bedeutenden Wandel im sozialen und kirchlichen Leben ein. Dort waren drei Nationen privilegiert und bestimmend gewesen und hatten den Landtag gestellt: der (mehrheitlich ungarische) Adel des Landes, die Sachsen und die Sekler. Die Fürsten waren reformierten Glaubens gewesen; sie hatten ihrer Kirche eine Vorzugsstellung eingeräumt. Eine ebensolche Stellung erstrebten nun die Habsburger für die katholische Kirche¹, die zwar auch vorher im Fürstentum - wie die Reformierten, die Lutheraner und die Unitarier - eine „rezipierte Religion“ dargestellt hatte, aber nicht einmal Diözesanbischöfe haben können. Veranlasst durch Nachrichten über gegenreformatorische Zwangsmaßnahmen in jenen Teilen Oberungarns, die schon lange habsburgisch waren, erschien den Protestanten Siebenbürgens jeder Machtzuwachs für die Katholiken bedrohlich.

¹ Als infolge der Reformation die Kirche des Abendlands, die in älteren Quellen „lateinische Kirche“ heißt, in mehrere Konfessionen gespalten worden war, wurde für jene abendländischen Christen, die den Reformatoren nicht zustimmten, aus einem Eigenschaftswort, das im Glaubensbekenntnis eine wichtige Eigenschaft der gesamten Kirche Christi anzeigt, der Konfessionsname „Katholiken“ bzw. „katholische Kirche“ gebildet. In Quellen aus der Habsburgermonarchie war diese Bezeichnung um die Zeit, von der hier zu handeln ist, allgemein üblich.

Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu și Ernst Christoph Suttner

Demararea tratativelor de Unire și începuturile opoziției împotriva acesteia

Încorporarea Principatului Transilvaniei în Imperiul Habsburgic a determinat, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, o transformare semnificativă în viața socială și bisericească. În Principat erau trei națiuni privilegiate și determinante care alcătuiau Dieta: nobilimea Țării (majoritar maghiară), sașii și secuii. Principii erau de confesiune reformată, acordând Bisericii lor o poziție privilegiată. O poziție asemănătoare căutau acum Habsburgii pentru Biserica Catolică¹, care era ce-i drept și înainte o „religie receptă” în Principat – la fel ca reformații, luteranii și unitarienii -, însă nu putuse avea nici măcar episcopi eparhiali. Pe fondul informațiilor cu privire la măsurile de constrângere contrareformatoare în acele părți ale Ungariei Superioare, care erau de mai mult timp habsburgice, orice creștere a puterii catolicilor le apărea protestanților din Transilvania ca amenințătoare.

¹ După ce, în urma Reformei, Biserica Apusului, numită în izvoarele vechi „Biserica latină”, s-a împărțit în mai multe confesiuni, pentru acei creștini apuseni care nu au fost de acord cu reformații, s-a format dintr-un cuvânt care, în *Mărturisirea de credință*, arată o însușire importantă a întregii Biserici a lui Hristos, cuvântul confesional „catolici”, respectiv „Biserica Catolică”. În izvoarele din timpul Monarhiei austriece această denumire a fost obișnuită pentru perioada despre care se face aici referire.

Die Rumänen Siebenbürgens hatten nichts zu verlieren und konnten nur hoffen, beim Wandel der Machtverhältnisse zu gewinnen, denn als Nation waren sie nicht anerkannt gewesen, und ihre soziale Stellung war niedrig. Auch zählte ihre orthodoxe Kirche² nicht zu den rezipierten Religionen; sie war nur toleriert und durch Konditionen, die der jeweils regierende Fürst dem rumänischen Metropolit³ bei der Amtseinführung auferlegte, an eine intensive Aufsicht durch den kalvinischen (ungarischen) Superintendenten ausgeliefert.

Mit der Armee des Habsburgerreichs kamen Jesuiten nach Siebenbürgen. Sie waren in erster Linie mit dem Seelsorgsdienst in der Armee und an den Katholiken im Land betraut, hatten aber auch den Auftrag, bei den führenden Kreisen in der Kirche der Rumänen um Bereitschaft zu einer Union mit der katholischen Kirche zu werben. Mit Metropolit Teofil nahmen sie Unionsgespräche auf, doch dieser schied 1697 unerwartet aus dem Leben. Zu seinem Nachfolger wurde von der rumänischen Synode, auf welche damals die Kirchenleitung der Kalviner Siebenbürgens viel Einfluss ausübte, Atanasie Anghel gewählt; er war Student gewesen an einer kalvinischen Schule. Für die Weihe wurde er zum Metropolit der Walachei gesandt. Wie später der Jerusalemer Patriarch Dosithei, der damals im Land weilte, schrieb, wurde er dort zunächst für „einen schlechten Menschen“ gehalten, der „schließlich durch Versprechungen und heilige Eide Uns und die übrigen bewegte, ihn zum Hierarchen zu wählen“⁴. Er erhielt von Dosithei eine ausführliche Belehrung über die Glaubenslehre seiner Kirche, deren Niederschrift aus der Feder des Patriarchen⁵ zeigt, dass ihm sogar elementare Punkte aus der Überlieferung der „griechischen Kirche“ erst noch nahe gebracht werden mussten.

² Aus dem Eigenschaftswort „rechtgläubig (= orthodox)“ wurde mit der Zeit ebenfalls ein Konfessionsname gebildet. Mit ihm wurden dann jene Kirchen bezeichnet, die ehemals „griechische Kirchen“ genannt worden waren. In den Quellen aus der Zeit, mit der sich die vorliegende Darlegung befasst, kamen für die Kirche der Rumänen Siebenbürgens noch beide Bezeichnungen vor.

³ Seine Titulatur und seine kanonische Position werden noch in einem eigenen Abschnitt besprochen.

⁴ Das Schreiben des Patriarchen bei E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, București, 1890, XIV/I, S. 342.

⁵ Der Text der Niederschrift auf Rumänisch in *Biserica Ortodoxă Română*, 8, 1884, S. 714-721, in deutscher Übersetzung bei A. Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, Hermannstadt, 1862, S. 73-82.

Românii transilvăneni nu aveau nimic de pierdut și puteau doar spera să câștige de pe urma modificării relațiilor de putere, deoarece nu fuseseră niciodată recunoscuți ca națiune, iar poziția lor socială era inferioară. De asemenea, Biserica lor ortodoxă² nu era socotită în rândul religiilor recepte; era doar tolerată și era expusă unei supravegheri intense din partea Superintendentului calvin (maghiar) prin condițiile pe care le punea fiecare Principe domnitor Mitropolitului principal român³ la învestirea în funcție.

Odată cu armata Imperiului Habsburgic au venit și iezuiții în Transilvania. Ei se ocupau în principal de viața spirituală a soldaților din armată și ale catolicilor din Țară; aveau însă și misiunea de a promova în rândul cercurilor conducătoare ale Bisericii românilor disponibilitatea unei Uniri cu Biserica Catolică. Au început discuțiile despre Unire cu Mitropolitul Teofil, însă acesta a murit subit în 1697. Sinodul românesc, asupra căruia conducerea bisericească calvină din Transilvania exercita o influență vădită în acea vreme, a ales ca urmaș al lui Teofil, pe Atanasie Anghel, care fusese student al unei școli calvine. Pentru primirea hirotoniei, el a fost trimis la Mitropolitul Țării Românești. Așa cum scria mai târziu, Patriarhul Dositei al Ierusalimului, care se afla pe atunci în Țară, acolo el a fost considerat la început ca „un om rău”, „[...] care în cele din urmă ne-a convins pe noi și pe ceilalți, prin promisiuni și legăminte sfinte, să-l alegem ca ierarh”⁴. Acesta a primit de la Dositei o instrucțiune detaliată asupra învățaturii de credință a Bisericii sale, scrierea Patriarhului⁵ arătând că acesta trebuia să fii învățat chiar și puncte elementare ale tradiției „Bisericii grecești”.

² Din cuvântul „dreptmăritor (= ortodox)” s-a format, de asemenea, cu timpul, un cuvânt confesional. Cu acest cuvânt au fost denumite ulterior, acele Biserici, care mai înainte erau numite „Biserici grecești”. În izvoarele din timpul la care face referire lucrarea de față, erau utilizate pentru Biserica românilor din Transilvania încă ambele denumiri.

³ Titlatura și poziția sa canonică vor fi analizate într-un articol special.

⁴ Scrierea patriarhului la Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, București, 1890, XIV/1, p. 342.

⁵ Textul instrucțiunii în limba română în *Biserica Ortodoxă Română*, 8, 1884, p. 714-721, în traducere germană, la A. Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, Hermannstadt, 1862, p. 73-82.

Der walachische Metropolit, der Atanasie die Weihe erteilte, übergab ihm das Schriftstück als eine Art Dienstanweisung, die Orientierung geben sollte beim Widerstand gegen die Auflagen, welche Siebenbürgens Fürsten seit Jahrzehnten allen rumänischen Hierarchen erteilt hatten und von denen man in der Walachei wohl annahm, dass Atanasie sie ebenfalls auferlegt bekäme. Atanasie und die Synode führten nach seiner Rückkehr 1698/99 aber die Unionsgespräche mit den Jesuiten zu Ende, und Atanasie beantragte seine Amtseinführung bei keiner Siebenbürgener Autorität, sondern in Wien. Den Teilnehmern an den Unionsgesprächen der 90er Jahre war es wichtig gewesen, dem Wunsch Christi zu entsprechen, dass die Seinen eins sein sollen, doch sie hatten auch irdische Ziele. So wollten die Jesuiten erreichen, dass die katholische Kirche durch das Zusammenführen der zahlreichen Rumänen mit den wenigen Katholiken des Landes zur mächtigsten Kirche Siebenbürgens würde, und die Rumänen waren interessiert, beim Machtwechsel im Land Vorteile zu erlangen.

Zur theologischen Orientierung der Gespräche hatten die Jesuiten Anweisungen in Händen, die 1669 von der römischen Congregatio „De Propaganda Fide“ im Geist der Beschlüsse des Florentiner Konzils formuliert worden waren. Vom damaligen ungarischen Primas Kardinal Kollonich wurde ihnen zudem ein leopoldinisches Diplom vom 23-ten Oktober 1692 übermittelt, das dem unierten Klerus Ungarns Rechtsgleichheit mit den Lateinern des Landes verheißen hatte. Auf Ersuchen des Kardinals war es von Leopold I. zur Erleichterung einer Wiederbelebung der 1646 geschlossenen, inzwischen aber in Verfall geratenen Union von Užgorod (Oberungarn) erteilt worden. Kollonich wollte die Gültigkeit des Diploms und seine sozialpolitischen Versprechungen auch auf Siebenbürgen ausgedehnt sehen. Die Informationen, die wir über die Gespräche der Jesuiten mit den Rumänen haben⁶, bezeugen, dass sie in der Tat auf der Basis sowohl der Dokumente aus Rom als auch des leopoldinischen Diploms von 1692 erfolgten.

⁶ Vgl. unten den Abschnitt über die Synodalsitzungen in den 90er Jahren und über die Quellenlage zu ihnen.

Mitropolitul Țării Românești, care l-a hirotonit pe Atanasie, i-a înmânat scrierea ca pe un fel de îndrumar, care trebuia să servească drept orientare în rezistența împotriva instrucțiunilor impuse timp de decenii, de principii Transilvaniei, tuturor ierarhilor români, și despre care se presupunea în Țara Românească, că vor fi impuse și le va primi și Atanasie. După întoarcerea sa (în Transilvania), în 1698/99, Atanasie și Sinodul au continuat și finalizat discuțiile despre Unire cu iezuiții și au solicitat investirea sa în funcție, nu la vreo autoritate transilvăneană, ci la Viena. Participanții la discuțiile despre Unire din anii '90 doreau să respecte dorința lui Hristos, ca ai Lui să fie „una”, însă ei urmăreau și scopuri lumești. Iezuiții doreau ca, prin Unirea numeroșilor români cu puținii catolici ai Țării, Biserica Catolică să devină cea mai puternică Biserică din Transilvania, iar românii erau interesați să obțină avantaje pe urma schimbării de putere din Țară.

Pentru orientarea teologică a discuțiilor, iezuiții aveau la îndemână instrucțiuni, care fuseseră formulate în 1669 de către Congregația romană „De Propaganda Fide” din Roma în spiritul hotărârilor Conciliului florentin. De la Primatul ungar de atunci, Cardinalul Kollonich, ei au primit prima dată o Diplomă leopoldină, în 23 septembrie 1692, prin care se promitea clerului unit din Ungaria egalitate în drepturi cu latinii din Țară. La solicitările Cardinalului aceasta fusese dată de Leopold I pentru înlesnirea unei revitalizări a Unirii Ungariei Superioare de la Užgorod încheiată în 1646, dar care între timp se năruise. Kollonich dorea ca valabilitatea Diplomei și promisiunile sale social-politice să se extindă și în Transilvania. Informațiile, pe care le avem despre discuțiile iezuiților cu românii⁶, dovedesc că, de fapt, acestea au avut loc atât în baza documentelor de la Roma cât și a *Diplomei leopoldine* din 1692.

⁶ A se vedea mai jos, articolul despre ședințele sinodale din anii '90 și situația izvoarelor cu privire la ele.

Für den Fall, dass die Gesamtheit der Rumänen Siebenbürgens tatsächlich der katholischen Kirche als Unierte zugeführt würde, wie es die Jesuiten erstrebten, die auf die Annullierung des Schismas zwischen Rom und der Kirche der Siebenbürgener Rumänen hinarbeiteten, befürchteten die Stände des Landes eine übergroße Vormachtstellung der Katholiken und eine eventuelle Beschneidung ihrer protestantischen Freiheiten. Bedrohlich erschien ihnen auch die im leopoldinischen Diplom in Aussicht gestellte Wandlung der sozialpolitischen Verhältnisse zu Gunsten der Rumänen und zu ihren eigenen Ungunsten. Unverzüglich leisteten Siebenbürgens Behörden deswegen Widerstand. Im April/Mai 1698 konnten sie eine Verfügung Leopolds I. erwirken, welche den Siebenbürgener Rumänen bei einem persönlich gewünschten Anschluss an eine der vier rezipierten Religionen die sozialen Vorteile der Bekenner der Religion ihrer Wahl verhiess, es ihnen aber auch frei stellte, keinen solchen Anschluss zu suchen und in sozialer Hinsicht in ihrem bisherigen Zustand der Rechtlosigkeit zu verbleiben. Bereits in den Jahren 1698 und 1699 ließen Siebenbürgens Behörden eine Enquete starten, und die Formulierung der dabei vorgelegten Fragen sollte möglichst viele Rumänen veranlassen, ihrer Kirchenleitung die Gefolgschaft zu verweigern, falls diese das Schisma mit den Lateinern im Namen aller Rumänen Siebenbürgens für beendet erklären würde. Zum Schutz der Privilegien der drei Nationen wollten sie nämlich auf keinen Fall einen Beschluss der Kirchenleitung zu einer Gesamtunion aller Rumänen Siebenbürgens mit der katholischen Kirche zulassen, sondern nur die Teilunion jener rumänischen Gläubigen, die zu einer persönlichen Übertrittserklärung bereit waren.

Die Verhandlungsführer aus dem Jesuitenorden konnten die Union nur vorbereiten, besaßen aber nicht die Vollmacht, auch deren Abschluss herbei zu führen. Dieser stand dem ungarischen Primas Kardinal Kollonich zu. Durch ihn kam es aber zu einer folgenschweren Umgestaltung dessen, was die Jesuiten begonnen hatten. Als Atanasie 1701 bei ihm in Wien war, wurde er wie ehemals vor seiner Weihe in der Walachei abermals einer ausführlichen Belehrung über das Glaubenserbe unterzogen. Wiederum wurde der Inhalt der Belehrung schriftlich niedergelegt, und wieder musste Atanasie sie unter Eid bestätigen⁷.

⁷ Der Text der Niederschrift und die Eidesformel bei N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I. Innsbruck, 1885, S. 281-287.

Stările Țării se temeau de o putere prea mare a catolicilor și de o eventuală limitare a libertăților lor protestante, pentru cazul în care toți românii transilvăneni ar fi fost aduși la Biserica Catolică ca uniți, așa cum doreau iezuiții, care urmăreau anularea schismei dintre Roma și Biserica românilor transilvăneni. Amenințătoare li se părea, de asemenea și schimbarea relațiilor social-politice în favoarea românilor și în detrimentul lor, menționată în *Diploma leopoldină*. De aceea autoritățile transilvănene s-au împotrivit imediat. În aprilie/mai 1698 acestea au putut obține o decizie a lui Leopold I, care le promitea românilor transilvăneni avantajele sociale ale religiei alese de ei, în cazul aderării personale la una din cele patru religii recepte, oferindu-li-se însă și libertatea de a nu căuta o asemenea aderare și de a rămâne din punct de vedere social, în starea de până atunci, adică lipsiți de drepturi. Încă din anii 1698 și 1699 autoritățile transilvane au demarat o anchetă, iar modul de formulare a întrebărilor prezentate trebuia să determine cât mai mulți români să refuze să își urmeze conducerea bisericească, în cazul în care aceasta ar fi declarat anularea schismei cu latinii, în numele tuturor românilor transilvăneni. Pentru a proteja privilegiile celor trei națiuni, ei nu doreau în nici un caz să permită o decizie a conducerii bisericești asupra unei Uniri generale a tuturor românilor transilvăneni cu Biserica catolică, ci doar Unirea parțială a acelor credincioși români, care erau dispuși la o declarație personală de trecere la altă religie.

Conducătorii negocierilor din Ordinul iezuit au putut doar să pregătească Unirea, nu aveau însă autoritatea să realizeze și încheierea acesteia. Acest lucru era de competența Primatului ungar, Cardinalul Kollonich, prin intermediul căruia s-a ajuns însă la o modificare cu urmări grave a ceea ce începuseră iezuiții. În anul 1701, când Atanasie s-a aflat la el, în Viena, a fost instruit din nou amănunțit asupra învățăturii de credință, la fel ca și înaintea hirotonirii sale anterioare din Țara Românească. Conținutul instrucțiunii a fost consemnat în scris, iar Atanasie a trebuit hirotonit din nou, prin jurământ⁷.

⁷ Textul instrucțiunii și formula de jurământ la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 281-287.

Auf der Basis der römischen Dokumente von 1669 hatten die Jesuiten den Rumänen versichert, dass sie auch nach der Union mit den Katholiken ihr kirchliches Erbe (ihre „lege stramoșească“) unverändert fortpflegen könnten; nun wurde ihnen jedoch eine Umgestaltung im Sinn des Tridentinums auferlegt. Doch was den tridentinischen Tenor der neuen Auflagen anbelangt, reichte die theologische Bildung des Atanasie und auch jene des Kardinals Kollonich nicht aus, um absehen zu können, wie sehr das, was Kollonich verlangte, sich von der rumänischen „lege stramoșească“ unterschied. Nicht das herkömmliche Erbe, sondern die volle Übernahme des tridentinischen theologischen Denkens sollte nach Kollonich in möglichst naher Zukunft charakteristisch werden für das kirchliche Leben der unierten Rumänen. Wie im zweiten Teil dieses Buches darzulegen sein wird, rief dies heftigsten Widerstand der Rumänen heraus.

Um das Aufblühen des tridentinischen Denkens bei den Unierten zu fördern, wurde für sie von Wien aus ein aufsichtsführender lateinischer „Theologe“ eingesetzt. Auch zweifelte Kollonich, ob die Rumänen Siebenbürgens im vollen Sinn eine Kirche mit einem Bischof und mit Priestern seien; er erteilte am 26. und 27. März 1701 Atanasie *sub conditione* die Wiederweihe zum Priester und zum Bischof. Die Wiederweihen provozierten und bestärkten unter den Rumänen Widerstandswillen gegen die Union, und wie später von den österreichischen Behörden ausdrücklich bestätigt wurde, hatten mancherorts die Rumänen den Unionsbeschluss von Anfang an nicht rezipiert.

În baza documentelor romane din 1669 iezuiții îi asiguraseră pe români că vor putea să urmeze neschimbat tradiția lor bisericească (*legea strămoșească*) după Unirea lor cu catolicii. Acum li s-a impus, însă, o învățătură modificată în spiritul tridentin. În ceea ce privește însă conținutul tridentin al noilor instrucțiuni, formarea teologică a lui Atanasie și a Cardinalului Kollonich nu era suficientă pentru a se putea întrevedea cât de mult se deosebea de *legea strămoșească românească*, ceea ce solicita Cardinalul Kollonich. În viziunea lui Kollonich, nu moștenirea tradițională ci preluarea completă a gândirii teologice tridentine ar fi trebuit să devină în viitorul cel mai curând posibil caracteristică pentru viața bisericească a românilor uniți. Așa cum se va arăta în capitolul II al prezentei cărți, acest lucru a determinat o rezistență acerbă a românilor.

Pentru a promova dezvoltarea gândirii tridentine la uniți, Viena a numit pentru ei un „teolog” latin supraveghetor. Kollonich se îndoia, de asemenea, că românii transilvăneni ar fi, în mod deplin, o Biserică cu episcop și preoți. El l-a hirotonit la 26 și 27 martie 1701 pe Atanasie, din nou *sub conditione* ca preot și ca episcop. Rehirotonirile au provocat și întărit în rândul românilor voința de rezistență împotriva Unirii, și așa cum a fost mai târziu confirmat clar de către autoritățile austriece, în anumite locuri, românii nu primiseră de la bun început hotărârea de Unire.

(Traducerea: Pr. Conf. Dr. Mihai Săsăujan)

Trei națiuni și patru confesiuni recepte în Transilvania secolului al XVII-lea și statutul juridic al românilor, care nu erau recunoscuți nici ca națiune și nu aveau nicio religie receptă

1. Se știe că, după bătălia de la Mohács (29 august 1526), Ungaria a devenit pașalâc turcesc, Regatul maghiar fiind împărțit, în timp ce Transilvania s-a organizat ca Principat autonom, și va rămâne așa până la 1683, când va fi anexată Imperiului Habsburgic¹. De aceea, între anii 1542-1545, Stările (*die Stände*) din Transilvania s-au întrunit în mai multe Diete, în vederea reorganizării teritoriului ardelean². Principatul Transilvaniei și-a stabilit un nou sistem politic– constituțional, hotărându-se ca noul stat să fie organizat sub forma unei uniuni sau confederații a celor trei Stări sau *națiuni politice*: „Bundestaat der drei ständischen Völkern”³,

¹ Mircea Păcurariu, *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*, OIKONOMIA, Band 33, Erlangen, 1994, p. 195.

² Paul Brusonowski, *Pagini din istoria bisericească a Sibiului medieval*, Cluj-Napoca, „PUC”, 2007, p. 71.

³ *Ibidem*; vezi și G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV, vol. I, Sibiu, 1925, p. 296.

Die drei anerkannten Nationen und vier Konfessionen im Siebenbürgen des 17. Jahrhunderts und der Rechtsstatus der Rumänen, die weder als Nation anerkannt waren noch eine rezipierte Religion besaßen

1. Bekanntlich wurde Ungarn nach der Schlacht von Mohács (29. August 1529) ein türkisches Paschalik, nachdem das ungarische Königreich aufgeteilt wurde, wobei Siebenbürgen sich als autonomes Fürstentum organisierte und dies bis 1683 bleiben sollte, als es dem Habsburger Reich angeschlossen wurde¹. So trafen sich zwischen 1542 und 1545 die Stände Siebenbürgens zu mehreren Sitzungen, um das Gebiet Siebenbürgens neu zu organisieren². Das Fürstentum wurde politisch neu geordnet – als konstitutionelles System in der Form einer Union oder Konföderation jener drei Stände oder *politischen Nationen*: als „Bundesstaat der drei ständischen Völker“³,

¹ Mircea Păcurariu, *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*, OIKONOMIA, Bd. 33, Erlangen 1994, S. 195.

² Paul Brusanowski, *Pagini din istoria bisericească a Sibiului medieval* (dt. *Ausschnitte aus der Kirchengeschichte des mittelalterlichen Hermannstadt*), Cluj-Napoca, „PUC“, 2007, S. 71.

³ *Ibidem*; cf. G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV, Bd. I, Hermannstadt, 1925, S. 296.

prin această organizare, cele trei națiuni devenind adevărate „state în stat”⁴. Această ordine de drept va fi întărită, apoi, prin *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei*, din anul 1653 și vor fi aplicate pe toată durata Principatului⁵. Prin urmare, urmărind păstrarea și pe viitor a vechilor privilegii, Dietele transilvane vor admite numai cele trei națiuni: nobilii (unguri), sașii, secuii, și numai patru confesiuni, așa-zis recunoscute (*receptae*): romano-catolică, luterană (1557), calvinistă (1564) și unitariană (1571). Cele trei națiuni privilegiate și cele patru confesiuni recunoscute vor fi numite „cele șapte păcate istorice ale Transilvaniei”⁶. Toate celelalte națiuni și religii erau doar *tolerate*.

2. Cea mai numeroasă parte a locuitorilor Transilvaniei era formată, însă, din românii ortodocși, care ocupau efectiv teritoriul transilvan în majoritate⁷. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că, în perioada Principatului, exista la românii din Transilvania și o clasă nobiliară care, cu timpul, s-a maghiarizat. Marea masă a românilor rămânea lipsită de drepturi, fiind ținta prozelitismului claselor conducătoare. Pe români, sașii vor încerca să-i convertească la luteranism, iar ungurii, la rândul lor, să-i convertească la calvinism

3. Dacă sașii nu au reușit, calvinii unguri, care dispuneau de puterea politică și juridică, vor încerca să organizeze o ierarhie româno-calvină, în ciuda opoziției românilor. Toate acestea se petreceau în timpul domniei principelui Ioan Sigismund (1559-1571), fiul lui Ioan Zápolya (1526-1549) și a celor care i-au urmat.

⁴ A. Grimm, *Die politische Verwaltung im Großfürstentum Siebenbürgen*, II, Sibiu, 1856, p. 3.

⁵ Alexandru Herlea, Valeriu Șotropa et alii, *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1997. Ediția princeps: *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae Eidem Anexarum [...]*, Claudiopoli, Anno M. DC. XCVI.

⁶ Ioan Lupaș, *Istoria Românilor*, Sibiu, 1944, p. 235-236.

⁷ *Ibidem*.

wodurch diese drei Nationen zu wahren „Staaten im Staate“ wurden⁴. Diese Rechtsordnung wird später durch die *Rechtskonstitutionen Siebenbürgens* („*Approbaten*“) aus dem Jahre 1653 bestätigt und während der ganzen Zeit des Fürstentums angewandt werden⁵. In der Absicht, auch für die Zukunft die alten Privilegien zu bewahren, anerkannten die siebenbürgischen Landtage nur diese drei Nationen: den Adel (die Ungarn), die Sachsen und die Szekler, und nur vier Konfessionen wurden offiziell anerkannt und rezipiert (als *receptae*): die römisch-katholische und die lutherische (1557), die kalvinistische (1564) und die unitarische (1571). Diese drei privilegierten Nationen und die vier anerkannten Konfessionen werden später als „die sieben historischen Sünden Siebenbürgens“ bezeichnet werden⁶. Alle anderen Nationen und Religionen waren nur *toleriert*.

2. Den größten Anteil an Bewohnern Siebenbürgens stellten freilich die orthodoxen Rumänen dar, die effektiv den größten Landanteil am Territorium Siebenbürgens bewohnten⁷. Es darf auch nicht übersehen werden, dass es in Siebenbürgen auch einen rumänischen Adel gegeben hat, der allerdings im Laufe der Zeit magyarisiert wurde. Die große Masse der Rumänen blieb ohne Rechte und wurde zum Ziel des Proselytismus der herrschenden Klassen. Die Sachsen sollten versuchen, die Rumänen zur Konversion zum Luthertum zu bewegen, die Ungarn wiederum zur Konversion zum Calvinismus.

3. Wenn auch die Sachsen keinen Erfolg hatten, so schufen doch die ungarischen Calvinisten, die über politische und rechtliche Macht verfügten, eine rumänisch-kalvinistische Hierarchie, der Opposition der Rumänen zum Trotz. All dies geschah zur Zeit der Herrschaft des Fürsten Johann Sigismund (1559-1571), des Sohnes von Johannes Zápolya (1526-1549), und seiner Nachfolger.

⁴ A. Grimm, *Die politische Verwaltung im Großfürstentum Siebenbürgen*, II, Hermannstadt 1856, S. 3.

⁵ Alexandru Herlea/Valeriu Șotropa u. a., *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei* (dt. *Die Rechtskonstitutionen Siebenbürgens* („*Approbaten*“), Cluj-Napoca, „Dacia“, 1997. Orig.: *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae Eidem Anexarum [...]*, Claudiopoli, Anno M. DC. XCVI.

⁶ Ioan Lupaș, *Istoria Românilor* (dt. *Geschichte der Rumänen*), Sibiu, 1944, S. 235-236.

⁷ *Ibidem*.

Noul principe, Ștefan Báthory (1571-1576), era catolic, ceea ce va facilita pătrunderea iezuiților în Transilvania⁸.

4. Mihai Viteazul, ajuns apoi principe al Transilvaniei, le va construi românilor o catedrală episcopală la Alba Iulia, acordându-le și unele drepturi care însă nu s-au realizat⁹. Ba, mai mult, dieta ținută în scaunul secuiesc Sepsi, între 25 oct. - 4 nov. 1600, spunea următoarele: „Noi am hotărât că în această țară să fie admisă libertatea religioasă a celor patru religii recepte: catolică sau romană, luterană, calvină și unitariană”¹⁰.

5. În veacul al XVII-lea situația religioasă a românilor nu s-a schimbat. Mitropoliții Transilvaniei au rezidat acum în orașul Alba Iulia (Bălgrad), în clădirile și catedrala rectitorită de Mihai Viteazul. Tot aici era și sediul principilor țării și al intendentului calvin maghiar, care vor începe o activitate prozelitistă extrem de dură în rândurile ortodocșilor, mai ales în timpul lui Gabriel Bethlen, Georghe Rákóczy și a urmașilor acestora. Nu vom insista asupra ierarhei româno-calvine, nici asupra influențelor pe care Reforma le-a avut asupra românilor. Vom aminti, totuși, că acei tineri români care au studiat în școlile protestante vor constitui, treptat, o mică pătură de intelectuali care va avea un rol important în desfășurarea ulterioară a evenimentelor. În această perioadă deosebit de dificilă, au păstorit ierarhi de mare însemnătate, care au avut de suferit mult de pe urma prozelitismului calvin. Ilie Iorest, Simion Ștefan și Sava Brancovici sunt doar câțiva dintre ei. Încercând să-și salveze credința, într-o perioadă în care principii și superintendentii calvini îi schimbau pe ierarhii români după bunul lor plac,

⁸ *Ibidem*; V. Biró, *La politique religieuse et scolaire d'Étienne Bathory en Transylvanie*, în *Étienne Bathory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Krakau, Ungarische Akademie der Wissenschaften & Polnische Akademie der Wissenschaften, 1935, p. 47-70.

⁹ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 199.

¹⁰ Szilágyi S., *Erdélyi országgyűlési emlékek, Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, III, Budapeșt, p. 551-552; Al. Herlea, V. Șotropa, I. Flova, *Vechile legislații transilvane, I. Approbatae Constitutiones, 1653 (VLT)*, în *Mitropolia Ardealului*, XXI, 7-9, 1976, p. 602.

Der neue Fürst Stefan Báthory (1571-1576) war katholisch, was das Vordringen der Jesuiten in Siebenbürgen erleichterte⁸.

4. Fürst Michael der Tapfere, der danach Fürst von Siebenbürgen wird, errichtet den Rumänen eine Bischofskathedrale in Alba Iulia (dt. Karlsburg) und gesteht ihnen auch einige Rechte zu, die jedoch nicht umgesetzt werden⁹. Im Gegenteil: der Landtag, der vom 25. Oktober bis 4. November 1600 am Szeklerstuhl Szepsi tagte, beschloss Folgendes: „Wir haben beschlossen, dass in diesem Land religiöse Freiheit folgenden vier akzeptierten Religionen zugestanden wird: der katholischen oder römischen, der lutherischen, der kalvinischen und der unitarischen“¹⁰.

5. Im 17. Jahrhundert hat sich die religiöse Lage der Rumänen nicht verändert. Die Metropolen von Siebenbürgen hatten von nun an ihre Residenz in der Stadt Alba Iulia (Bälgrad), in den von Michael dem Tapferen errichteten Gebäuden und der Bischofskathedrale. Hier war auch die Residenz der Landesfürsten und des ungarischen kalvinischen Superintendenten, die besonders massiven Proselytismus unter den Orthodoxen betreiben sollten, vor allem zur Zeit von Gabriel Bethlen, Georg Rákóczy und ihrer Nachfolger. Wir wollen hier nicht auf die rumänisch-kalvinische Hierarchie eingehen und auf die Einflüsse, die die Reformation auf die Rumänen hatte. Hingewiesen sei jedoch darauf, dass jene jungen Rumänen, die an den protestantischen Schulen ihre Ausbildung erfuhren, allmählich eine kleine Schicht an Intellektuellen bildeten, die für den weiteren Verlauf der Ereignisse eine wichtige Rolle spielte. In dieser besonders schwierigen Periode leiteten Hierarchen von großer Bedeutung die Kirche, die unter dem kalvinischen Proselytismus viel zu leiden hatten. Ilie Iorest, Simion Ștefan und Sava Brancovici sind nur einige von ihnen. In ihrem Bemühen, den Glauben der Väter zu bewahren, und in einer Epoche, in der die kalvinistischen Fürsten und Superintendenten die rumänischen Hierarchen nach ihrem Gutdünken austauschten,

⁸ *Ibidem*; V. Biró, *La politique religieuse et scolaire d'Étienne Bathory en Transylvanie*, in: *Étienne Bathory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Krakau, Ungarische Akademie der Wissenschaften & Polnische Akademie der Wissenschaften, 1935, S. 47-70.

⁹ M. Păcurariu, *op. cit.*, S. 199.

¹⁰ Szilágyi S., *Erdélyi országgyűlési emlékek, Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, III, Budapest, S. 551-552; Al. Herlea, V. Șotropa, I. Flova, *Die alten siebenbürgischen Rechtsordnungen, I. Approbatae Constitutiones, 1653 (VLT)*, in: *Mitropolia Ardealului*, XXI, 7-9, 1976, S. 602.

ei au avut înțelepciunea de a pune ideile provenite din Reformă în limba poporului, tipărirea de cărți în limba română etc. în slujba neamului, păstrând, în același timp, ritul și credința ortodoxă neștirbite. Că Reforma nu a avut rezultatul scontat de propaganda calvină, o dovedește, între altele, și corespondența lui Gabriel Bethlen cu Patriarhul ecumenic Chiril Lukaris, căruia Principele îi ceruse sprijinul în acțiunea sa de calvinizare a românilor. Se cunoaște și refuzul categoric al Patriarhului ortodox din scrisoarea de răspuns, din 2 septembrie 1629¹¹. Referindu-se la alegerea unui ierarh pe scaunul de la Bălgrad, însuși superintendentul Geleji Katona István spunea că „nu se poate găsi [...] un asemenea candidat care să-și schimbe religia din temelie [...] căci atunci l-ar afurisi Patriarhul; nu ar permite să fie sfințit vlădică, nici românii nu l-ar primi, dimpotrivă, dacă s-ar duce între ei, cine știe ce s-ar întâmpla”¹².

6. Pentru secolele XVI-XVII, impresia generală pe care Transilvania o oferea era aceea a unei țări cu o gravă discriminare și cu o mare nedreptate¹³. Încercând să pună progresul societății românești pe seama Reformei, autorii unei lucrări apărute nu prea de mult¹⁴, consideră, pe bună dreptate, că situația acesteia nu trebuie văzută doar în alb și negru, considerând că istoriografia greco-catolică mai veche a exagerat lucrurile, pentru ca să justifice acțiunea prozelitistă a iezuiților, precum și realizarea Unirii cu Roma a unei părți a românilor ardeleni.

¹¹ Niculae M. Popescu, *Chiril Lucaris și ortodoxia românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXIV, 7-9, 1946, p. 425-446; Ernst Christoph Suttner, *Die Christenheit aus Ost und West auf der Suche nach dem sichtbaren Ausdruck für ihre Einheit*, în *Das östliche Christentum*, Neue Folge, Bd. 48, Würzburg, 1999, p. 137-142.

¹² Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599-1699, Cluj, 1940, p. 209-210.

¹³ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 108.

¹⁴ Ana Dumitran, Gudur Botond, Pr. Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI-primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000.

hatten sie den Weitblick, die Ideen der Reformation in die Volkssprache zu übertragen, in den Dienst des eigenen Volkes zu stellen, sie druckten Bücher auf Rumänisch, und bewahrten gleichzeitig den orthodoxen Ritus und Glauben unverändert. Dass die Reformation nicht den von der kalvinistischen Propaganda erhofften Erfolg hatte, beweist unter anderem ein Schriftwechsel zwischen Gabriel Bethlen und dem Ökumenischen Patriarchen Kyrill Lukaris, den der Fürst um seine Hilfe bei dem Bemühen bat, die Rumänen zum kalvinischen Glauben zu bringen. Bekannt ist auch die kategorische Ablehnung dieses Ansinnens im Antwortschreiben des orthodoxen Patriarchen vom 2. September 1629¹¹. Im Blick auf die Wahl eines Hierarchen auf den Bischofssitz von Bălgrad sagte allerdings selbst der Superintendent Geleji Katona Istvan, „dass kein solcher Kandidat [...] gefunden werden kann, der sein Bekenntnis von Grund auf ändert [...], denn dies würde den Patriarchen sehr erzürnen; er würde seine Zustimmung zur Bischofsweihe verweigern und die Rumänen würden ihn nicht als Bischof empfangen; im Gegenteil: wenn er sich unter Rumänen aufhielte, wisse niemand, was ihm widerfahre“¹².

6. Für das 16. und 17. Jahrhundert hinterlässt Siebenbürgen den allgemeinen Eindruck eines Landes mit massiver Diskriminierung, in dem großes Unrecht geschah¹³. Bei ihrem Versuch, den Fortschritt der rumänischen Gesellschaft mit der Reformation zu begründen, haben die Autoren einiger jüngst erschienener Arbeiten die Ansicht vertreten, dass diese Situation nicht nur schwarz-weiß gesehen werden sollte¹⁴, gleichzeitig halten sie fest, dass die ältere griechisch-katholische Geschichtsschreibung viele Dinge überzeichnet hat, um das proselytische Wirken der Jesuiten wie auch die Verwirklichung der Union eines Teils der siebenbürgischen Rumänen mit Rom zu rechtfertigen.

¹¹ Nicolae M. Popescu, *Chiril Lucaris și ortodoxia românească* (dt. *Kyrill Lukaris und die rumänische Orthodoxie*), in: *Biserica Ortodoxă Română* (dt. *Die Rumänische Orthodoxe Kirche*; Zeitschrift), LXIV, 7-9, 1946, S. 425-446; Ernst Christoph Suttner, *Die Christenheit aus Ost und West auf der Suche nach dem sichtbaren Ausdruck für ihre Einheit*, in: *Das östliche Christentum*, Neue Folge, Bd. 48, Würzburg, 1999, S. 137-142.

¹² Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane* (dt. *Geschichtliche Dokumente zu Siebenbürgen*), vol. I, 1599-1699, Cluj, 1940, S. 209-210.

¹³ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bukarest, 1984, S. 108.

¹⁴ Ana Dumitran, Gudur Botond, Pfr. Nicolae Dănila, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)* (dt. *Die rumänisch-ungarischen interkonfessionellen Beziehungen in Siebenbürgen (von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zu den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts)*), Alba Iulia, 2000.

Lucru cu care suntem de acord. Însă, nu suntem de acord cu faptul că aproape toate acțiunile de trezire a românilor s-ar datora numai ideilor Reformei, fără a se lua în considerare evoluția societății ca atare, în contextul internațional dat. Stăpânirea calvină a fost, fără îndoială, deosebit de aspră, ceea ce a dus la nemulțumiri care vor fi speculate apoi de către iezuiți¹⁵. Unirea, pe care aceștia o vor realiza, se va face nu din motive spirituale, ci pentru obținerea de drepturi politice și materiale. O spun foarte clar documentele de Unire¹⁶.

Observație din partea Comitetului de redacție: S-a recunoscut, în mod unanim, calitatea înaltă a contribuției, înregistrându-se unanimitate generală cu privire la faptul că în cazul Unirii, motivele politice și seculare au jucat un rol important, în situația unor persoane implicate, acestea jucând chiar un rol exagerat de mare. Totuși, mai mulți membri ai grupului de cercetători nu sunt de acord cu afirmația potrivit căreia, izvoarele documentare nu indică, în nici un chip, motive bisericești în cazul Unirii.

¹⁵ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, Cluj, 1990, p. 4.

¹⁶ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*.

Dem stimmen wir durchaus zu. Doch möchten wir der Einschätzung widersprechen, dass alle Impulse zum nationalen Erwachen der Rumänen ausschließlich auf die Ideen der Reformation zurückzuführen sind, ohne die Entwicklung der Gesellschaft an sich vor dem gegebenen internationalen Hintergrund zu berücksichtigen. Die kalvinische Herrschaft war zweifellos sehr hart, was zu großer Unzufriedenheit geführt hat, auf die hernach von den Jesuiten gesetzt wurde¹⁵. Die Union, welche jene später verwirklichen, wird nicht aus geistlichen Motiven geschlossen, sondern zur Erlangung politischer und materieller Rechte. Das belegen die Dokumente der Union sehr deutlich¹⁶.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)*

Anmerkung des Redaktionskomitees: Übereinstimmend wurde die hohe Qualität des Beitrags anerkannt, und es bestand allgemeine Übereinstimmung dahingehend, dass für die Union politische und innerweltliche Motive eine wichtige, bei manchen handelnden Personen sogar eine überaus wichtige Rolle spielten. Doch von mehreren Mitgliedern der Arbeitsgemeinschaft wurde der Aussage widersprochen, es lasse sich aus den Quellen aufzeigen, dass überhaupt keine geistlichen Motive vorgelegen hätten.

¹⁵ Silviu Dragomir, *România din Transilvania și unirea cu Biserica Romei* (dt. *Die Rumänen in Siebenbürgen und die Einheit mit der Kirche Roms*), Cluj, 1990, S. 4.

¹⁶ N. Nilles, *Symbolae ad ilustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*.

Ernst Christoph Suttner

Die Auswirkungen der kalvinischen Aufsicht über das Kirchenleben der Rumänen im Fürstentum und die mit der Offenheit für den Calvinismus verbundenen sozialen Vorteile

Die protestantischen Einflüsse auf die Kirche der Siebenbürgener Rumänen, insbesondere jene von reformierter Seite, die intensiviert wurden, seitdem die kalvinischen Fürsten im 17. Jahrhundert den rumänischen Bischöfen eine Reihe von Bedingungen für die Amtsführung auferlegten¹, blieben nicht ohne Auswirkungen, konnten das traditionelle Kirchenleben der Rumänen aber nicht erschüttern, denn ihre Verwurzelung im altväterlichen Glaubensbewusstsein

¹ Die Bedingungen wurden bei jeder Bischofsbestellung wiederholt. Ein erstes Mal sind sie für uns in einer Urkunde aus dem Jahr 1643 greifbar. Am Ende des 17. Jahrhunderts umfassten sie 19 Punkte. 15 Punkte wurden bereits 1643 anlässlich der Bestätigung des Bischofs Simion Ștefan durch Gheorghe Rákóczy I. niedergelegt; 1669 fügte der Fürst weitere 4 Punkte hinzu. Bestätigungsurkunden für Bischöfe von Alba Julia mit den 15 oder 19 Punkten sind mehrfach publiziert, so von T. Cipariu, *Arhivu pentru filologia și istoria, Blasii*, 1867, und von N. Nilles, *Symbolae ad illustrandem historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, Innsbruck, 1885. Für Einzelheiten vgl. Ernst Chr. Suttner, *Anfänge einer zum Calvinismus tendierenden Theologie in der Orthodoxie Siebenbürgens in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in *Jahrbuch der österr. Byzantinistik* 32, 6, 1982, S. 153-61; derselbe, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, Fribourg, 2007, S. 95-98 und 213-232.

Ernst Christoph Suttner

Efectele supravegherii calvine asupra vieții religioase a românilor din Principat și avantajele sociale legate de deschiderea față de calvinism

Influențele protestante asupra Bisericii românilor transilvăneni, în special cele din partea reformaților, care au fost intensificate din momentul în care principii calvini au stabilit în secolul al XVII-lea o serie de condiții episcopilor români pentru îndeplinirea funcției lor¹, nu au rămas fără urmări, însă nu au putut zguduia viața bisericească tradițională a românilor, deoarece atașamentul lor față de conștiința credinței strămoșești

¹ Condițiile erau repetate la fiecare nouă investitură episcopală. Prima dată le regăsim într-un document din 1643. La sfârșitul secolului al XVII-lea ele cuprindeau 19 puncte. 15 puncte au fost stabilite, încă din 1643, cu ocazia confirmării Mitropolitului Simion Ștefan de către Gheorghe Rákóczy I. În 1669, Principele a mai adăugat 4 puncte. Documentele de confirmare pentru mitropolii de Alba Iulia, cu cele 15 sau 19 puncte, au fost publicate de mai multe ori, ca de exemplu la T. Cipariu, *Archivul pentru filologia și istoria*, Blaj, 1867 și de către N. Nilles, *Symbolae ad illustrandem historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, Innsbruck 1885. Pentru detalii vezi Ernst Chr. Suttner, *Anfänge einer zum Calvinismus tendierenden Theologie in der Orthodoxie Siebenbürgens in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în *Jahrbuch der österr. Byzantinistik*, 32, 6, 1982, p. 153-161; idem, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, Fribourg, 2007, p. 95-98 și 213-232.

und in der herkömmlichen Lebensart, in der „lege stramoșească“², wie sie selber es ausdrückten, war dafür zu stark. Z. Păclișanu stellte Erwägungen an, weswegen die Reformation, die im Land unter Sachsen und Ungarn erfolgreich war, bei den Rumänen nur wenig erreichte, und benennt dafür zwei hauptsächliche Gründe³. Zum einen habe die untergeordnete Stellung der Rumänen zur Folge gehabt, dass es bei ihnen für das allgemeine Bewusstsein nur wenig soziale Stufungen gab und dass aus dem Klerus kein Stand geworden war, gegen den - wie gegen die höhere Geistlichkeit der Sachsen und Ungarn - Neid hätte aufkommen können. Außerdem habe sich das karge kirchliche Leben der Kalviner als zu „kalt“ und zu „leer“ erwiesen für die zu einer weniger rationalen, vielmehr von Symbolen belebten und somit „anschaulicheren“ Frömmigkeitshaltung erzogenen rumänischen Gläubigen. Păclișanu verweist darauf, dass die Reformation durch Theologen angestoßen wurde, die von der Renaissancekultur geprägt waren und in einer aus ihr erwachsenden Mentalität die Bibel lasen und so ihre Vorstellungen vom kirchlichen Leben entwickelten. Doch unter den Rumänen Siebenbürgens habe der Renaissancehintergrund selbst beim führenden Klerus gefehlt, und so habe die Reformation bei ihnen nur wenig Boden gewinnen können. Jene von ihnen, bei denen die Maßnahmen der Kalviner nicht ohne Auswirkungen blieben, reagierten auf dreierlei Weisen.

a) Einzelne identifizierten sich mit dem kalvinischen Geistesgut, wurden zu Calvinern und nahmen zumeist auch deren Sprache an; sie gingen in den Ungarn auf. Wie groß ihre Zahl war und in welchen Landstrichen sie hauptsächlich beheimatet waren⁴, bedarf noch der Untersuchung.

² Vgl. Ernst Chr. Suttner, „*Legea strămoșească*“: *Glaubensordnung und Garantie des sozialen Zusammenhalts*, in *OstkStud.*, S 56, 2007, S. 138-154; rumänisch in C. Pădurean – M. Săsăujan, *Biserica și societate*, Arad, 2005, S. 21-39.

³ Z. Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, ed. îngrijită de Ioan Tîmbuș, Târgu Lăpuș, „Galaxia Gutenberg“, 2006, S. 76-79; vgl. auch die Rezension hierzu in *OstkStud.*, 56, 2007.

⁴ Das über Siebenbürgen Gesagte gilt in dieser Hinsicht ebenso für die an Siebenbürgen angeschlossenen oberungarischen Komitate mit zahlreichen Gläubigen griechischer Tradition, teils slawischer, teils rumänischer Sprache. Deren Heimat gehörte nicht zum historischen Siebenbürgen, unterstand aber den Siebenbürgener Fürsten. In Mukačevo amtierte für sie ein eigener Bischof griechischer Tradition. Es mag sein, dass dort die vollständige Konversion zum Calvinismus häufiger vorkam als im eigentlichen Siebenbürgen.

și în ceea ce privește modul de viață tradițional, în „legea strămoșească”², așa cum spuneau ei înșiși, era prea puternică pentru așa ceva. Z. Pâclișanu a lansat anumite considerații în legătură cu motivele pentru care Reforma, care a avut succes în Țară, în rândul sașilor și maghiarilor, nu a reușit decât în mică măsură la români, și numește pentru această situație două motive principale³. Pe de o parte, poziția inferioară a românilor ar fi avut ca urmare faptul că în rândul lor existau, la nivelul conștiinței colective, foarte puține trepte sociale, iar clerul nu devenise o clasă împotriva căreia să se acumuleze invidia, așa cum se întâmpla împotriva înalților clerici sași și maghiari. În afară de aceasta, viața bisericească sărăcăcioasă a calvinilor s-a dovedit a fi prea „rece” și prea „goală” pentru credincioșii români, care erau crescuți într-un spirit de evlavie mai puțin rațional, însuflețit mult mai mult de simboluri și prin aceasta devenit un spirit mai pragmatic. Pâclișanu arată că Reforma a fost provocată de către teologi, care erau formați în cultura Renașterii și care au citit Biblia cu o mentalitate modelată de aceasta, ajungând astfel să-și dezvolte concepțiile asupra vieții religioase. Însă, la românii transilvăneni lipsea substratul renaștivist, chiar și la clericii de frunte și de aceea Reforma nu a putut câștiga decât foarte puțin teren printre ei. Aceia dintre ei, la care măsurile calvinilor nu au rămas fără urmări, au reacționat în trei moduri.

a) Câțiva s-au identificat cu viața bisericească calvină, au devenit calvini și de cele mai multe ori au preluat și limba acestora, adică s-au maghiarizat. Cât de mare a fost numărul lor și în care zone ale țării s-au aflat ei în principal⁴ trebuie încă cercetat.

² Vezi Ernst Chr. Suttner, „*Legea strămoșească*”: *Glaubensordnung und Garantie des sozialen Zusammenhalts*, în *OstkStud.*, 56, 2007, p. 138-154; în limba română în: C. Pădurean – M. Săsăujan, *Biserica și societate*, Arad, 2005, p. 21-39.

³ Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, ed. îngrijită de Ioan Tîmbuș, Târgu Lăpuș, „Galaxia Gutenberg”, 2006, p. 76-79; vezi și recenzia asupra ediției în *OstkStud.*, 56, 2007.

⁴ Cele spuse despre Transilvania sunt valabile din acest punct de vedere și pentru comitatele Ungariei Superioare, alipite Transilvaniei, și care aveau numeroși credincioși de tradiție răsăriteană, parte de limbă slavă, parte de limbă română. Patria lor nu ținea de Transilvania istorică, era însă supusă principilor transilvăneni. În Mukačevo ei aveau în funcție un Episcop propriu de tradiție greacă. Se poate ca acolo convertirea completă la calvinism să fi fost mai des întâlnită decât în Transilvania propriu-zisă.

In Acațiu Barcsai⁵ ist einer von jenen Rumänen greifbar, die durch Wechsel in der Kirchenzugehörigkeit und durch Übernahme der ungarischen Sprache in die oberste Schicht Siebenbürgens aufstiegen und zu eifrigsten Förderern der Reformation wurden.

b) Andere leisteten Widerstand, indem sie die Auflagen, die den rumänischen Bischöfen von den Fürsten mit auf den Weg gegeben wurden, mehr oder weniger ignorierten und sich dabei auf jene Theologie stützten, die in Kiev unter Metropolit Petr Mogila, einem Sohn aus dem Moldauer Adelsgeschlecht der Movilești, erarbeitet und durch Vermittlung des Moldauer Metropoliten Varlaam in die Donaufürstentümer getragen worden war⁶. Zu den prominentesten Vertretern dieser Gruppe gehörten die Metropoliten Simion Ștefan (1643-1654) und Sava Brancovici (1656-1680); letzteren sprach die Rumänische Orthodoxe Kirche für seinen heroischen Widerstand gegen die Kalvinisierungsversuche der Fürsten heilig, als sie 1955 zum ersten Mal das Recht in Anspruch nahm, als autokephale Kirche eine Kanonisation von Heiligen vorzunehmen⁷. Die diplomatische Klugheit, mit der Simion Ștefan sich der fürstlichen Einflüsse erwehrt, ergibt sich aus den Büchern, die zu seiner Zeit in der Druckerei seines Bistums erschienen. Dazu gehört ein kalvinischer Katechismus, den Acațiu Barcsai finanziert hatte. Der Metropolit wusste zu vermeiden, dass darin sein Name genannt wurde. Für das Neue Testament, das im gleichen Jahr erschien⁸, schrieb er ein Vorwort mit dankenden Worten für den Fürsten. Doch kam darin nur Freude zum Ausdruck, dass das Wort Gottes nunmehr rumänisch vorliegt; Simion Ștefan hatte seine Formulierung gut überlegt, um dem Fürsten das erwartete Lob für seinen Eifer auszusprechen, aber nichts zu schreiben,

⁵ Zu ihm vgl. I. Lupaș, *Der siebenbürgische Fürst Achatius Barcsai und der Metropolit Sava Brancovici*, in ders., *Zur Geschichte der Rumänen*, Sibiu, 1943, S. 338-365.

⁶ Näheres darüber bei Ernst Chr. Suttner, *Theologie bei den Rumänen*, in Nikolaus Rappert (Hg.), *Kirche in einer zueinander rückenden Welt*, Würzburg, 2003, S. 438-463.

⁷ Näheres und Quellenverweise dazu bei Ernst Chr. Suttner, *Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen*, Wien, 1978, S. 67 und 113 f.

⁸ Vgl. I. Bianu – N. Hodoș, *Bibliografia românească veche (B.R.V.)*, I, Bukarest, 1903, S. 165-170; das bischöfliche Vorwort ist dort abgedruckt.

Principele Acațiu Barcsai⁵ este un exemplu. E unul dintre acei români, care prin schimbarea apartenenței bisericești și adoptarea limbii maghiare a urcat în cea mai înaltă pătură a Transilvaniei, și a devenit unul dintre cei mai zeloși promotori ai Reformei.

b) Alții au opus rezistență, prin faptul că au ignorat, mai mult sau mai puțin, instrucțiunile date de către principii episcopilor români, și s-au bazat pe acea teologie care a fost elaborată la Kiev de către Mitropolitul Petru Movilă, un bărbat din familia de boieri moldavi ai Movileștilor. Teologia elaborată de acesta a fost răspândită prin intermediu Mitropolitului moldovean Varlaam în Principatele dunărene⁶. Printre cei mai proeminenți reprezentanți ai acestei grupări se numără mitropoliții Simion Ștefan (1643-1654) și Sava Brancovici (1656-1680); pe ultimul dintre ei, Biserica Ortodoxă Română l-a canonizat pentru rezistența sa eroică împotriva încercărilor de calvinizare ale principilor, în anul 1955, atunci când, în calitate de Biserică autocefală, a uzat pentru prima dată de dreptul de a efectua canonizări ale sfinților⁷. Înțelepciunea diplomatică, prin care Simion Ștefan a rezistat în fața influenței principilor, reiese din cărțile apărute, în perioada sa, la tipografia Episcopiei sale. Printre ele se numără un *Catehism* calvin finanțat de către Principele Acațiu Barcsai. Mitropolitul a știut să evite imprimarea numelui său pe carte. Pentru *Noul Testament*, apărut în același an (1648)⁸, a scris o prefață în care existau cuvinte de laudă la adresa Principelui. Însă, din aceasta reieșea doar bucuria de a avea de acum cuvântul Domnului în limba română; Simion Ștefan își cântărise cu atenție formulările, pentru a aduce Principelui lauda așteptată pentru zelul său, dar nu a scris nimic,

⁵ Referitor la el, vezi I. Lupaș, *Der siebenbürgische Fürst Achatius Barcsai und der Metropolit Sava Brancovici*, în idem, *Zur Geschichte der Rumänen*, Sibiu, 1943, p. 338-365.

⁶ Detalii cu privire la aceasta, la Ernst Chr. Suttner, *Theologie bei den Rumänen*, în Nikolaus Rappert (Hg.), *Kirche in einer zueinander rückenden Welt*, Würzburg, 2003, p. 438-463.

⁷ Detalii cu privire la aceasta și sursele la Ernst Chr. Suttner, *Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen*, Wien, 1978, p. 67 și 113.

⁸ Vezi I. Bianu – N. Hodoș, *Bibliografia românească veche (B.R.V.)*, I, București, 1903, p. 165-170; aici se află tipărită și prefața Episcopului.

was eine Anerkennung der kirchlichen Verhältnisse Siebenbürgens bedeutet hätte. Eine Entgegnung des Moldauer Metropoliten Varlaam auf einen Katechismus, den der rumänische Klerus nach dem Willen der Fürsten als Maßstab für die Glaubensverkündigung hätte verwenden sollen⁹, hat Simion Ștefan eifrig verbreitet, und zwar im Verborgenen, so dass es den Behörden erst später recht zu Bewusstsein kam. Jedenfalls sahen sich die Reformierten mit der Zeit genötigt, auf die Antwort Varlaams wieder zu antworten. Sie druckten 1656 in Alba Julia ihren Katechismus abermals und stellten ihm eine ausführliche Abhandlung gegen die Ausführungen des Metropoliten Varlaam voran¹⁰. Während der Amtszeit von Sava Brancovici verschärfte Fürst Michael Apafi im Februar 1669 die für die rumänischen Bischöfe Siebenbürgens bereits traditionellen kalvinisierenden Bedingungen¹¹. Der letzte Punkt in der neuen Fassung formulierte die Unterstellung Savas unter den kalvinischen Superintendenten mit Worten, die kaum verletzender gefunden werden könnten. Die rumänische Diözese verstand es trotzdem, sich den Verfügungen weiterhin zu entziehen. Am 14. 6. 1674 ermächtigte Michael Apafi deshalb einen kalvinischen Bischof, alle rumänischen Kirchen des Landes zu visitieren und dort vorhandene „Irrtümer“ abzustellen¹². Ein überaus heftiger Konflikt war die Folge. 1680 wurde Sava Brancovici aus dem Amt verdrängt und ins Gefängnis geworfen. Nur eine Intervention aus der Walachei vermochte ihn daraus zu befreien; aber er musste ins Exil. Nur weil Klerus und Gläubiger treu zum Herkommen ihrer Kirche und zu den Bischöfen standen, war diesen der effektive Widerstand gegen die Kalvinisierungsversuche der Fürsten möglich.

⁹ Vgl. die entsprechende Vorschrift in Art.2 der Auflagen für die Bischöfe. Zum Katechismus und zur Entgegnung Varlaams vgl. Ernst Chr. Suttner, *Theologie bei den Rumänen*, S. 448 und ders., *Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen*, S. 284 ff.

¹⁰ Bei I. Bianu – N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, Bd. I, S. 207 und Bd. IV, 1944, S. 201f, finden sich dazu nur wenige Angaben. Das Werk ist aber 1879 von G. Barițiu erneut publiziert und mit eingehenden philologischen Untersuchungen versehen worden: G. Barițiu, *Catechismul calvinesc impus clerului și poporului românesc sub domnia principilor Georg Rákóczy I și II*, Hermannstadt, 1879.

¹¹ Text seines Diploms vom 20. 2. 1669 bei T. Cipariu, *Archiv*, u S. 611 f.

¹² Text der Verfügung bei T. Cipariu, *Archiv*, S. 575.

care ar fi putut însemna o recunoaștere a relațiilor bisericești din Transilvania. Simion Ștefan a răspândit cu zel un răspuns al Mitropolitului Moldovei, Varlaam la un catehism, pe care clerul român ar fi trebuit să-l folosească ca îndreptar pentru mărturisirea credinței, potrivit voinței Principelui⁹, și a făcut acest lucru pe ascuns, așa încât autoritățile și-au dat seama doar mai târziu de aceasta. În orice caz, reformații s-au văzut nevoiți, cu timpul, să dea o replică la răspunsul lui Varlaam. Ei și-au tipărit, din nou, *Catehismul* la Alba Iulia, în anul 1656, la care au adăugat un tratat cuprinzător împotriva afirmațiilor Mitropolitului Varlaam¹⁰. În perioada Mitropolitului Sava Brancovici, Principele Mihail Apafi a înăspriț, în februarie 1669, condițiile calvinizante devenite deja tradiționale pentru mitropoliții români ai Transilvaniei¹¹. Ultimul punct din noua redactare formula subordonarea lui Sava față de Superintendentul calvin în cuvinte dintre cele mai jignitoare. Episcopia română a reușit, totuși, în continuare să se sustragă de la îndeplinirea dispozițiilor. La 14 iunie 1674 Mihail Apafi a înputernicit din această cauză pe un Episcop calvin să viziteze toate bisericile românești din țară și să suprima „erorile” existente acolo¹². Urmarea a fost un conflict deosebit de puternic. În 1680, Sava Brancovici a fost îndepărtat din funcție și aruncat în închisoare. Doar o intervenție venită din Muntenia a reușit să-l elibereze, însă a trebuit să plece în exil. Episcopilor le-a fost posibilă rezistența efectivă împotriva încercărilor de calvinizare ale principilor, doar pentru că, clerul și credincioșii au rămas fideli tradiției Bisericii lor originare și episcopilor lor.

⁹ Vezi prevederea corespunzătoare din art. 2 al instrucțiunilor pentru episcopi. Referitor la *Catehism* și la replica lui Varlaam cf. Ernst Chr. Suttner, *Theologie bei den Rumänen*, p. 448 și idem, *Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen*, p. 284.

¹⁰ La I. Bianu – N.Hodoș, *B.R.V.*, I, p. 207 și IV, 1944, p. 201, se găsesc doar puține date referitoare la aceasta. Lucrarea a fost republicată, însă, de G. Barițiu, la 1879, fiind prevăzută și cu cercetări filologice detaliate: G. Barițiu, *Catehismul calvinesc impus clerului și poporului românesc sub domnia principilor Georg Rákóczy I și II*, Sibiu, 1879.

¹¹ Textul diplomei sale din 20 februarie 1669 la T. Cipariu, *Archivu*, p. 611.

¹² Textul la T. Cipariu, *Archivu*, p. 575.

c) Eine dritte Gruppe, die ebenfalls nicht zum Calvinismus überwechselte, erstrebte ihr Eingebunden-Werden in das kulturelle und geistliche Leben ihrer kalvinisch dominierten Heimat durch eine Redeweise beim Vortrag theologischer Themen und durch ein Verhalten im gottesdienstlichen Leben, welches zwar das eigene Erbe wahrte, doch in einem ähnlichen Verhältnis zum Kulturgut der Kalviner stehen sollte wie die Kiever Theologie Petr Mogilas zu jenem der Jesuitenschulen. Sie hielten am Glauben ihrer Väter fest, ließen sich aber von den Kalvinern anleiten, als sie nach einem der neuen Zeit und ihrem Lebensgefühl angemessenen Redeweise für ihren Glauben und nach Frömmigkeitsweisen suchten, die „in die (damalige) Zeit passten“. Der bedeutendste Repräsentant der Gruppe ist Protopop Ion Zoba din Vinț, der in den achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts Bücher zu publizieren begann, in denen er zu den Kontroverspunkten zwar die kalvinischen Positionen vermied, aber die Themen nach Möglichkeit so aufgriff, wie es auch die Kalviner taten. Er war, wie A. Goția darlegt¹³, der Sekretär der großen Synode, d. h. der zweithöchste Würdenträger seiner Kirche nach dem Metropolitan, wurde 1664 geadelt und stand in guter Beziehung zum Fürstenhaus. In der Literaturgeschichte von G. Ivașcu wird er schlechterdings als Kalviner bezeichnet¹⁴. Dies ist nicht berechtigt. Er war bei Kalvinern in die Schule gegangen und hielt trotz seiner Art und Methode der Darlegung, in der er weithin seinen kalvinischen Lehrern folgte, entschieden an der Lehre seiner Kirche, zum Beispiel an der Siebenzahl der Sakramente fest; auch nahm er in sein Euchologion alle herkömmlichen Segnungen auf und änderte nichts an den überlieferten Gebeten, ohne sich darum zu kümmern, dass manches davon für die Kalviner „Aberglaube“ war. So trug man denn auch in der Walachei keine Bedenken, Ion Zobas Ausgabe nachzudrucken¹⁵.

¹³ A. Goția (Hg.), *Sicriul de aur*, București, 1984, Vorwort des Herausgebers, Seite V; zu Zoba vgl. auch Ernst Chr. Suttner, *Theologie bei den Rumänen*, S. 472-474.

¹⁴ G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, S. 239.

¹⁵ *Istoria literaturii române*, I, București, 1970, S. 442, führt aus: „alle Ausgaben, die auf dieses Euchologion folgten, benützten es (z. B. die slawisch-rumänische Ausgabe von Buzău, 1694, und auch jene von Râmnic des Jahres 1706, von der behauptet wird, sie sei aus dem Griechischen übersetzt), sind mit einigen Änderungen nach Zobas Text bearbeitet“.

c) Mai exista în Transilvania o a treia grupare, care, de asemenea, nu a trecut la calvinism. Aceasta a căutat să se integreze în viața culturală și spirituală a Țării lor dominată de calvini. Ei promovau un discurs al prezentării temelor teologice și un comportament în viața bisericească, în care păstra, este adevărat, propria moștenire, dar se aflau, totuși, într-o relație față de valorile culturale calvine, asemănătoare situației teologiei din Kiev a lui Petru Movilă, față de cea a școlilor iezuite. Ei au păstrat credința părinților lor, însă s-au lăsat îndrumați de către calvini, atunci când au căutat un discurs pentru credința lor, precum și forme de evlavie adaptate noilor vremuri și o atitudine de viață „potrivită vremurilor” (acelora). Cel mai important reprezentant al grupării este Protopopul Ioan Zoba din Vinț, care a început să publice cărți în anii optzeci ai secolului al XVII-lea, în care el evita în tratarea punctelor controversate pozițiile calvine, însă aborda temele, potrivit posibilităților, în același fel precum calvinii. Așa cum precizează Anton Goția¹³, el era secretarul Marelui Sinod, adică cel de-al doilea înalt prelat al Bisericii sale după Mitropolit. A fost înnobilit în anul 1664 și se afla în relații bune cu Casa princiară. În istoria literaturii a lui George Ivașcu el este caracterizat ca fiind absolut calvin¹⁴. Această caracterizare nu este îndreptățită. El frecventase școala la calvini, însă a respectat învățătura Bisericii sale, în ciuda modului și metodei sale de formulare, prin care el urma îndeaproape pe învățătorii săi calvini, respectând de exemplu numărul celor Șapte Sacramente; iar în *Euchologion*-ul său el a inclus toate binecuvântările obișnuite, și nu a modificat nimic la rugăciunile transmise, fără a ține cont de faptul că unele dintre acestea reprezentau pentru calvini „superstiții”. Astfel că, nici în Țara Românească nu au existat rețineri în a retipări ediția lui Ioan Zoba¹⁵.

¹³ A. Goția (edit.), *Sicriul de aur*, București, 1984, Prefața editorului, p. V; pentru Zoba, vezi și Ernst Chr. Suttner, *Theologie bei den Rumänen*, p. 472 - 474.

¹⁴ G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, p. 239.

¹⁵ *Istoria literaturii române*, I, București, 1970, p. 442, explică: ”[...] toate edițiile, care au urmat acestui *Euchologion*, l-au folosit (de exemplu ediția slavo-română de la Buzău, 1694, și cea de la Râmnic din anul 1706, despre care se afirmă că ar fi tradusă din greacă), sunt prelucrate, cu unele modificări, după textul lui Zoba”.

Die dritte Gruppe hatte kaum Zeit, sich zu artikulieren, weil bald nach ihren Anfängen die Österreicher die Herrschaft in Siebenbürgen antraten und die kalvinische Dominanz über das Land beendeten. Wegen der Kürze der Zeit, die zur Verfügung stand, darf der Gruppe gerechterweise wegen der Bruchstückhaftigkeit ihrer Aussagen und Frömmigkeitsweisen kein „Strick gedreht“ werden; denn es war aus Zeitmangel schlechterdings nicht möglich gewesen, zu allen Themenbereichen Aussagen wären. Nach Lage der Dinge kann aber auch nicht abgesehen werden, ob – falls länger gearbeitet hätte werden können – Aussicht bestanden hätte auf Erfolg für das Vorhaben, dem traditionellen rumänischen Kirchenleben einen vollen (sozusagen kalvinisch angeleiteten) Ausdruck zu geben, der tatsächlich der „lege stramoșească“ entsprochen hätte; auch kann nicht ersehen werden, ob die Gruppe so sehr hätte anwachsen können, dass ihr eine effiziente Einflussnahme auf das kirchlich-kulturelle Leben im Land möglich geworden wäre.

Zu dieser Gruppe waren zunächst auch Atanasie Anghel und jene Siebenbürgener Kreise zu rechnen, die seine Erhebung zum Nachfolger für Bischof Teofil betrieben. Wahrscheinlich war Atanasie ein Absolvent jener Schule gewesen, aus der auch Ion Zoba hervorgegangen war. Ihm und seinen Wählern muss ein Kirchenlebens richtig und erstrebenswert erschienen sein, das die Bedingungen, die den Rumänen von den Fürsten aufgestellt worden waren, bis zu einem gewissen Grad berücksichtigte. Jedenfalls hielt man es in der Walachei für angemessen, Atanasie durch Patriarch Dositheos von Jerusalem, der sich damals in der Walachei aufhielt, schriftliche Anweisungen für die Amtsführung geben zu lassen¹⁶, die elementare Gegebenheiten der griechischen Kirchentradition einschärften, von denen man meinen möchte, dass sie jeder einfache Gläubige kennen müsste. Es wäre Hohn gewesen für einen Bischofskandidaten, ihm ein derartiges Schriftstück zu übergeben, wenn sein Glaubensleben und dasjenige seiner Diözese oder zumindest wesentlicher Teile derselben nicht weit vom Herkommen abgeglitten wären.

¹⁶ Der Text der Anweisung auf Rumänisch in *Biserica Ortodoxă Română*, 8, 1884, S. 714-721; in deutscher Übersetzung bei A. Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, Hermannstadt, 1862, S. 73-82.

Cea de-a treia grupare nu a avut deloc timp să se articuleze, deoarece imediat după începuturile activității sale austriecei au luat puterea în Transilvania și au pus astfel capăt dominației calvine asupra Țării. Din cauza timpului scurt avut la dispoziție această grupare nu trebuie să fie condamnată pe fondul declarațiilor fragmentare și al vieții ei spirituale, deoarece din cauza lipsei timpului nu a fost posibil să se facă declarații cu privire la toate temele. Potrivit stării de atunci nu se poate, însă, nici trece cu vederea faptul că – în caz că s-ar fi putut lucra mai mult timp – ar fi existat posibilitatea ca acest demers, de a da vieții bisericești tradiționale a românilor o expresie completă (așa-spus îndrumată de calvini), care să fi corespuns într-adevăr *legii strămoșești*, să aibă succes; nici nu putem spune, dacă gruparea s-ar fi putut dezvolta în așa măsură, încât să poată avea o influență eficientă asupra vieții bisericești și culturale a Țării.

De această grupare aparțineau, la început, și Atanasie Anghel și acele cercuri transilvane care au susținut ridicarea sa ca urmaș al Episcopului Teofil. Probabil că, Atanasie era absolvent al acelei școli, din care provenea și Ioan Zoba. El și cei care l-au ales vor fi considerat că viața bisericească este corectă și demnă de urmat, dacă respectă până într-o anumită măsură condițiile impuse de către principii românilor. În orice caz, în Țara Românească s-a considerat necesar ca Atanasie să primească din partea Patriarhului Dositei al Ierusalimului, care se afla pe atunci în Țara Românească, indicații scrise pentru învestirea în funcție¹⁶. Aceste instrucțiuni înăspreau obiceiurile elementare ale tradiției bisericești grecești, și despre care s-ar putea spune că trebuia să le cunoască orice simplu credincios. Ar fi fost ridicol pentru un candidat la Episcopat, să i se dea o asemenea instrucțiune, dacă viața sa religioasă precum și cea a Episcopiei sau cel puțin a unor părți însemnate ale acesteia nu ar fi deviat mult de la tradiție.

¹⁶ Textul îndrumărilor în limba română în *Biserica Ortodoxă Română*, 8, 1884, p. 714-721; traducerea în germană la A. Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, Hermannstadt, 1862, p. 73-82.

Offensichtlich hatte Atanasie hinreichende Kenntnis von den Zuständen in seinem Bistum, um zu wissen, dass es Reformen brauchte, damit überall in den Gotteshäusern das Glaubensleben dem Mahnschreiben des Patriarchen Dositheos entspreche. Ehe er nach Wien reiste, um vom Kaiser seine Amtseinsetzung zu erreichen und den Unionsabschluss mit den Katholiken rechtsgültig zu machen, ließ er im September 1700 von seiner Synode Reformbeschlüsse verabschieden¹⁷, die - da sie gewiss nicht ohne Grund gefasst wurden - erahnen lassen, was zumindest in einem Teil der Gotteshäuser seines Bistums üblich war. Wiederverheiratete Priester hat es gegeben (Nr. 16); Taufen, bei denen die Myronsalbung unterblieb, wurden durch Androhung der Amtsenthebung für den Taufpriester unterbunden (Nr. 17); der Festkalender und die liturgische Rangordnung der Heiligenfeste wurde durch Androhung einer Geldstrafe eingeschränkt (Nr. 18); Exkommunikation wurde verhängt gegen Gläubige, welche die Fastenordnung nicht beachteten (Nr. 21); mit Geldstrafen bedrohte man sowohl Gemeinden und Priester, in deren Gotteshäusern es nicht einmal eine Ikone Jesu Christi, der Gottesmutter und des hl. Nikolaus gab (Nr. 24), als auch Priester, die den Sakralgegenständen wenig Achtung erwiesen (Nr. 25). Daraus ist zu schließen: auch dort, wo man das kirchliche Erbe der Väter mehr oder weniger fortpflegte, hat es offenbar „Anpassungen“ unterschiedlichen Ausmaßes an die Wünsche der Fürsten gegeben.

Für die Rumänen Siebenbürgens, die keine „natio“ des Landes darstellten und deren Gemeinschaft keinen verfassungsrechtlichen Status besaß, ist es von alters her möglich gewesen, sozial aufzusteigen und öffentliche Rechte zu erwerben, falls sie sich einer dominanten Nation anschlossen. Dabei hatten sie individuell einen deutlichen Wechsel zu vollziehen: eine andere religiöse Tradition hatten sie zu übernehmen; sie hatten sich dem Brauchtum der Nation anzugleichen, in die sie sich assimilierten; meist stand auch ein Wechsel in der Umgangssprache an. Ein klares und persönliches Hinzutreten zur gewählten Nation war der Preis für die neuen Rechte¹⁸.

¹⁷ Die Bestimmungen der Synode bei N. Nilles, *Symbolae*, S. 250-255.

¹⁸ Schon zur Zeit des ungarischen Königtums sind Persönlichkeiten mit rumänischen Vorfahren durch Übergang zur abendländischen Kirchlichkeit führende Gestalten Ungarns geworden,

În mod evident că, Atanasie cunoștea suficient de bine situația din Episcopia sa, pentru a fi conștient de necesitatea reformelor, pentru ca în toate bisericile viața religioasă să corespundă instrucțiunilor Patriarhului Dositei. Înainte de a merge la Viena, pentru a obține de la Împărat investirea și de a valida încheierea Unirii cu catolicii, el a promulgat, în septembrie 1700, prin intermediul Sinodului reforme¹⁷ care, în mod evident, nu au fost făcute fără motiv, și lasă să se bănuiască obiceiurile din cel puțin o parte a bisericilor din Episcopia sa. Existau preoți recăsătoriți (nr. 16); botezuri la care nu se mai făcea mirungere au fost eliminate sub amenințarea cu suspendarea preoților de botez (nr. 17); calendarul sărbătorilor și orânduirea liturgică a sărbătorilor sfinților a fost înăspriată sub amenințarea unei amenzi (nr. 18); a fost impusă excomunicarea împotriva credincioșilor care nu țineau post (nr. 21); erau amenințați atât credincioșii cât și preoții comunităților, unde nu se găseau în biserici cel puțin o icoană cu Iisus Hristos, Maica Domnului și Sfântul Nicolae (nr. 24); ca și preoții, care acordau prea puțină atenție obiectelor sfinte (nr. 25). De aici deducem: chiar și acolo, unde se continua mai mult sau mai puțin tradiția religioasă a părinților, au existat aparent „adaptări” de diferite dimensiuni la dorințele principilor.

Pentru românii transilvăneni, care nu constituiau o „națiune” a Țării și a căror comunitate nu deținea un statut constituțional, era posibil, în funcție de vârstă, să cunoască o ascensiune socială și să dobândească drepturi publice, dacă se aliniau unei națiuni dominante. Pentru aceasta trebuiau să realizeze în plan individual o schimbare majoră: trebuiau să adopte o altă tradiție religioasă; trebuiau să se adapteze la tradiția națiunii în care erau asimilați; de cele mai multe ori avea loc și o schimbare a limbii. Prețul pentru noile drepturi îl constituia o trecere clară și personală la națiunea aleasă¹⁸.

¹⁷ Deciziile sinodului la N. Nilles, *Symbolae*, p. 250-255.

¹⁸ Încă de pe vremea Regatului maghiar au existat personalități cu strămoși români, care prin trecerea la Biserica Apuseană au devenit figuri conducătoare ale Ungariei,

Seitdem die Siebenbürgener Fürsten der reformierten Kirche den Primat im Land eingeräumt hatten, war der Wechsel zu dieser Kirche der übliche Weg zum gesellschaftlichen Aufstieg. Der oben benannte Achatius Barsai ist ein sprechendes Beispiel dafür. Die etablierten Schichten Siebenbürgens waren mit diesem Vorgang einverstanden, denn durch die Integration der zum Aufstieg fähigen Rumänen in eine andere Nation wurden den rumänischen Untertanen die potentiellen Führungspersönlichkeiten entzogen, und man konnte sie, ihrer tüchtigsten Köpfe beraubt, um so leichter in Knechtschaft halten. In den späteren Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts konnte es, um vom Fürsten geadelt zu werden, auch schon genügen, sich der reformierten Gesellschaft durch kulturelle Offenheit anzunähern, ohne - wie Ioan Zoba - einen vollen Übertritt in die reformierte Kirche zu vollziehen und gegen Ende des 17. Jahrhunderts mehrte sich die Zahl rumänischer Priester, die auf dem Weg des Ioan Zoba vom Siebenbürgener Fürsten Adelsbriefe erhielten.

so der Heerführer Johannes Hunyadi und sein Sohn Matthias Corvinus (vgl. *Lexikon des Mittelalters*, V, 225 f) oder der Humanist Nikolaus Olahus (rumänisch: *Nicolaie Românul*; vgl. *LThK*, VII, S. 1043 f). Ein Beispiel aus dem 16. Jahrhundert ist Philippus Pictor, der den Hermannstädter Lutheranern half, theologische Literatur auf Rumänisch zu drucken (vgl. das Kapitel zu den typographischen Aktivitäten im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts bei M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, S. 520 ff).

După ce principii transilvani ai Bisericii reformate au obținut primatul în țară, calea obișnuită spre ascensiunea socială îl reprezenta trecerea la această Biserică. Principele Acațiu Barcsai, amintit mai sus, este un exemplu grăitor pentru aceasta. Stările constituite ale Transilvaniei erau de acord cu această procedură, deoarece prin integrarea românilor capabili într-o altă națiune supușii români erau privați de potențialele personalități conducătoare și li se puteau răpi liderii, pentru a-i ține în acest mod mai ușor în iobăgie. În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, pentru a putea fi înnobilat de către Principe, era deja de ajuns o apropiere de societatea reformată printr-o deschidere culturală, fără a realiza – ca Ioan Zoba – o trecere completă la Biserica reformată, iar spre sfârșitul secolului al XVII-lea s-a înmulțit numărul preoților români, care au obținut în modul lui Ioan Zoba scrisori de înnobilare de la principii transilvani.

(Traducerea: Pr. Conf. Dr. Mihai Săsăujan)

precum conducătorul de oști Iancu de Hunedoara și fiul său, Matia Corvin (vezi *Lexikon des Mittelalters*, V, p. 225) sau umanistul Nicolaus Olahus (în românește: *Nicolaie Românul*; vezi *LThK*, VII, p. 1043). Un exemplu din secol al XVI-lea este Philippus Pictor, care i-a ajutat pe luteranii din Sibiu să tipărească literatură teologică în limba română (vezi capitolul despre activitățile tipografice în Transilvania secolului al XVI-lea la M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 520).

Paul Bruszanowski

„Status catholicus” și relațiile sale cu Stările protestante la sfârșitul secolului al XVII-lea

1. După secularizarea averilor Episcopiei romano-catolice de la Alba Iulia (decisă de Dieta de la Cluj, din anul 1556)¹, Episcopul romano-catolic Bornemisza a părăsit țara. Transilvania a fost considerată de către Curia romană drept teritoriu de misiune. Episcopii misionari din Moldova reușeau uneori să-și întindă autoritatea și influența și în teritoriile secuiești. Pe de altă parte, din motive politice (pentru a revendica apartenența Transilvaniei la Coroana maghiară, aflată în posesia Habsburgilor), Curtea de la Viena a continuat să numească episcopi pentru Transilvania, dar aceștia nu obțineau consacrarea și nici recunoașterea Romei,

¹ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV, I, Sibiu, 1925, p. 279. Joachim Bahlcke, *Status Catholicus und Kirchenpolitik in Siebenbürgen. Entwicklungsphasen des römisch-katholischen Klerus zwischen Reformation und Josephinismus*, în *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich* („Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge”, Band 34), 1999, p. 159. A se vedea și Gudor Botond, *Spiritualitatea maghiară sub impactul Reformei*, în Ana Dumitran, Gudor Botond, Pr. Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI-primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000, p. 20, nota 36.

Der „Status Catholicus“ und die Beziehungen zwischen ihm und den protestantischen Ständen am Ende des 17. Jahrhunderts

1) Nach der Säkularisierung der Güter des römisch-katholischen Bistums von Karlsburg/rum. Alba Iulia (auf Beschluss des Landtags in Klausenburg/Cluj aus dem Jahr 1556)¹, verließ der römisch-katholische Bischof Bornemisza das Land. Siebenbürgen wurde von der Römischen Kurie daraufhin als echtes Missionsland gewertet. Missionsbischöfe aus der Moldau schafften es gelegentlich, ihre Autorität und ihren Einfluss auf die Szeklergebiete auszudehnen. Andererseits fuhr der Kaiserhof in Wien aus politischen Gründen (um die Zugehörigkeit Siebenbürgens zur ungarischen, im Besitz der Habsburger befindlichen Königskrone wiederzuerlangen) damit fort, Bischöfe für Siebenbürgen zu ernennen, die aber weder die Weihe noch die Anerkennung Roms fanden

¹ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV., I, Hermannstadt, 1925, S. 279. Joachim Bahlcke, *Status Catholicus und Kirchenpolitik in Siebenbürgen. Entwicklungsphasen des römisch-katholischen Klerus zwischen Reformation und Josephinismus*, in: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich* („Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge“, Bd. 34), 1999, S. 159. Cf. Gudor Botond, *Spiritualitatea maghiară sub impactul Reformei* (dt. *Die ungarische Spiritualität unter dem Einfluss der Reformation*), in: Ana Dumitran, Gudor Botond, Pr. Nicolae Dănila, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)* (dt. *Die rumänisch-ungarischen interkonfessionellen Beziehungen in Siebenbürgen (von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zu den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts)*), Alba Iulia, 2000, S. 20, Anm. 36.

rezidând practic, asemenea unor episcopi titulari, pe teritoriul Ungariei habsburgice². În schimb, la conducerea bisericească a pușinilor catolici ardeleni se afla un vicar, recunoscut de Principe (cf. *Approbatae*, I. 1. 9). Numărul preoșilor catolici era foarte redus³. De altfel, catolicismul ardelean s-a restrâns abia la câteva enclave din estul Secuimii, precum și la curșile unor nobili rămași fideli Bisericii Romane (precum familia Báthory). În anul 1714, existau în toată Transilvania abia 30 000 de credincioși catolici. Acești pușini catolici s-au întrunit într-o organizație bisericească, atestată pentru prima dată în anul 1591, sub numele de *Congregatio universorum Catholicorum in Transsilvania*. Această organizație a participat pentru prima oară ca instituție de sine stătătoare la Dieta din 1615, având denumirea de *Status Catholicus*. Astfel, a fost asigurată supraviețuirea catolicismului ardelean în cursul secolului al XVII-lea⁴.

În același timp, Principele catolic Ștefan Báthory, având intenția de a întări catolicismul, a obșinut de la Dieta din 1579 permisiunea invitării iezuișilor în Transilvania. Acesta a deschis la Cluj o instituție de învățământ de grad universitar, cu două facultăți, iar în alte localități din Transilvania școli primare⁵. Însă în anul 1588, la Dieta de la Mediaș, Sigismund Báthory a fost recunoscut de Stări ca Principe, doar cu condiția expulzării iezuișilor⁶. Măsurile de expulzare ale iezuișilor au fost reluate după înlăturarea regimului militar al lui George Basta, la începutul secolului al XVII-lea (mai precis în 1607 și 1610), iar *Approbatae*, I. 2-3 a legiferat din nou interzicerea pătrunderii iezuișilor în Transilvania, precum și pedepsirea acelorora, care i-ar invita prin scrisori publice sau secrete.

² J. Bahlcke, *op. cit.*, p. 159-160.

³ G. Barișiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 134.

⁴ J. Bahlcke, *op. cit.*, p. 159-163.

⁵ *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (volum colectiv), Budapesta, 1990, p. 291-292.

⁶ G. D. Teutsch, *op. cit.*, p. 328.

und praktisch wie Titularbischöfe auf dem Territorium des habsburgischen Ungarn residierten². Andererseits stand an der Spitze der wenigen verbliebenen siebenbürgischen Katholiken ein Vikar, der vom Fürsten anerkannt werden mußte (vgl. „*Approbatæ*“ I. 1. 9). Die Zahl der katholischen Pfarrer war sehr gering³. So konzentrierte sich der siebenbürgische Katholizismus auf einige wenige Enklaven im Osten des Szeklerlandes, sowie auf einige Adelsgeschlechter, die dem Katholizismus treu geblieben waren (wie etwa die Familie Báthory). Im Jahr 1714 gab es in ganz Siebenbürgen gerade noch 30 000 katholische Gläubige. Diese wenigen Katholiken sammelten sich in einer kirchlichen Gemeinschaft, die für das Jahr 1591 unter dem Namen *Congregatio universorum Catholicorum in Transsilvania* erstmals belegt sind. Diese Gemeinschaft nahm erstmals als eigenständige Institution am Landtag des Jahres 1615 unter dem Namen *Status Catholicus* teil. So wurde das Überleben des siebenbürgischen Katholizismus im Laufe des 17. Jhs. gesichert⁴.

Zur selben Zeit erhielt der katholische Fürst Stefan Báthory, der das Ziel verfolgte, den Katholizismus wieder zu stärken, vom Landtag im Jahr 1579 die Erlaubnis, die Jesuiten nach Siebenbürgen einzuladen. Dies führte in Klausenburg zur Eröffnung einer universitären Einrichtung mit zwei Fakultäten und in anderen Städten Siebenbürgens zur Eröffnung von Volksschulen⁵. Im Jahr 1588 jedoch wurde auf dem Landtag von Mediasch/rum. Mediaş Sigismund Báthory von den Ständen nur unter der Bedingung der Vertreibung der Jesuiten als Fürst anerkannt⁶. Die Maßnahmen zur Vertreibung der Jesuiten wurden nach der Ablösung der Militärherrschaft von Georg Basta am Anfang des 17. Jahrhunderts (genauer zwischen 1607 und 1610) wieder aufgegriffen, und die „*Approbatæ*“ I. 2-3 verfügten von neuem das gesetzliche Verbot für die Jesuiten, in Siebenbürgen aufzutreten, und stellten jene unter Strafe, die sie dazu in öffentlichen oder heimlichen Briefe einladen.

² J. Bahlcke, *op. cit.*, S. 159-160.

³ G. Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă* (dt. *Ausgewählte Aspekte der Geschichte Siebenbürgens nach 200 Jahren*), Bd. I, Sibiu, 1889, S. 134.

⁴ J. Bahlcke, *op. cit.*, S. 159-163.

⁵ *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (dt. zitiert; Sammelband), Budapest, 1990, S. 291-292.

⁶ G. D. Teutsch, *op. cit.*, S. 328.

2. Situația juridică s-a schimbat după ocuparea Transilvaniei de către Habsburgi⁷. Diploma leopoldină din 4 decembrie 1691, acceptată de Dietă la 15 martie 1692⁸, cuprindea ficțiunea unei continuități juridice. Prevedea că până la atingerea de către Apafi II a vârstei de majorat, Împăratul se obliga, în calitate de tutore, să asigure ordinea statală și constituțională a Principatului. Art. 1 asigura menținerea drepturilor confesiunilor recepte din Transilvania. Li se permitea catolicilor să-și construiască, din fonduri proprii, o biserică la Cluj și să reconstruiască biserica ridicată de Cristofor Báthory, în Alba Iulia. Art. 2 menținea situația proprietăților existentă (prin urmare și secularizările averilor Bisericii Catolice, în secolul al XVI-lea). Art. 3 prevedea menținerea legilor fundamentale ale Transilvaniei, cerând ca neînțelegerile dintre națiuni (anume articolele din *Approbatae* cu privire la concivilitate, pe care sașii cereau să fie abrogate) și dintre confesiuni să fie soluționate în bună înțelegere, în caz contrar urmând ca împăratul să impună vreo rezolvare⁹.

Pe baza acestor prevederi, cele trei națiuni, precum și reprezentanții celor patru confesiuni au început tratative, vizând rezolvarea problemelor aflate în dispută. La 23 aprilie 1692 au fost semnate *Accorda* celor trei națiuni, prin care au fost modificate șase articole din *Compilatae* și *Approbatae* considerate de sași ca prejudiciindu-le interesele¹⁰.

⁷ În februarie 1691 s-a întrunit o dietă la Făgăraș. George Bánffy a fost ales în funcția de Guvernator, Nicolae Bethlen în cea de Cancelar, iar catolicul Johann von Hallerstein în cea de Tezaurar (Georg Michael von Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt*, I, Sibiu, 1883, p. 23-24; Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen*, Böhlau Verlag, 1985, p. 9-10).

⁸ Paul W. Roth, *Das Diploma Leopoldinum. Vorgeschichte. Bestimmungen, in Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*, p. 6. Diploma a fost publicată de Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 439-446.

⁹ A se vedea și G. Michael von Herrmann, *op.cit*, I, p. 26-29.

¹⁰ *Ibidem*, p. 30-32.

2. Diese Rechtslage hat sich durch die Besetzung Siebenbürgens durch die Habsburger geändert⁷. Das Leopoldinische Diplom („*Leopoldinum*“) vom 4. Dezember 1691, das vom Landtag am 15. März 1692 genehmigt wurde⁸, beinhaltete die Fiktion einer juristischen Kontinuität. Darin war vorgesehen, dass bis zur Volljährigkeit von Apafi II. der Kaiser sich als Tutor selbst verpflichtete, die staatliche und konstitutionelle Ordnung des Fürstentums zu sichern. Art. 1 bestätigte die Rechte der anerkannten Religionsgemeinschaften Siebenbürgens. Den Katholiken wurde gestattet, aus eigenen Mitteln in Klausenburg eine Kirche zu bauen und die von Christopher Báthory in Karlsburg erbaute Kirche wieder aufzubauen. Art. 2 bestätigte die bestehende Rechtslage im Blick auf die Kirchengüter (also die Enteignungen der Güter der Katholischen Kirche im 16. Jh.). Art. 3 sah die Bestätigung der bestehenden Rechtsgrundsätze in Siebenbürgen vor und forderte die friedliche Beilegung der Streitigkeiten zwischen den Nationen (d. h. bzgl. der Artikel der *Approbatæ* im Blick auf die Konzivilität, welche die Sachsen außer Kraft gesetzt wissen wollten) und zwischen den Konfessionen, andernfalls sollte der Kaiser den Streit durch Erlass klären⁹.

Auf der Grundlage dieser Vorgaben begannen die drei Nationen und die Repräsentanten der vier Konfessionen ihre Verhandlungen, um die kontroversen Probleme zu lösen. Am 23. April 1692 wurde ein Übereinkommen („*Accorda*“) der drei Nationen unterzeichnet, durch welches sechs Artikel der *Compilatae* und der *Approbatæ* novelliert wurden, durch welche die Sachsen eine Beeinträchtigung ihrer Interessen gegeben sahen¹⁰.

⁷ Im Februar 1691 trat der Landtag in Fogarasch zu einer Sitzung zusammen. Georg Bánffy wurde dabei zum Gouverneur gewählt, Nikolaus Bethlen zum Kanzler und der Katholik Johann von Hallerstein zum Schatzkanzler (Georg Michael von Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt*, I, Hermannstadt, 1883, 23-24; Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen*, Böhlau Verlag, 1985, S. 9-10).

⁸ Paul W. Roth, *Das Diploma Leopoldinum. Vorgeschichte. Bestimmungen, in: Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*, 6. Das Diplom wurde veröffentlicht von Ioan Lupaş, *Documente istorice transilvane* (dt. *Geschichtliche Dokumente zu Siebenbürgen*), vol. I, 1599-1699, Klausenburg, 1940, S. 439-446.

⁹ Cf. G. Michael von Herrmann, *op. cit.*, I, S. 26-29.

¹⁰ *Ibidem*, S. 30-32.

3. Discuțiile asupra diferendelor confesionale au fost mult mai complicate, durând mai mult¹¹. Catolicii au cerut, la 22 martie 1692: instituirea unui Episcop catolic, astfel ca să fie asigurată egalitatea cu celelalte confesiuni protestante; dreptul de a avea colegii, școli, academii; clericii catolici să dețină aceleași drepturi și venituri ca toți ceilalți clerici ai confesiunilor recepte din Transilvania; dreptul de a avea biserici în toate orașele și localitățile din Ardeal. Acolo unde existau mai multe biserici, acestea să fie împărțite în mod egal sau cel puțin una să fie redată catolicilor. Acolo unde nu existau mai multe biserici, să li se permită catolicilor să-și construiască propria biserică; permisiunea de revenire în Transilvania a tuturor ordinilor catolice, deci și a iezuiților.

La 29 martie, Consiliul intim a cerut celor două părți să se întâlnească la o discuție „personală” la care să participe câte trei reprezentanți ai fiecărei confesiuni. La început, protestanții i-au atacat dur pe catolici, acuzându-i că vor să distrugă libertatea religioasă; apoi i-au asigurat de disponibilitatea de a lua în considerare acele cereri, care nu atentau la drepturile confesiunilor protestante. Catolicii au fost de acord să discute cererile punct cu punct:

- protestanții au afirmat că reintroducerea unui Episcop catolic aducea pe ordinea de zi anumite probleme legate de proprietate, iar neînțelegerile care ar urma ar fi atât de mari, încât chiar și catolicii nu ar fi de acord cu ele. Catolicii au răspuns că ei nu doreau altceva decât să aibă și ei un Episcop cu aceleași drepturi ca superintendentii protestanți, deoarece Vicarul lor general nu putea hirotoni preoți și nici acorda dispense bisericesti;
- referitor la egalitatea în drepturi a clericilor catolici, reprezentanții acestei Biserici au cerut ca să se elimine cazurile în care preoții catolici erau datori să plătească zeciuială pastorului protestant.

¹¹ Rezumatele acestor discuții le-am preluat după R. Fabritius, *Der Religionsstreit auf den Siebenbürgischen Landtagen von 1691 und 1692*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, Brașov, 6, 1863, p.107-151.

3. Die Diskussionen über die konfessionellen Differenzen waren viel komplizierter und dauerten erheblich länger¹¹. Die Katholiken forderten am 22. März 1692: die Einsetzung eines katholischen Bischofs, so dass die Gleichrangigkeit mit den protestantischen Konfessionen gewährleistet sei; das Recht, Kollegien, Schulen und Akademien zu unterhalten; die katholischen Geistlichen sollten die gleichen Rechte und Einkünfte wie die Kleriker aller anderen anerkannten Konfessionen in Siebenbürgen; außerdem das Recht, in allen Städten und Dörfern Siebenbürgens Kirchen zu haben. Wo es mehrere Kirchen gab, sollten diese gerecht aufgeteilt werden oder zumindest eine den Katholiken zurückgegeben werden. Wo es nicht mehrere Kirchen gab, sollten den Katholiken das Recht zugestanden werden, sich eine eigene Kirche zu bauen; außerdem wurde für alle katholischen Orden das Recht auf Rückkehr gefordert, also auch für die Jesuiten.

Am 29. März verfügte der Geheime Rat, dass beide Konfliktparteien zu einer „persönlichen Diskussion“ zusammenkommen sollten, an der jeweils drei Vertreter jeder Konfession teilnehmen sollten. Am Anfang attackierten die Protestanten die Katholiken sehr scharf und warfen ihnen vor, die religiöse Freiheit zerstören zu wollen; danach sicherten sie ihnen eine Prüfung der Forderungen zu, die nicht auf eine Einschränkung der protestantischen Privilegien abzielten. Die Katholiken waren einverstanden, die Kontroversthemata Punkt für Punkt zu diskutieren:

- Die Protestanten warfen ein, dass die Wiedereinführung eines katholischen Bischofs verschiedene Probleme des Kirchenbesitzes wieder auf die Tagesordnung setzen würde und die daraus resultierenden Streitigkeiten so groß sein würden, dass nicht einmal die Katholiken damit einverstanden sein könnten. Die Katholiken erwiderten, dass sie nichts anderes forderten, als einen eigenen Bischof mit den gleichen Rechten wie die protestantischen Superintendenten zu haben, weil ihr Generalvikar keine Priester weihen könne und keine kirchlichen Dispense erteilen könne;
- Im Blick auf die Gleichbehandlung der katholischen Kleriker forderten die Vertreter der Katholischen Kirche, es künftig zu unterbinden, dass katholische Priester den Zehnten an den protestantischen Pastor zahlen müssen.

¹¹ Die Ergebnisse dieser Diskussionen fassen wir mit R. Fabritius zusammen: *Der Religionsstreit auf den Siebenbürgischen Landtagen von 1691 und 1692*, in: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, Kronstadt, 6, 1863, S. 107-151.

Reprezentanții celorlalte trei confesiuni au răspuns că asemenea cazuri se datorau existenței unor prevederi în acest sens (de fapt donații către pastorii protestanți), acordate de unii principii ai Transilvaniei. Însă, Diploma Leopoldină asigură menținerea acelor donații astfel că, anularea obligației acelor preoți catolici de a plăti zeciuială pastorului catolic devenea ilegală;

- referitor la cererea ca laicii catolici să ocupe în mod proporțional funcții în stat, protestanții au răspuns că această revendicare nu intra în contradicție cu Diploma Leopoldină și că, dacă Împăratul urma să decidă ca din 12 consilieri intimi să fie și 3 catolici, atunci ei aveau să se supună;
- cererii de împărțire a bisericilor, protestanții nu i-au dat nici un răspuns, pentru a nu se ajunge la ceartă;
- delicată a fost considerată cererea referitoare la ordinele călugărești. În lipsa unor detalii prezentate de catolici, protestanții au afirmat că ei interpretau cererea ca privindu-i pe iezuiți. Catolicii au răspuns că cererea îi privea pe toți clericii catolici și toate ordinele călugărești. Protestanții au susținut că dacă s-ar permite reînțoarcerea tuturor ordinelor catolice, ar izbucni cearta pentru proprietate. Chiar și catolicii le-au dat dreptate protestanților, admitând că ulterior ordinele catolice ar putea, să nu mai țină seama de stările catolice și să revendice toate proprietățile. Iar în ceea ce-i privea pe iezuiți, catolicii au afirmat că intenționau să cheme în Transilvania doar 3-6 persoane, ca profesori la școlile lor teologice.

În mod oficial, protestanții au răspuns oficial revendicărilor catolicilor, cerându-le să renunțe la pretențiile referitoare la episcop și iezuiți. S-au arătat de acord ca să ofere Vicarului mai multe puteri. Desigur că, deputații catolici au refuzat categoric oferta. Evoluția tratativelor a cunoscut o nouă turnură, atunci când au amenințat cu retragerea din Dietă, deci cu blocarea lucrărilor acesteia.

Die Vertreter der anderen Kirchen entgegneten, dass diese Fälle aus rechtlichen Vorgaben in diesem Sinne resultierten (faktisch Abgaben an die protestantischen Pastoren), welche von den Fürsten Siebenbürgens zugestanden worden seien. Wobei das Leopoldinische Diplom die Beibehaltung dieser Abgaben zusicherten, so dass die Abschaffung der Verpflichtung der katholischen Priester zu diesen Abgaben illegal wäre;

- Bezüglich der Forderung, dass katholische Laien proportional in staatlichen Ämtern vertreten sein sollten, erwiderten die Protestanten, dass dies nicht in Widerspruch zum Leopoldinischen Diplom stünde und sie sich fügen würden, wenn der Kaiser verfügte, dass von den 12 Geheimräten künftig auch drei katholisch zu sein hätten;
- Auf die Forderung nach Aufteilung der Kirchen gaben die Protestanten keine Antwort, um nicht in heillosen Streit zu geraten;
- Als delikats wurde die Forderung bzgl. der Mönchsorden empfunden. Da Details in der Präsentation der Forderungen der Katholiken fehlten, hielten die Protestanten fest, dass sie diese Forderung als auf den Jesuitenorden bezogen interpretierten. Die Katholiken entgegneten, dass sich diese Forderung auf alle katholischen Kleriker und alle Mönchsorden bezöge. Die Protestanten erwiderten, dass ein gewaltiger Streit um die Kirchengüter entbrennen würde, wenn allen katholischen Orden die Rückkehr erlaubt wäre. Hier gaben sogar die Katholiken den Protestanten Recht in der Befürchtung, dass die katholischen Orden die Situation der Katholiken dann nicht mehr berücksichtigen könnten und die Rückgabe aller Güter anstreben könnten. Bzgl. der Jesuiten stellten die Katholiken klar, dass sie nur drei bis sechs Personen als Lehrer an ihren theologischen Schulen nach Siebenbürgen einladen wollten.

Offiziell haben die Protestanten auf die Eingaben der Katholiken geantwortet, diese mögen auf ihre Forderungen bzgl. eines Bischofs und der Jesuiten verzichten. Sie zeigten sich einverstanden, dem Generalvikar mehr Rechte zuzugestehen. Natürlich haben die Katholiken dieses Angebot kategorisch abgelehnt. Die Entwicklung der Verhandlungen nahm eine neue Wendung, als die Katholiken mit ihrem Rückzug aus dem Landtag drohten, also mit der Blockade des Landtags.

Protestanții au replicat că prin aceasta s-ar fi creat un precedent periculos, care ar fi putut fi ulterior repetat de o retragere „mâine” a reformatilor, apoi „poimâine” a luteranilor.

Pe de altă parte, catolicii au început pregătirile pentru plecarea la Viena, pentru a-și prezenta doleanțele Împăratului. Speriați, protestanții au propus o nouă discuție „privată”. Aceasta a avut loc la 2 aprilie 1692. Au participat 12 reprezentanți ai celor patru confesiuni recepte. Catolicii au cerut ca Vicarul lor să poarte numele de Episcop, pentru ca să fie în acord cu prevederile dreptului canonic, apoi și-au exprimat convingerea că doar iezuiții puteau fi cei mai buni profesori catolici, și au cerut o biserică în Cluj.

Răspunsul protestanților a fost dat la 3 aprilie. Au fost respinse motivațiile cererilor catolicilor referitoare la Episcop (deoarece, cu dispensă papală, funcțiile episcopale puteau fi îndeplinite și de un simplu Vicar) și la iezuiți (deoarece, până la apariția acestora, omenirea nu ar fi dus lipsă de educație). De asemenea, au refuzat să ofere o biserică la Cluj.

Generalul Veterani a încercat să aducă din nou părțile la masa tratativelor. La 19 aprilie, protestanții s-au arătat gata să predea catolicilor Biserica clujeană din „vechea cetate”, dar cu anumite condiții, printre care figura și menținerea vechiului colegiu unitarian din vecinătate. În cazul în care, catolicii ar fi devenit majoritari în Cluj, problema împărțirii bisericilor ar fi urmat să fie soluționată (Cf. *Approbatæ*, I.1.7); însă, să fie recenzați doar cetățenii orașului, nu și soldații și străinii. Protestanții au declarat că mai mult decât atât nu erau dispuși să cedeze. Răspunsul catolicilor, de a doua zi, nu a adus schimbări semnificative de poziție, menținând revendicările privitoare la Episcop și Ordinul iezuiților.

Datorită faptului că lucrările Dietei de la Sibiu se apropiau de sfârșit, s-a decis redactarea unui protocol doar cu privire la punctele în care se ajunsese la un acord:

- În privința Episcopului catolic, toți au admis că nu era posibil ca acesta să mai rezide în Transilvania în forma sau în condițiile de până la 1556. De aceea, Împăratul era rugat ca, în calitate sa de Rege apostolic al Ungariei, să mijlocească pe lângă Primatul Ungariei și pe lângă Papă, ca

Die Protestanten antworteten, dass dadurch ein gefährlicher Präzedenzfall geschaffen würde, dem später ein Rückzug der Reformierten „morgen“ und der Lutheraner „übermorgen“ folgen könne.

Auf der anderen Seite bereiteten die Katholiken ihren Gang nach Wien vor, um dem Kaiser ihre Klagen zu unterbreiten. Davon erschreckt haben die Protestanten eine neue „private“ Diskussion vorgeschlagen. Diese fand am 2. April 1692 statt. Daran haben zwölf Vertreter der vier anerkannten Konfessionen teilgenommen. Die Katholiken forderten, dass ihr Vikar den Titel eines Bischofs tragen dürfe, um in Übereinstimmung mit dem kanonischen Recht zu sein, außerdem verliehen sie ihrer Überzeugung, dass nur die Jesuiten die besten katholischen Professoren seien und forderten eine Kirche in Klausenburg.

Die Antwort der Protestanten folgte am 3. April. Die Begründungen für die Forderungen der Katholiken wurden zurückgewiesen: die Forderung nach einem Bischof mit dem Hinweis darauf, dass mit päpstlichem Dispens die Funktionen eines Bischofs auch von einem einfachen Vikar erfüllt werden könnten, im Blick auf die Jesuiten unter Verweis darauf, dass die Menschheit auch vor dem Erscheinen der Jesuiten nicht der Bildung ermangelt habe. Gleichzeitig lehnten sie es ab, den Katholiken eine Kirche in Klausenburg anzubieten.

General Veterani versuchte, die Parteien wieder an den Verhandlungstisch zu bringen. Am 19. April zeigten sich die Protestanten bereit, den Katholiken eine Klausenburger Kirche auf der „Alten Burg“ zu übergeben, allerdings unter einigen Bedingungen, darunter die Beibehaltung des alten Kollegiums der Unitarier in der Nachbarschaft. Sollten die Katholiken in Klausenburg wieder die Mehrheit stellen, dann sollte das Problem der Aufteilung der Kirchen gelöst werden (cf. *Approbatae*, I. 1. 7); wobei nur die Bürger der Stadt gezählt werden sollten, nicht Soldaten und Fremde. Die Protestanten erklärten, dass sie nicht zu mehr Zugeständnissen bereit seien. Die Antwort der Katholiken am darauffolgenden Tag brachte keine spürbaren Änderungen der Position und wiederholte die Forderungen bezüglich des Bischofs und des Jesuitenordens.

Nachdem der Landtag von Hermannstadt seinem Ende entgegenging, wurde das Verfassen eines Protokolls beschlossen, allerdings nur betreffend der Punkte, bei denen Einverständnis erzielt wurde:

- Im Blick auf einen katholischen Bischof gestanden alle zu, dass dieser nicht mehr in Siebenbürgen in der bisherigen Form und unter den gleichen Bedingungen wie bis 1556 residieren könne. So wurde der Kaiser in seiner Qualität als Apostolischer König von Ungarn ersucht, beim Primas von Ungarn und beim Papst zu vermitteln, dass

să i se acorde prin dispensă Vicarului catolic din Ardeal prerogative episcopale, astfel încât el să fie egal în rang și autoritate cu ceilalți superintendenți ai celor trei religii protestante;

- S-a subliniat acordul tuturor pentru înființarea de către catolici a unor școli de toate gradele, inclusiv academii. Dar s-a cerut să li se permită și celorlalte confesiuni să înființeze academii. Protestanții s-au opus admiterii iezuiților ca profesori;

- egalitatea în drepturi a clericilor catolici cu cei evanghelici. Acolo unde clericii protestanți nu erau datori să plătească zeciuială, nici clericii catolici să nu fie datori;

- s-a acceptat cedarea către catolici a două biserici: Biserica reformată din „cetatea veche” din Cluj, apoi cea din Alba Iulia (ridicată de Cristofor Báthory);

- protestanții s-au arătat de acord să cumpere domeniul Mănăștur, cu 15 000 fl., și să-l cedeze catolicilor.

4. În urma eșecului tratativilor directe, a fost trimisă la Viena o deputațiune din care au făcut parte protonotarul Petru Alvinczi, notarul provincial săsesc Johann Zabanius (viitorul comite), deputatul Francisc Horvath și asesorul clujean Dalnoky. În urma tratativilor de la Curte¹², deputațiunea s-a întors în Transilvania cu așa-numita „Rezoluțiune Alvinczi”. Punctul al doilea al acesteia a cuprins problemele religioase (făcând și obiectul unui decret separat, emis de Curte Guberniului, la 9 aprilie 1693). Principalele prevederi au fost:

- acceptarea proprietăților de până acum și exercitarea religiilor recepte;

- acceptarea propunerilor lansate de protestanți, referitoare la cele două biserici din Cluj și Alba Iulia, la școala unitariană din Cluj și la domeniul Cluj-Mănăștur.

¹² Tratatивele sunt prezentate detaliat de Ferdinand von Ziegler, *Harteneck, Graf der Sächsischen Nation, und die Siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691 - 1703. Nach den Quellen des Archives der bestandenenen siebenbürgischen Hofkanzlei und des sächsischen National-Archives in Hermannstadt*, Sibiu, Steinhaußen, 1869, p. 58-60.

dem katholischen Vikar von Siebenbürgen durch Dispens die bischöflichen Vollmachten zugestanden würden, damit er gleichen Rang und gleiche Autorität wie die Superintendenten der drei protestantischen Kirchen erlange;

- Alle betonten im Konsens das Recht der Katholiken auf Gründung von Schulen und Ausbildungsstätten aller Grade, einschließlich von Akademien. Aber es wurde auch den anderen Konfessionen das Recht zugestanden, Akademien zu gründen. Wobei die Protestanten sich der Zulassung von Jesuiten als Lehrern entgegenstellten;
- Rechtliche Gleichstellung der katholischen Kleriker mit den evangelischen: dort, wo die Protestanten nicht zur Abgabe des Zehnten verpflichtet waren, sollten auch die katholischen Kleriker nicht dazu verpflichtet sein;
- Es wurde der Überlassung zweier Kirchen an die Katholiken zugestimmt: und zwar der reformierten Kirche „Auf der alten Burg“ (rum. cetatea veche) in Klausenburg und der (von Christopher Báthory errichteten) in Karlsburg;
- Die Protestanten waren einverstanden, das Besitzgut Mănăştur um 15 000 Gulden zu kaufen und es den Katholiken zu überlassen.

4. Nach dem Misslingen der direkten Verhandlungen wurde eine Delegation nach Wien geschickt, zu der auch der Protonotär Petrus Alvinczi, der sächsische Provinzialnotarius (und spätere Comes) Johann Zabanius, der Abgeordnete Francisc Horvath und der Klausenburger Assessor Dalnoky. Infolge der Verhandlungen am Wiener Hof¹² kehrte die Delegation nach Siebenbürgen mit der sog. „Alvinczi-Resolution“ zurück. Der zweite Punkt davon betraf die religiösen Angelegenheiten (die auch Gegenstand eines eigenen Regierungserlasses des Hofes vom 9. April 1693 waren). Die wichtigsten Vorgaben waren:

- die Anerkennung der bisherigen Besitzverhältnisse und der Ausübung der anerkannten Religionen;
- die Zustimmung zu den Vorschlägen der Protestanten bzgl. der beiden Kirchen in Klausenburg und Karlsburg, der Unitarier-Schule in Klausenburg und des Besitzgutes in Klausenburg-Mănăştur.

¹² Die Verhandlungen sind detailliert wiedergegeben bei Ferdinand von Zieglauer, *Harteneck, Graf der Sächsischen Nation und die Siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691-1703. Nach den Quellen des Archives der bestandenen siebenbürgischen Hofkanzlei und des sächsischen National-Archives in Hermannstadt*, Hermannstadt, Steinhaußen, 1869, S. 58-60.

Curtea aulică ar fi preferat, însă, să se acorde catolicilor Biserica unitariană (Catedrala Sf. Mihail), și nu cea reformată, urmând a li se da despăgubiri de 5 000 fl.;

- cererea ca tinerimea catolică să fie educată de clerici demni, iubitori de pace și lipsiți de orice bănuială;
- să existe un Vicar apostolic, care să administreze toate afacerile catolice;
- catolicii să aibă libertatea de exercitare a cultului, în orice parte s-ar afla, fără să fie prejudiciat de celelalte confesiuni.

Tot prin aceste hotărâri, s-a decis înființarea unui Guberniu al Transilvaniei (în locul mai vechiului Consiliu intim). Acesta urma să fie alcătuit din 12 membri, în număr egal de reprezentanți ai celor patru confesiuni recepte (deci câte trei catolici, reformați, evanghelici și unitarieni) și trei națiuni privilegiate (deci câte patru nobili, sași și secui). Dat fiind faptul că, o asemenea structură a Guberniului era greu de realizat (sașii fiind cu toții evanghelici), s-a prevăzut că, în cazul în care luteranii și unitarienii nu ar fi avut destule persoane care să ocupe funcțiile, locurile lor să fie preluate de catolici și reformați¹³.

5. În ianuarie 1696, Curtea aulică a încercat introducerea unui Episcop catolic în Transilvania, încalcând „Rezoluția lui Alvinczi”. A fost numit Andrei Illyési (originar din Secuime, având însă funcția de canonic al lui Leopold von Kollonich), acordându-i-se ca dotație și castelul de la Vințu de Jos. Un an mai târziu, în ianuarie 1697, Illyési a primit și confirmarea papală. A sosit, într-adevăr, în Transilvania, făcând o vizită pastorală în Secuime și la Sibiu. Aici a sfințit un lăcaș de rugăciune pentru soldații catolici din armata imperială; lăcașul se afla sub arcadele prăvăliei croitorilor, în Piața Mare,

¹³ G. Michael von Herrmann, *op. cit.*, I, p. 32-37; Fr. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1921-1922, p. 9-10.

Der Hofrat hätte allerdings bevorzugt, wenn den Katholiken nicht die reformierte Kirche, sondern die unitarische Kirche (Kathedrale zum Hl. Michael) übergeben würde, wonach eine Entschädigung von 5 000 Gulden zu bezahlen sei;

- die Forderung, dass die katholische Jugend von würdigen, friedliebenden und in jeder Hinsicht unverdächtigen Klerikern erzogen werden solle;
- die Einsetzung eines apostolischen Vikars, der alle katholischen Angelegenheiten verwalten solle;
- außerdem sollte den Katholiken das Recht auf freie Religionsausübung an jedem Ort zugestanden werden, an dem sie sich befinden, ohne dass sie von den anderen Konfessionen dafür angegriffen werden.

Mit diesen Erlassen wurde auch die Einrichtung eines Guberniums (Regierung) für Siebenbürgen (anstelle des bisherigen Geheimrates) beschlossen. Dieses Gubernium sollte aus zwölf Mitgliedern zusammengesetzt sein, jeweils in gleicher Zahl aus Vertretern der vier anerkannten Religionen (also je drei Katholiken, Reformierte, Evangelische und Unitarier) sowie der drei privilegierten Nationen (also je vier Adlige, Sachsen und Szekler). Weil diese vorgesehene Struktur des Guberniums nur schwer umzusetzen war (alle Sachsen waren evangelisch), wurde gleichzeitig festgelegt, dass im Falle einer zu geringen Zahl von Lutheranern und Unitariern zur Besetzung dieser Funktionen Katholiken und Reformierte diese Positionen übernehmen sollten¹³.

5. Im Januar 1696 versuchte der Hofrat die Einsetzung eines katholischen Bischofs in Siebenbürgen unter Missachtung der „Alvinczi-Resolution“. So wurde Andrei Illyési berufen (ursprünglich aus dem Szeklerland, jedoch schon Kanoniker unter Leopold von Kollonich) und ihm als Ausstattung auch das Schloss von Vințu de Jos (dt. Winz) geschenkt. Ein Jahr später, im Januar 1697, erhielt Illyési auch die päpstliche Bestätigung. Er gelangte tatsächlich nach Siebenbürgen und führte eine Pastoralvisite im Szeklerland und in Hermannstadt durch. Hier weihte er eine Gebetsstätte auf dem Großen Ring für die katholischen Soldaten der kaiserlichen Armee; diese Gebetsstätte befand sich in den Arkaden der Schneiderzunft auf dem Großen Ring,

¹³ G. Michael von Herrmann, *op. cit.*, I, S. 32-37; Fr. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1921-1922, S. 9-10.

chiar pe locul în care se găsește azi biserica romano-catolică¹⁴. În vara anului 1697, Illyési a fost însă obligat de Guvernul ardelean să părăsească teritoriul Principatului¹⁵.

6. Exasperați de poziția intransigentă a Stărilor protestante, Statusul Catholic a înaintat Curții, la 5 mai 1699, un memoriu cu nouă cereri de natură confesională și patru de natură politică. Cele dintâi priveau: reîntoarcerea Episcopului catolic în Ardeal, împreună cu dotația domeniului fiscal Vințu de Jos; permisiunea de a înființa academiile, asemenea celorlalte confesiuni recepte; preluarea de la unitarieni a Catedralei din Cluj; permisiunea reînființării vechilor mănăstiri; decizia ca orfanii din familii catolice să fie dați unor tutori de confesiune catolică; înființarea unui seminar teologic catolic cu restabilirea dotației lui Ștefan Báthory (de 1000 ducăți ungurești), încasată în ultimele decenii de Cameră; obligația ca toți catolicii să plătească dijma doar preoților catolici, nu pastorilor protestanți; decizia ca între arhivarii din cele trei arhive ale Principatului (din Cluj, Alba Iulia și Sibiu) să fie și catolici; introducerea cenzurii astfel ca, toate cărțile care vor fi tipărite pe teritoriul Principatului să fie înainte văzute de un catolic.

Cererile de natură politică au fost următoarele: între candidaturile făcute pentru oficiile publice (de exemplu pentru Guvernul sau Protonotariat), unul să fie catolic (a fost considerată ca nestatisfăcătoare starea de fapt, potrivit căreia, din cei 14 comiți supremi, doar 5 erau catolici, iar 9 reformați, apoi din cei 6 membri ai Tablei Supreme, doar 2 erau catolici și 4 reformați și că dintre protonotari, niciunul nu era catolic); funcția de secretar și referent la Cancelaria Aulică Transilvană să fie luată lui Benedikt Henter, care era un catolic neputincios, și dată lui Joannes Fiath; în orașe și târguri, catolicii să poată pătrunde în bresle și tot ei să primească unul din cele trei sigilii ale țării.

¹⁴ Wilhelm Schmidt, *Zur Geschichte der Jesuiten in Hermannstadt*, în *Archiv des Vereins [...]*, Sibiu, 6, 1864, p. 237.

¹⁵ Joachim Bahlcke, *op. cit.*, p. 164; Fr. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, p. 10.

genau dort, wo sich heute die römisch-katholische Kirche befindet¹⁴. Im Sommer des Jahres 1697 wurde Illyési allerdings per Beschluss des Guberniums zum Verlassen des Territoriums des Fürstentums gezwungen¹⁵.

6. Verbittert über die unversöhnliche Haltung der protestantischen Stände reichte der Katholische Stand am 5. Mai 1699 am Hof ein Memorandum ein mit neun konfessionellen und vier politischen Forderungen. Die ersteren betrafen die Rückkehr des katholischen Bischofs nach Siebenbürgen unter Gewährung des Steuerrechts in Winz, das Recht, Akademien zu gründen wie die anderen anerkannten Konfessionen auch, die Übernahme der Kathedrale der Unitarier in Klausenburg, das Recht auf Wiedergründung der alten Klöster, die grundsätzliche Regelung, dass Waisenkinder aus katholischen Familien zu katholischen Pflegeeltern kommen, die Gründung eines katholischen theologischen Seminars unter Wiederaufnahme der Stiftung von Stefan Báthory (von 1000 ungarischen Dukaten), die in den letzten Jahrzehnten von der Kammer einkassiert worden waren, die einschränkende Verpflichtung, dass die Katholiken nur den katholischen Priestern den Zehnten zu entrichten hätten, nicht auch den protestantischen Pastoren, die Festlegung, dass unter den Archivaren an den drei Staatsarchiven des Fürstentums in Klausenburg, Karlsburg und Hermannstadt auch Katholiken sein müssten, sowie die Einführung einer Zensur, wonach alle im Fürstentum gedruckten Bücher vorher von einem Katholiken geprüft werden müssten.

Die politischen Forderungen lauteten folgendermaßen: unter den Kandidaten für öffentliche Ämter (zum Beispiel das Gubernium oder das Protonotariat) müsse ein katholischer Kandidat sein (es wurde als unbefriedigend empfunden, dass von 14 höchsten Komites nur fünf katholisch waren, neun aber reformiert und von den sechs Mitgliedern der Hohen Gerichtstafel nur zwei katholisch und vier reformiert waren und unter den Protonotaren kein Katholik war), die Funktion des Sekretärs der Siebenbürgischen Hofkanzlei sollte Benedikt Henter entzogen werden, der ein unfähiger Katholik war, und Johannes Fiath übertragen werden, Katholiken sollten in den Städten und auf den Märkten den Handwerkszünften beitreten dürfen und der katholische Stand eines der drei Siegel des Landes erhalten.

¹⁴ Wilhelm Schmidt, *Zur Geschichte der Jesuiten in Hermannstadt*, in: *Archiv des Vereins [...]*, Hermannstadt, 6, 1864, S. 237.

¹⁵ Joachim Bahlcke, *op. cit.*, S. 164; Fr. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, S. 10.

După cum se poate constata, unele cereri constituiau de fapt revendicări mai vechi. Importante au fost însă pretențiile politice, care au și fost apoi incluse în prevederile unei importante Diplome imperiale, emisă la 5 septembrie 1699 (numită și *Puncta Leopoldina*):

- catolicii să plătească o cvartă (un sfert) din dijmă preoților catolici, nu pastorilor protestanți;
- dintre cele trei candidaturi pentru funcțiile publice, unul - cel puțin - să fie catolic;
- în organele de conducere și în breslele din orașe și târguri, să li se permită catolicilor să fie în număr egal cu protestanții;
- toate obiceiurile, legile și statutele din orașe și târguri care prejudiciază statutul egal al confesiunii catolice să fie înlăturate;
- unul dintre cele trei sigilii să fie dat în custodia catolicilor, iar în arhivele principatului să lucreze și catolici¹⁶.

Prevederea de a se da în custodia catolicilor unul dintre sigiliile Transilvaniei răsturna întreaga Constituție a țării. Împăratul, deținând *de facto* prerogativele Principelui ardelean¹⁷, ar fi avut datoria de a promulga articolele de lege votate de Dietă în unanimitate¹⁸,

¹⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, II, București, 1881, p. 42-48.

¹⁷ Nici Împăratul Leopold I și nici Iosif I nu au purtat titlul de *principi ai Transilvaniei*. Doar Carol VI a preluat acest titlu, în documente, încă din anul 1712. Iar prima monedă în care Împăratul de la Viena purta titlul de principe ardelean a fost bătută în anul 1713 (J. H. Benigni von Mildeberg, *Handbuch der Statistik und Geografie*, II, Sibiu, 1837, p.12, n. 1).

¹⁸ În 1556 s-a instituit obligativitatea ca orice articol de lege votat de Dietă să fie promulgat de Principe. Un secol mai târziu, după marea invazie otomană din anii 1658-1660, *Conditiones Principum* (condițiile pe care trebuiau să le accepte principii, în momentul alegerii) au inclus și clauza obligativității ca principii să promulge legile votate în unanimitate de deputații din Dietă, în caz contrar legile urmând să intre în vigoare și fără semnătura Principelui (Krista Zach, *Fürst, Landtag und Stände. Die verfassungsrechtliche Frage in Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert*, în *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, XI, 1980-1981, p. 81 și 84; Eadem,

Es ist festzuhalten, dass einige der Forderungen Ansprüche von früher darstellen. Wichtig waren allerdings die politischen Forderungen, die dann auch in die Vorgaben eines wichtigen Kaiserlichen Diploms aufgenommen wurden, das am 5. September 1699 erlassen wurde und auch unter dem Namen *Puncta Leopoldina* bekannt wurde und folgendes vorsah:

- Die Katholiken sollten ein Viertel ihres Zehnten den katholischen Priestern entrichten, nicht den protestantischen Pastoren;
- Unter den drei Kandidaten für ein öffentliches Amt sollte mindestens ein Katholik sein;
- In den Leitungsgremien und Handwerkszünften der Städte und Märkte sollte den Katholiken die gleiche Anzahl an Vertretern zugestanden werden wie den Protestanten;
- Alle Gepflogenheiten, Regeln und Statuten in den Städten und auf den Märkten, die eine Benachteiligung der Katholiken vorsehen, sollten ersetzt werden;
- Eines der drei Siegel sollte den Katholiken übergeben werden und in den Archiven des Fürstentums sollten auch Katholiken arbeiten¹⁶.

Die Vorgabe, dass eines der Staatssiegel Siebenbürgens den Katholiken zur Aufbewahrung übergeben werden sollte, stellte die Landesverfassung vollständig infrage. Der Kaiser, der *de facto* die Vorrechte eines siebenbürgischen Landesfürsten innehatte¹⁷, hätte die Pflicht gehabt, die vom Landtag einstimmig beschlossenen Artikel in Kraft zu setzen¹⁸,

¹⁶ Eudoxiu Hurmazaki, *Fragmente zur Geschichte Rumäniens*, II, Bukarest, 1881, S. 42-48.

¹⁷ Weder Kaiser Leopold I. noch Josef I. trugen den Titel eines *Fürsten von Siebenbürgen*. Nur Karl VI. hat diesen Titel in Dokumenten vom Jahre 1712 an übernommen. Und die erste Münze, auf der der Kaiser von Wien den Titel eines siebenbürgischen Fürsten trug, wurde 1713 geprägt (J. H. Benigni von Mildenberg, *Handbuch der Statistik und Geographie*, II, Hermannstadt, 1837, S. 12, Anm. 1).

¹⁸ Im Jahre 1556 wurde verpflichtend eingeführt, dass jeder vom Landtag beschlossene Artikel vom Fürsten in Kraft zu setzen sei. Ein Jahrhundert später, nach der großen Invasion der Ottomanen in den Jahren 1658 bis 1660) sahen die *Conditiones Principum* (für die Fürsten rechtsverbindliche Prinzipien, die sie mit ihrer Wahl akzeptieren mußten) ebenfalls eine obligatorische Klausel dahingehend vor, dass einstimmig von den Abgeordneten des Landtags beschlossene Gesetze vom Fürsten in Kraft zu setzen seien, andernfalls würden die Gesetze auch ohne Unterschrift des Fürsten in Kraft treten (cf. Krista Zach, *Fürst, Landtag und Stände. Die verfassungsrechtliche Frage in Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert*, in: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, XI, 1980-1981, S. 81 u. 84; Eadem,

adică având cele trei sigilii ale celor trei națiuni politice¹⁹. Însă, în cazul în care Statusul Catholic (adică partida imperială) intra în posesia unuia dintre cele trei sigilii, Curtea dobânda posibilitatea de a influența, într-o măsură considerabilă, chiar procesul legislativ (de votare a legilor). Cererile catolice din 5 mai 1699 și Diploma *Puncta Leopoldina* din 5 septembrie 1699 au dovedit că Statusul catholic sau partida catolică din Dieta ardelenească a fost purtătoarea intereselor Curții de Habsburg în această țară cu Stări majoritar protestante, și că în joc erau nu atât problemele confesionale, cât interesele politice ale Habsburgilor²⁰.

Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation. Ausgewählte Abhandlungen zur südosteuropäischen Religions - und Gesellschaftsgeschichte, Hrsg. Joachim Bahlcke, Konrad Gündisch, LIT, Münster, 2004, p. 63 și 66).

¹⁹ Joseph Bedeus von Scharberg, *Die Wappen und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen und der einzelnen ständischen Nationen dieses Landes*, Sibiu, 1838, p. 21-23; Paul Bruszanowski, *Pagini din istoria bisericească a Sibiului medieval*, Cluj-Napoca, "PUC", 2007, p. 75.

²⁰ Interesant este și comentariul lui Gheorghe Șincai la *Puncta Leopoldina*, în care arată conexiunea între Unirea cu Biserica Romei și interesele politice ale Curții: „În punctul acesta ca și în celelalte prea mult s-au ajutat lătinii prin noi, uniții, numai de ne-ar fi mulțemit uniților sau de ne-ar mulțemi și în timpul de-acum! Ca acatholicii și mai ales calvinii cari stăpânea mai nainte, în nemica se întrecă pe catholici. Ca catholicii sînguri se aibă pe mâna sa o pecete a țerei, și toate arhivurile se le păzească și ei, după proporție; pentru că proporția, numerînd și pre uniți, cu mult mai mare era. Ci noi, românii, de vom lua afară clerul cel unit carele încă mai numai atâta se socotește, cât a cincea roată la carr, ce folos am avut sau avem din toate acestea?” (Gh. Șincai, *Hronica românilor și a altor neamuri*, Tom III, Ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață și Note de Manole Neagoe, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 246). Cu alte cuvinte, Unirea religioasă a românilor a constituit și o miză importantă în luptele politice și constituționale dintre *Status Catholicus* și Stările protestante.

da er die drei Siegel der drei politischen Nationen hatte¹⁹. Wenn jedoch der katholische Stand (also die kaiserliche Partei) in den Besitz eines der drei Siegel gelangte, dann erlangte der Hof in beträchtlichem Maße Einfluss auf den Gesetzgebungsprozess (auf die Abstimmung über die Gesetze). Die katholischen Forderungen vom 5. Mai 1699 und das Diplom *Puncta Leopoldina* vom 5. September 1699 beweisen jedenfalls, dass der katholische Stand bzw. die katholische Partei im Siebenbürgischen Landtag die Interessen des Habsburger Hofes in diesem Land mit mehrheitlich protestantischen Ständen vertrat und dass nicht so sehr konfessionelle Probleme, sondern politische Interessen der Habsburger im Spiel waren²⁰.

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)

Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation. Ausgewählte Abhandlungen zur südosteuropäischen Religions- und Gesellschaftsgeschichte, Hrsg. Joachim Bahlke, Konrad Gündisch, LIT-Verlag, Münster 2004, S. 63 u. 66).

¹⁹ Joseph Bedeus von Scharberg, *Die Wappen und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen und der einzelnen ständischen Nationen dieses Landes*, Sibiu, 1838, S. 21-23; Paul Bruslanowski, *Pagini din istoria bisericească Sibiului medieval* (dt. *Ausschnitte aus der Kirchengeschichte des mittelalterlichen Hermannstadt*), Cluj-Napoca, „PUC“, 2007, S. 75.

²⁰ Interessant ist auch der Kommentar von Gheorghe Şincai zu diesen *Puncta Leopoldina*, der den Zusammenhang zwischen der Kirchenunion mit Rom und den politischen Interessen des Hofes aufzeigt, wenn er schreibt: „In diesem Punkt wie in vielen anderen haben die Lateiner sich unserer, der Unierten, allzu sehr bedient, wenn sie uns Unierten wenigstens dafür gedankt hätten oder uns jetzt dafür danken würden! Denn die Nicht-Katholiken und vor allem die Kalviner, die hier früher herrschten, übertreffen in nichts die Katholiken. Damit die Katholiken alleine ein Landessiegel zur Hand haben und dass sie auch alle Archive behüten nach Proporz; denn der Proporz wäre viel größer, wenn wir Unierten mitgezählt worden wären. Denn wenn wir Rumänen den unierten Klerus herausnehmen, der nach wie vor nur als fünftes Rad am Wagen gilt, welchen Nutzen hätten oder haben wir dann von dem allen?“ (Gh. Şincai, *Hronica românilor și a altor neamuri* [dt. *Chronik der Rumänen und anderer Völker*], Bd. 3, Herausgegeben und mit einer einführenden Studie zur Sprache von Florea Fugariu, Vorwort und Anmerkungen von Manole Neagoe, Bukarest, Editura pentru Literatură, 1969, S. 246). Mit anderen Worten stellte die Kirchenunion der Rumänen auch einen wichtigen Einsatz in den politischen und konstitutionellen Kämpfen zwischen dem Katholischen Stand und den protestantischen Ständen dar.

Paul Brusanowski

Măsuri pentru întărirea catolicismului în Ungaria Superioară habsburgică, în a doua jumătate a sec. al XVII-lea

1. Catolicismul și protestantismul în Regatul Ungariei până la 1660

Statul maghiar a luat naștere odată cu încreștinarea, în ritul latin, a Principelui păgân Géza, în anul 1001 la Esztergom. Biserica Catolică a primit un rol foarte important în organizarea Regatului Ungar. Episcopii au devenit primii consilieri regali. Însă și statul și-a păstrat anumite prerogative în administrația bisericească. Dat fiind faptul că, Regele Ștefan I a înființat două arhiepiscopii (la Esztergom și Kalocsa) și opt episcopii¹, urmașii săi pe tron au revendicat dreptul de a-i numi pe episcopi fără consultarea Papei de la Roma². Astfel, regii maghiari s-au bucurat de un anumit drept de patronat asupra Bisericii Catolice din Ungaria, drept care a fost legalizat abia de către Dieta de la Timișoara, în anul 1397, și apoi, din nou, de Dieta de la Bratislava din anul 1404,

¹ Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2004, p. 19-25.

² Anton Radvánszky, *Grundzüge der Verfassungs - und Staatsgeschichte Ungarns* („Schriften des Ungarischen Instituts München”, 35), München, 1990, p. 13-14 și 16-17.

Paul Bruszanowski

Maßnahmen zur Stärkung des Katholizismus im habsburgischen Oberungarn ab der Mitte des 17. Jahrhunderts

1. Katholizismus und Protestantismus im Königreich Ungarn bis 1660

Der ungarische Staat entstand gleichzeitig mit der Christianisierung des heidnischen Fürsten Géza im lateinischen Ritus im Jahre 1001 in Esztergom. Die Katholische Kirche erhielt eine sehr wichtige Rolle bei der Organisation des ungarischen Königreichs. Die Bischöfe wurden die ersten Königsberater. Doch hat sich auch der Staat einige Vorrechte in der kirchlichen Verwaltung gesichert. Weil König Stefan I. zwei Erzdiözesen (in Esztergom und Kalocsa) sowie acht Bistümer gegründet hat¹, beanspruchten seine Thronfolger das Recht, die Bischöfe ohne Konsultation mit dem Papst in Rom zu ernennen². So erfreuten sich die ungarischen Könige einer Art Patronatsrecht über die Katholische Kirche in Ungarn, auch wenn dieses Recht erst durch den Landtag von Temeswar im Jahre 1397 und danach erneut vom Landtag von Preßburg im Jahr 1404 rechtsverbindlich festgehalten wurde,

¹ Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau-Verlag, 2004, S. 19-25.

² Anton Radvánszky, *Grundzüge der Verfassungs- und Staatsgeschichte Ungarns* (Schriften des Ungarischen Instituts München, Bd. 35), München 1990, S. 13-14 u. 16-17.

dar a fost recunoscut de Roma abia în anul 1417³. Astfel, Biserica Catolică din Ungaria a devenit o „Biserică națională maghiară”⁴, guvernată practic de regele ungar⁵, fapt de o deosebită importanță pentru dezvoltarea în continuare a vieții bisericești și a raporturilor interconfesionale din interiorul arcului carpatic.

În secolul XVI au pătruns și în Ungaria ideile Reformei. Profitând de slăbirea poziției Bisericii Catolice după bătălia de la Mohács (unde au murit ambii arhiepiscopi ai Țării și jumătate din ceilalți episcopi), nobilii maghiari și-au împărțit între ei domeniile bisericești rămase fără păstor. Apoi, silindu-i pe țărani iobagi să adere la noile confesiuni ale Reformei, au încasat zeciuiala acordată până atunci Bisericii⁶. Rezultatul acestui mod de răspândire a protestantismului în

³ Gabriel Adriányi, *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*, în: „*Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München*”, 30, München, Rudolf Trofenik, 1986, p. 31-34. Între anii 1404-1410 a avut loc, practic, o schismă între Biserica Catolică din Ungaria (supusă regelui Sigismund de Luxemburg) și Scaunul papal. Tensiunile s-au încheiat abia în anul 1417, când cardinalii, printre care și viitorul papă Martin V, întruniți la sinodul de la Konstanz (1414-1418), au recunoscut, datorită „meritelor și rolului Ungariei ca apărătoare a creștinătății” în Răsăritul Europei, dreptul de patronaj al regelui Ungariei asupra Bisericii Catolice maghiare.

⁴ A se vedea detalii la Elemér Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn. 1387-1437*, Budapesta, 1990, p. 263-274. Citatele se află la p. 277, respectiv 266.

⁵ Canonistul maghiar Kossutány Ignác, profesor de Drept la Universitatea din Cluj până în 1918, arăta în lucrarea sa *Egyházjog. A magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása [Drept bisericesc. Constituția și administrația Bisericilor din Ungaria]*, ed. II, Cluj, 1903 că „Regele ungar a posedat de fapt dreptul de guvernare a Bisericii creștine maghiare, pe care drept l-a și exercitat în înțelegere cu puterea papală” (p. 87); „Regii (ungari) sunt adevărați factori constituționali ai Bisericii romano-catolice maghiare și această calitate le-a fost recunoscută și de papii de la Roma” (p. 89); „Biserica maghiară este membru al Bisericii catolice, dar legătura ei cu aceasta se face prin Rege, care este capul acestei Biserici naționale” (p. 91) (cf. Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a statului român*, Cluj, 1924, p. 25-26).

⁶ Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn*, p. 106; Idem, *Die Ausbreitung der Reformation in Ungarn*, în *Ungarn-Jahrbuch*, V, 1973, p. 66-75; Márta Fata, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster,

wobei es von Rom erst 1417 anerkannt wurde³. So wurde die Katholische Kirche Ungarns zur „Ungarischen Nationalkirche“⁴, geführt praktisch vom ungarischen König⁵, was von ganz außerordentlicher Bedeutung für die weitere Entwicklung des kirchlichen Lebens und der interkonfessionellen Beziehungen innerhalb des Karpatenbogens war.

Im 16. Jahrhundert drangen auch nach Ungarn die Ideen der Reformation vor. Der ungarische Adel nutzte die Schwäche der Position der Katholischen Kirche nach der Schlacht von Mohács (bei der beide Erzbischöfe des Landes und die Hälfte der anderen Bischöfe starben) und teilten sich die kirchlichen Besitztümer untereinander auf, die ohne Hirten geblieben waren. Anschließend zwangen sie die bäuerlichen Leibeigenen, zu den neuen Konfessionen der Reformation zu konvertieren und kassierten so den bis dato der Kirche entrichteten Zehnten⁶. Das Ergebnis dieser Art der Verbreitung des Protestantismus war

³ Gabriel Adriányi, *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns* in: „Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München“, Bd. 30, München, Rudolf Trofenik, 1986, S. 31-34. Zwischen den Jahren 1404-1410 gab es praktisch ein Schisma zwischen der Katholischen Kirche in Ungarn (die dem König Sigismund von Luxemburg unterstellt war) und dem päpstlichen Stuhl. Diese Spannungen endeten erst 1417, als die Kardinäle, darunter auch der künftige Papst Martin V., bei ihrer Synode von Konstanz 1414-1418 das Patronatsrecht des Königs von Ungarn über die katholische ungarische Kirche anerkannten aufgrund „der Verdienste und der Rolle Ungarns als Verteidigerin des Christentums in Osteuropa“.

⁴ Einzelheiten bei Elemér Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn. 1387-1437*, Budapest, 1990, S. 263-274. Zit. S. 277 res 266.

⁵ Der ungarische Kanoniker Kossutány Ignác, Jura-Professor an der Universität von Klausenburg bis 1918, zeigt in seiner Arbeit *Egyházjog. A magyarosági egyházak alkotmánya és közigazgatása* (dt. *Kirchenrecht. Die Rechtsverfassung und die Verwaltung der Kirchen Ungarns*), 2. Aufl., Klausenburg, 1903, dass „der ungarische König faktisch das Recht auf die Leitung der ungarischen christlichen Kirche besaß, das er im Einvernehmen mit der päpstlichen Macht auch ausgeübt hat“ (S. 87); „Die (ungarischen) Könige sind wahrhaft konstitutionelle Faktoren der ungarischen römisch-katholischen Kirche und diese Qualität wurde ihnen auch von den Päpsten in Rom zuerkannt“ (S. 89); „Die ungarische Kirche gehört zur Katholischen Kirche, doch ihre Verbindung wird durch den König hergestellt, der das Haupt dieser Nationalkirche ist“ (S. 91). (Cf. Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a statului român* [dt. *Der ungarische Katholizismus in Siebenbürgen und die Religionspolitik des rumänischen Staates*], Cluj, 1924, S. 25-26).

⁶ Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn*, S. 106; Idem, *Die Ausbreitung der Reformation in Ungarn*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, V, 1973, S. 66-75; Márta Fata, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster,

Ungaria a fost lipsa de instituționalizare a noilor confesiuni ale Reformei pe plan național. Separarea dintre luteranism și calvinism a intervenit abia în anul 1591 (spre deosebire de Transilvania, unde acest fapt se întâmplase deja în 1559). Biserica Luterană Ungară s-a organizat într-o instituție națională unitară abia după anul 1610⁷, iar calvinii și-au organizat propria instituție națională numai în cursul Războiului de 30 de ani (1618-1648)⁸.

În pofida faptului că, majoritatea populației din Ungaria devenise protestantă, totuși nu s-a întreprins în secolul al XVI-lea nimic pentru modificarea sistemului constituțional maghiar, potrivit căruia Biserica Catolică se afla la baza statului. „Marea majoritate a Stărilor era protestantă; statul a rămas catolic”. Prelații catolici, deși lipsiți de bunurile materiale, nu au pierdut autoritatea politică. Clerul superior catolic a rămas cea dintâi Stare în Dieta maghiară (chiar și în anul 1568, când nu mai existau decât trei ierarhi catolici în toată Ungaria); fără aprobarea lui nu se putea lua nici o decizie legislativă. Dar culmea paradoxului este faptul că, până în anul 1606, nu s-a emis de către Dieta maghiară nici o lege, care să recunoască o altă confesiune legală în stat, în afara celei catolice. Practic, confesiunile protestante nu aveau recunoaștere legală în Ungaria⁹.

Însă, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, în timpul domniei lui Rudolf al II-lea (1576-1608), protestanții au început să regrete această nepăsare din deceniile anterioare. Rudolf al II-lea a pornit o campanie împotriva protestanților, reușind, în numeroase procese fiscale, să revină în posesia multor domenii secularizate în timpul Reformei,

Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung GmbH&Co., 2000, p. 65-86; Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn. 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, I, Wien, Köln, Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1977, p. 77-81.

⁷ *Ibidem*, p. 150- 54; Gregor von Berzeviczy, *Nachrichten über den Zustand der Evangelischen in Ungarn*, ed. Otto Wigand, Leipzig, 1826 (retipărită în 1860), p. 16; Márta Fata, *op. cit.*, p. 197-198.

⁸ *Ibidem*, p. 208-211; Maja Depner, *Das Fürstentum Siebenbürgen im Dreißigjährigen Krieg dargestellt im Rahmen der deutschen und der europäischen Geschichte*, Stuttgart, 1938, p. 226-234.

⁹ *Ibidem*, p. 234-236; citatul se găsește la Heinrich Marczali, *Ungarische Verfassungsgeschichte*, Tübingen, 1910, p. 78; Márta Fata, *op. cit.*, p. 134-138 și 187-197.

ein Mangel an Institutionalisierung der neuen Konfessionen der Reformation auf nationaler Ebene. Die Trennung zwischen Luthertum und Calvinismus kam erst im Jahre 1591 zum Tragen (im Unterschied zu Siebenbürgen, wo dies schon 1559 erfolgte). Die Ungarische Lutherische Kirche hat sich erst nach dem Jahr 1610 in einer nationalen einheitlichen Institution organisiert⁷, die Kalviner fanden erst während des 30jährigen Krieges (1618-1648) zu einer eigenen nationalen kirchlichen Organisation⁸.

Obwohl die Mehrheit der Bevölkerung Ungarns protestantisch geworden war, wurde trotzdem nichts unternommen, um das ungarische Verfassungssystem anzupassen, demzufolge die Katholische Kirche die Grundlage des Staates sei. „Die Mehrzahl der Stände war protestantisch; der Staat blieb katholisch“. Die katholischen Würdenträger gingen zwar ihrer kirchlichen Güter verlustig, verloren aber nicht ihre politische Autorität. Der höhere katholische Klerus blieb der oberste Stand im Ungarischen Landtag (sogar im Jahr 1568, als es nur noch drei katholische Hierarchen in ganz Ungarn gab); ohne seine Zustimmung konnte kein Gesetz beschlossen werden. Aber der paradoxe Höhepunkt ist die Tatsache, dass der Ungarische Landtag bis 1606 kein einziges Gesetz zur legalen Anerkennung irgendeiner anderen Konfession im Staat neben der katholischen verabschiedete. Faktisch besaßen die protestantischen Konfessionen keine staatliche Anerkennung in Ungarn⁹.

Gegen Ende des 16. zur Zeit der Herrschaft von Rudolf II. (1576-1608) begannen die Protestanten, diese Gleichgültigkeit der vorherigen Jahrhunderte zu bedauern. Rudolf II. startete eine Kampagne gegen die Protestanten und erreichte es, auch durch viele steuerrechtliche Prozesse, wieder in den Besitz zahlreicher bei der Reformation säkularisierter Güter zu gelangen,

Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 2000, S. 65-86; Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn. 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, I, Wien, Köln, Graz, 1977, S. 77-81.

⁷ *Ibidem*, S. 150-154; Gregor von Berzeviczy, *Nachrichten über den Zustand der Evangelischen in Ungarn*, hg. von Otto Wigand, Leipzig, 1826 (Reprint 1860), S. 16; Márta Fata, *op. cit.*, S. 197-198.

⁸ *Ibidem*, 208-211; Maja Depner, *Das Fürstentum Siebenbürgen im Dreißigjährigen Krieg, dargestellt im Rahmen der deutschen und der europäischen Geschichte*, Stuttgart, 1938, S. 226-234.

⁹ *Ibidem*, 234-236; zit. bei Heinrich Marczali, *Ungarische Verfassungsgeschichte*, Tübingen, 1910, S. 78; Márta Fata, *op. cit.*, S. 134-138 u. 187-197.

ceea ce a dus la reacția Stărilor protestante. Când Dieta a dorit revizuirea legislației religioase, Rudolf al II-lea a impus, cu de la sine putere, celebrul articol de Lege 22 din 1604, prin care forului legislativ ungar îi era interzis pe viitor să dezbătă probleme privitoare la libertatea religioasă¹⁰, ceea ce a provocat o răscoală a Stărilor.

Principele Transilvaniei Ștefan Bocskay le-a sărit în ajutor, refuzând însă coroana oferită. În Tratatul de pace, încheiat în anul 1606, la Viena, el a obținut de la Împăratul Rudolf recunoașterea legalității celor două confesiuni protestante, cât și interzicerea ocupării de către clerici a unor funcții în stat¹¹. Doi ani mai târziu, Regele Mathia al II-lea a recunoscut, prin articolul de Lege 2 din 1608 *ante coronationem*, libertatea religioasă atât pentru nobili, cât și pentru iobagi, prima asemenea prevedere legală din centrul Europei¹². Cu toate acestea, Biserica Catolică nu și-a pierdut prerogativele politice, pe care le-a folosit pentru ca să slăbească poziția Bisericilor protestante.

Cel mai însemnat exponent al acestui curent contrareformist din prima jumătate a secolului al XVII-lea a fost Primatul Ungariei, Péter Pázmány († 1637). În timpul păstoririi sale, nobilimea protestantă i-a cerut Principelui ardelean Gabriel Bethlen să intervină în sprijinul ei. În anul 1619, Bethlen a intrat în Războiul de 30 de ani de partea taberei protestante antihabsburgice. În cele trei diete, pe care le-a convocat în anii 1619-1620 în Ungaria, Bethlen a luat măsuri energice pentru secularizarea statului maghiar, pentru înlăturarea influenței Bisericii Catolice din viața politică a Ungariei. A desființat funcțiile episcopilor catolici titulari, nerecunoscând decât trei episcopi catolici, cărora nu le-a mai permis să participe la lucrările Dietei. Însă, politica lui Bethlen s-a soldat cu un eșec. Nobilimea ungară, nestatornică, a trecut în cursul luptelor dintre Bethlen și

¹⁰ *Ibidem*, p.79; A. Radvánszky, *op. cit.*, p. 67; Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche [...]*, p. 120-121.

¹¹ Heinrich Marczali, *op. cit.*, p. 78-80; Anton Radvánszky, *op. cit.*, p. 67-68; Mihály Bucsay, *op. cit.*, p. 147-150.

¹² Mihály Bucsay, *op. cit.*, p. 167-173.

was zu einer Reaktion der protestantischen Stände geführt hat. Als der Landtag eine Revision der gültigen Gesetzgebung beschließen wollte, verfügte Rudolf II. aus eigener Vollmacht das berühmte Gesetz 22 von 1604, durch welchem dem ungarischen Gesetzgebungsforum verboten wurde, künftig über Probleme im Zusammenhang mit der religiösen Freiheit zu debattieren¹⁰, was einen Aufstand der Stände hervorrief.

Der Fürst Siebenbürgens, Stephan Bocskay, sprang ihnen bei, verzichtete aber auf die ihm angebotene Krone. In dem 1606 abgeschlossenen Friedensvertrag von Wien erreichte er von Kaiser Rudolf die Anerkennung der beiden protestantischen Konfessionen und auch das Verbot für Kleriker, Staatsämter zu übernehmen¹¹. Zwei Jahre später hat König Matthias II. mit dem Gesetzesartikel 2 von 1608 *ante coronationem* die religiöse Freiheit sowohl für den Adel, als auch für die Leibeigenen anerkannt, die erste derartige Gesetzesrichtlinie in Mitteleuropa¹². Trotzdem hat die Katholische Kirche ihre Vorrechte nicht verloren, die sie nutzte, um die Stellung der protestantischen Kirchen zu schwächen.

Der bedeutendste Vertreter dieser gegenreformatorischen Strömung war in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts der Primas von Ungarn, Péter Pázmány († 1637). In seiner Amtszeit hat der protestantische Adel den siebenbürgischen Fürsten Gabriel Bethlen um Hilfe gebeten. Im Jahre 1619 trat Bethlen in den Dreißigjährigen Krieg auf der Seite des antihabsburgischen Lagers ein. In den drei Landtagen, die er zwischen 1619 und 1620 in Ungarn einberief, hat Bethlen energische Maßnahmen ergriffen zur Säkularisierung des ungarischen Staates, um den Einfluss der Katholischen Kirche auf das politische Leben Ungarns zu beenden. Er hat die Ämter der katholischen Titularbischöfe aufgelöst und nur noch drei katholische Bischöfe anerkannt, denen er aber untersagte, weiter an den Sitzungen des Landtags teilzunehmen. Doch die Politik von Bethlen endete in einer Enttäuschung. Der wankelmütige ungarische Adel wechselte während der Kämpfe zwischen Bethlen und

¹⁰ *Ibidem*, S. 79. A. Radványky, *op. cit.*, S. 67; Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche [...]*, S. 120-121.

¹¹ Heinrich Marczali, *op. cit.*, S. 78-80; Anton Radványky, *op. cit.*; Mihály Bucsay, *op. cit.*, S. 147-150.

¹² Mihály Bucsay, *op. cit.*, S. 167-173.

imperiali de partea celor din urmă, convertindu-se, prin aceasta, la catolicism¹³.

Péter Pázmány a sprijinit, cu toată puterea sa, acest curent de revenire la Biserica Romei, dezvoltând învățământul superior maghiar. La Roma, pe lângă Colegiul german existent deja, a înființat un *Collegium Hungaricum*. Apoi, în anul 1619 a pus bazele la Viena a unui renumit seminar pentru pregătirea clerului catolic din Ungaria (Seminarul *Pazmanianum*). În anul 1616 a înființat un Colegiu catolic la Nitra. Iar în 1635 a înființat o Universitate la Trnava (în Slovacia). Péter Pázmány a reușit să convertească la catolicism aproape întreaga nobilime maghiară într-o singură generație și cu mijloace pașnice¹⁴.

În anul 1644, Principele ardelean Gh. Rákóczy I a reluat politica ofensivă împotriva imperialilor, obținând, prin tratatul de pace de la Linz, din anul 1645, respectarea libertății religioase pentru toți locuitorii Ungariei. De asemenea, din cele 400 de biserici protestante confiscate de catolici, 90 urmau să fie retrocedate¹⁵.

2. Noul impuls contrareformator după 1660. Rolul lui Leopold von Kollonich

Odată cu înlăturarea lui Gh. Rákóczy II și numirea de către otomani a lui Mihail Apafi (1661), Contrareforma din Ungaria a luat un nou impuls, fapt care a dus la retragerea Stărilor protestante din dietă, în anul 1662¹⁶. Cel mai important exponent al acestei politici contrareformatoare a fost Leopold von Kollonich¹⁷. Însă mijloacele pe care le-a folosit au fost cu mult diferite de cele ale lui Péter Pázmány.

¹³ Maja Depner, *op. cit.*, p. 248-268; Márta Fata, *op. cit.*, p. 189-194.

¹⁴ Miklós Öry, *Kardinal Pázmányi und die kirchliche Erneuerung in Ungarn*, în *Ungarn-Jahrbuch*, V, 1973, p. 76-96; Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche [...]*, p. 126-130.

¹⁵ Maja Depner, *op. cit.*, p. 272; Márta Fata, *op. cit.*, p. 194.

¹⁶ Heinrich Marczali, *op. cit.*, p. 86.

¹⁷ Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche [...]*, p. 147-149; Idem, *Beiträge[...]*, p. 83-99.

den Kaiserlichen auf die Seite der Letzteren und konvertierte dadurch zum Katholizismus¹³.

Péter Pázmány hat mit all seiner Kraft diese Strömung zur Rückkehr in den Schoß der Römischen Kirche unterstützt und dazu auch das höhere ungarische Bildungswesen weiterentwickelt. In Rom hat er neben dem schon bestehenden Deutschen Collegium auch ein *Collegium Hungaricum* gegründet. Später hat er 1619 in Wien die Grundlage für ein renommiertes Priesterseminar zur Ausbildung des katholischen Klerus aus Ungarn geschaffen (Seminar *Pazmanianum*). Im Jahr 1616 hat er ein katholisches Collegium in Nitra gegründet und 1635 eine Universität in Trnava (Slowakei). Péter Pázmány schaffte es, fast den gesamten ungarischen Adel innerhalb einer Generation und mit friedlichen Mitteln zur Rückkehr zum Katholizismus zu bewegen¹⁴.

Im Jahre 1644 hat der siebenbürgische Fürst Georg I. Rákóczi die offensive Politik gegen die Kaiserlichen wieder aufgenommen und erreichte im Friedensschluss von Linz im Jahre 1645 die Anerkennung der religiösen Freiheit für alle Bewohner Ungarns. Von den rund 400 von den Katholiken konfiszierten protestantischen Kirchen mussten 90 zurückgegeben werden¹⁵.

2. Der neue gegenreformatorische Impuls nach 1660 und die Rolle des Leopold von Kollonich

Mit der Beseitigung von Georg II. Rákóczy durch die Osmanen und der Nominierung von Michael Apafi (1661) gewann die Gegenreformation in Ungarn an neuem Schwung, was dazu führte, dass sich die protestantischen Stände vom Landtag im Jahr 1662 aus Protest zurückzogen¹⁶. Der bedeutendste Vertreter dieser gegenreformatorischen Politik war Leopold von Kollonich¹⁷. Wobei er ganz andere Methoden anwandte als Péter Pázmány.

¹³ Maja Depner, *op. cit.*, S. 248-268; Márta Fata, *op. cit.*, S. 189-194.

¹⁴ Miklós Öry, *Kardinal Pázmányi und die kirchliche Erneuerung in Ungarn*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, V, 1973, S. 76-96; Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche [...]*, S. 126-130.

¹⁵ Maja Depner, *op. cit.*, S. 272; Márta Fata, *op. cit.*, S. 194.

¹⁶ Heinrich Marczali, *op. cit.*, S. 86.

¹⁷ Gabriel Adriányi, *Geschichte der Katholischen Kirche [...]*, S. 147-149; Idem, *Beiträge [...]*, S. 83-99.

Mai întâi de toate, și el a știut să beneficieze de legislația religioasă adoptată în epoca anterioară apariției Reformei, legislație conform căreia Biserica Catolică era o religie de stat. Mai mult, a încercat să ducă mai departe această legislație, întărind dreptul de suprem patronat (*jus supremi patronatus*) al Regelui asupra Bisericii¹⁸, rupând prin aceasta aproape cu totul legăturile dintre Biserica Catolică ungară și Scaunul papal¹⁹.

2.1. *Conjurația magnaților unguri.* *Kollonich - președinte al Camerei Aulice Ungare*

În anul 1663, a început un nou război între Otomani și Habsburgi. În pofida faptului că, cei dintâi au fost înfrânți, totuși, Habsburgii, interesați fiind de încetarea conflictului de la granițele de răsărit, în vederea pregătirii luptei împotriva Regelui francez, Ludovic al XIV-lea, au semnat în 1664 un tratat de pace cu Otomanii, cedând unele teritorii din Ungaria²⁰. Acest tratat i-a indignat pe unguri, mai ales că a fost încheiat fără acordul Stărilor²¹. Conducătorii politici ai Ungariei au folosit dreptul la rezistență împotriva lui Leopold I, intenția fiind, în cele din urmă, ieșirea de sub dominația dinastiei de Habsburg (*conjurația lui Wesselényi sau a magnaților*). Complotul a fost descoperit în anul 1670, conducătorii au fost arestați, judecați de Curtea marțială de la Viena și condamnați la moarte²². Mii de persoane au fost arestate. Iar la 27 februarie 1673, Leopold I

¹⁸ L-a încurajat pe Leopold I să adopte, în anul 1690, titlul de *Rege apostolic*. *Ibidem*, p. 30. Abia Maria Tereza a reușit să obțină din partea Papei Clement XIII recunoașterea titlului de *Rege apostolic*. Cf. Anton Radvánszky, *op. cit.*, p. 87.

¹⁹ „Astfel, de la 1690 și până la 1711, în ce privește numirea de episcopi și aranjarea situației celor convertiți, Scaunul apostolic nu a putut face altceva, decât să aprobe ulterior dispozițiile regelui” (Janos Karácsonyi, *Magyarország Egyháztörténete*, p. 182, apud Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 31); Gabriel Adriány, *Beiträge [...]*, p. 35.

²⁰ Herczeg-Farkas, *Istoria Ungariei în legătură cu evenimentele mai însemnate din istoria universală*. Cls. a IV a. Traducere de Vasile Bologa, II, Sibiu, 1913, p. 39.

²¹ Eugen Csuday, *Die Geschichte der Ungarn*, ed. II. Traducere germană de M. Darvai, 1900, p. 140.

²² Heinrich Marczali, *op. cit.*, p. 86-87; Anton Radvánszky, *op. cit.*, p. 74-75.

Grundsätzlich wusste natürlich auch er von der Religionsgesetzgebung aus der vorreformatorischen Zeit zu profitieren, wonach die Katholische Kirche eine Staatsreligion war. Doch viel mehr noch versuchte er die Gesetzgebung in diesem Sinne noch weiterentwickeln, indem er das Recht auf das höchste Patronat des Königs über die Kirche festigte (*jus supremi patronatus*)¹⁸, womit er fast gänzlich die Verbindungen zwischen der Ungarischen Katholischen Kirche und dem Päpstlichen Stuhl auflöste¹⁹.

2.1. Die Verschwörung der ungarischen Magnaten. *Kollonich – der Präsident des Ungarischen Hofrates*

Im Jahre 1663 begann ein neuer Krieg zwischen den Osmanen und den Habsburgern. Obwohl die Osmanen im Felde besiegt wurden, haben die Habsburger trotzdem 1664 ein Friedensabkommen mit ihnen unterzeichnet, das die Abtretung einiger Territorien Ungarns vorsah, weil sie mit Blick auf die Vorbereitungen des Krieges gegen König Ludwig XIV. von Frankreich eine Befriedigung des Grenzkonflikts im Südosten wünschten²⁰. Dieser Vertrag hat die Ungarn empört, vor allem weil er ohne die Zustimmung der Stände geschlossen wurde²¹. Die politischen Führer Ungarns nutzten ihr Vetorecht gegen Leopold I., freilich in der Intention, künftig aus der Oberhoheit der Habsburger-Dynastie zu entkommen (*Verschwörung des Wesselényi oder der Magnaten*). Das Komplott wurde 1670 aufgedeckt, die Anführer verhaftet und vom Militärgericht in Wien zum Tode verurteilt²². Tausende wurden verhaftet. Am 27. Februar 1673 hat Leopold I.

¹⁸ Er ermutigte Leopold I., im Jahr 1690 den Titel des *Apostolischen Königs* zu akzeptieren. *Ibidem*, S. 30. Erst Maria Theresia erlangte von Papst Clemens XIII. die Anerkennung des Titels *Apostolischer König*. Cf. Anton Radvánsky, *op. cit.*, S. 87.

¹⁹ „So konnte der Apostolische Stuhl von 1690 bis 1711 betreffend der Nominierung von Bischöfen und der Regelung der Situation der Konvertiten nichts anderes tun, als die Verfügungen des Königs im Nachhinein zu billigen“ (Janos Karácsonyi, *Magyarország Egyháztörténete*, S. 182, zit. bei Onisifor Ghibu, *op. cit.*, S. 31); Gabriel Adriányi, *Beiträge [...]*, S. 35.

²⁰ Herczeg-Farkas, *Istoria Ungariei în legătură cu evenimentele mai însemnate din istoria universală* (dt. *Geschichte Ungarns vor dem Hintergrund wichtiger Ereignisse der Universalgeschichte*); übers. von Vasile Bologa, II, Sibiu, 1913, S. 39.

²¹ Eugen Csuday, *Die Geschichte der Ungarn*, 2. Aufl., ins Deutsche übersetzt von M. Darvai, 1900, S. 140.

²² Heinrich Marczali, *op. cit.*, S. 86-87; Anton Radvánszky, *op. cit.*, S. 74-75.

a suspendat constituția Regatului ungar. În locul funcției Palatinului a fost numit un Guvernator german, Gaspar Ampringen. Prin această politică, autoritățile imperiale au reușit să incendieze întreaga nobilime a Ungariei, ceea ce a dus la izbucnirea ulterioară a răscoalei curuților²³.

Leopold von Kollonich, numit de Împărat Președinte al *Camerei aulice ungare*, l-a convins pe suveran că cei care au făcut conjurația au fost în majoritate protestanți și că Împăratul, în calitatea sa de creștin catolic, nu ar mai fi obligat să respecte învoielile încheiate cu protestanții eretici²⁴. Această afirmație era contrară adevărului, deoarece toți conducătorii conjurației fuseseră catolici²⁵.

2. 2. *Procesele preoților protestanți inițiate de Leopold von Kollonich*

Totuși, Kollonich a obținut mână liberă ca să transforme acțiunile de pedepsire ale participanților la conjurație în adevărate persecuții la adresa protestanților. Campania antiprotestantă a început încă la 1 februarie 1672, când Primatul Szelepcsényi a cerut pastorilor de la Catedrala protestantă din Bratislava (construită de membri acestei confesiuni, în 1638) să o predea catolicilor. Protestanții au refuzat și au alcătuit o deputațiune care a plecat în audiență la Împăratul Leopold.

Unități ale armatei habsburgice au oprit deputațiunea și l-au arestat pe cel pe care îl considerau a fi conducătorul ei. Poporul revoltat l-a scăpat pe arestat din mâinile soldaților. Atunci autoritățile au împânzit Bratislava cu armată, convocându-i pe toți cetățenii protestanți din oraș la un proces extraordinar, în localitatea Trnava. Acest *prim proces* (dintr-o serie de mai multe procese religioase) s-a desfășurat între 27 mai - 13 iunie 1672.

²³ Heinrich Marczali, *op. cit.*, p. 86-87; Anton Radvánszky, *op. cit.*, p. 74-75.

²⁴ Gheorghe Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă*, I, Sibiu, 1889, p. 23.

²⁵ Herczeg-Farkas, *op. cit.*, p. 38.

die Verfassung des Ungarischen Königreiches aufgehoben. Anstelle der Funktion eines Palatin wurde ein deutscher Gouverneur ernannt: Gaspar Ampringen. Mit dieser Politik erzürnten die kaiserlichen Autoritäten den gesamten Adel Ungarn in höchstem Maße, was zum Ausbruch des Kuruzzenaufstandes geführt hat²³.

Leopold von Kollonich, der vom Kaiser zum Präsidenten des *Ungarischen Hofrates* berufen worden war, konnte den Souverän überzeugen, dass jene, die diesen Aufstand gemacht hatten, in ihrer Mehrzahl Protestanten gewesen seien, und dass der Kaiser in seiner Eigenschaft als katholischer Christ nicht mehr verpflichtet sei, die mit den häretischen Protestanten geschlossene Übereinkommen zu respektieren²⁴. Diese Behauptung entbehrte der Wahrheit, denn alle Führer der Verschwörung waren Katholiken²⁵.

2.2. Die von Leopold von Kollonich initiierten Prozesse gegen protestantische Pfarrer

Trotzdem erhielt von Kollonich freie Hand, die Aktionen zur Bestrafung der Teilnehmer an der Verschwörung in wahre Verfolgungsaktionen gegen Protestanten umzuwandeln. Diese antiprotestantische Kampagne begann allerdings schon am 1. Februar 1672, als der Primas Szelepcsényi von den Pastoren der protestantischen Kathedrale von Preßburg verlangte, diese (von den Mitgliedern dieser Konfession 1638 selbst erbaute) Kirche den Katholiken zu übergeben. Die Protestanten weigerten sich und bildeten eine Delegation, die zur Audienz mit Kaiser Leopold aufbrach.

Einheiten der Habsburgischen Armee fingen die Delegation ab und nahmen den vermeintlichen Anführer gefangen. Das aufgebrachte Volk befreite den Verhafteten aus den Händen der Soldaten. Daraufhin haben die Autoritäten Preßburg mit der Armee umzingelt und alle protestantischen Bürger zu einem außerordentlichen Prozess in die Stadt Trnava zusammengerufen. Dieser *erste Prozess* (einer ganzen Serie von vielen Religionsprozessen) fand zwischen dem 27. Mai und 13. Juni 1672 statt.

²³ Heinrich Marczali, *op. cit.*, S. 86-87; Anton Radvánszky, *op. cit.*, S. 74-75.

²⁴ Gheorghe Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă* (dt. *Ausgewählte Aspekte der Geschichte Siebenbürgens nach 200 Jahren*), Bd. I, Sibiu, 1889, S. 23.

²⁵ Herczeg-Farkas, *op. cit.*, S. 38.

Toți cetățenii protestanți din Bratislava, împreună cu alte 400 persoane de rând, au fost condamnați la moarte și la confiscarea averii. Au fost ținuți în închisoare până în ziua de 21 august, când au fost obligați să semneze un document, prin care declarau că au fost judecați și condamnați legal, promițând că, în cazul eliberării, se vor prezenta la *Camera aulică ungară* unde vor cere din nou grațiere de la rege. La sfârșit declarau că, în cazul în care nu se vor prezenta la *Camera aulică ungară*, puteau să fie arestați din nou, după care să li se aplice pedeapsa capitală. Arestații au fost eliberați două zile mai târziu, când au putut să se reîntoarcă la Bratislava. Au fost convocați la *Cameră* pentru data de 3 septembrie. Președintele ei, Leopold von Kollonich, le-a declarat că, Regele i-a grațiat, dar că, ei trebuie să plătească o amendă (de până la 3 000 florini fiecare). Kollonich le-a mai spus că, tot prin decizie regală, confesiunea protestantă fusese scoasă în afara legii în capitala Regatului ungar.

În timpul în care protestanții din Bratislava se aflau în închisoare, Kollonich le-a ocupat bisericile. La 18 iulie a cerut predarea cheilor de la Catedrala luterană. Fiindu-i refuzate, a poruncit celor 400 soldați care îl însoțeau, să deschidă porțile cu forță²⁶. În cursul aceluiaș an, au fost răpite de la protestanți numeroase alte biserici din întreaga Ungarie²⁷.

Au urmat apoi campaniile împotriva predicatorilor protestanți²⁸. La 25 august 1673 au fost convocați la Bratislava, la un *al doilea proces religios*²⁹, pentru ziua de 25 septembrie, clericii și învățătorii reformați și evanghelici din comitatele Banská-Bistrica, Turiec și Liptov. S-au prezentat 33 de persoane (după alți autori doar 26)³⁰. *Al treilea și cel*

²⁶ Joseph Maurer, *Cardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*, Innsbruck, 1887, p. 52.

²⁷ *Ibidem*, p. 81; Márta Fata, *op. cit.*, p. 270.

²⁸ J. S. Klein, *Nachrichten von den Lebensumständen evangelischer Prediger in Ungarn*, I, Leipzig, 1789.

²⁹ Gertrud Gerhartl, *Kardinal Leopold Karl Graf von Kollonisch*, în Robert Waissenberger (Hrsg.), *Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683*, Salzburg, 1982, p. 198.

³⁰ I. A. Feßler, *Die Geschichte der Ungarn*, IX, Leipzig, 1825, p. 245. Jos. Maurer spune că doi au adoptat catolicismul, iar 14 au părăsit Ungaria, ajungând preoți protestanți în Germania.

Alle protestantischen Bürger von Preßburg wurden zusammen mit 400 weiteren Bürgern zum Tode verurteilt und die Beschlagnahmung ihrer Güter verfügt. Sie wurden bis zum 21. August gefangen gehalten und wurden dann gezwungen, ein Dokument zu unterzeichnen, in dem sie erklärten, zu Recht angeklagt und verurteilt worden zu sein, und zu versprechen hatten, im Falle ihrer Befreiung beim *Ungarischen Hofrat* vorstellig zu werden, wo sie dann eine Begnadigung beim König beantragen konnten. Am Ende des Dokuments erklärten sie, dass sie von neuem verhaftet werden sollten und anschließend die Todesstrafe vollstreckt werden sollte, falls sie nicht beim *Ungarischen Hofrat* vorstellig würden. Die Gefangenen wurden zwei Tage später freigelassen und konnten nach Preßburg zurückkehren. Sie wurden für den 3. September vor den *Hofrat* geladen. Dessen Präsident, Leopold von Kollonich, erklärte ihnen, dass der König sie begnadigt hätte, sie aber eine Strafe zahlen müssten (jeder bis zu 3000 Floren). Außerdem teilte ihnen von Kollonich mit, dass ebenfalls per Beschluss des Königs die protestantische Konfession künftig in der Hauptstadt Ungarns als ungesetzlich gelte.

In der Zeit, in der die Protestanten aus Preßburg inhaftiert waren, besetzte von Kollonich ihre Kirchen. Am 18. Juli forderte er die Übergabe der Schlüssel der lutherischen Kathedrale. Weil ihm das verweigert wurde, verfügte er, dass die 400 Soldaten, die ihn begleiteten, die Pforten gewaltsam öffnen sollten²⁶. Im Laufe dieses Jahres wurden den Protestanten noch zahlreiche andere Kirchen in ganz Ungarn enteignet²⁷.

Danach folgten Maßnahmen gegen protestantische Prediger²⁸. Am 25. August 1673 wurden reformierte und evangelische Kleriker und Lehrer aus den Komitaten Banská Bystrica (*dt. Neusohl*; Anm. d. Übers.), Turiec (*Turz*) und Liptov (*Liptau*) zu einem zweiten *Religionsprozess* für den 25. September nach Preßburg vorgeladen²⁹. 33 Personen sind erschienen (nach anderen Autoren nur 26)³⁰. *Der dritte und bekannteste Prozess gegen die*

²⁶ Joseph Maurer, *Cardinal Leopold Graf Kollonich. Primas von Ungarn*, Innsbruck, 1887, S. 52.

²⁷ *Ibidem*, S. 81; Márta Fata, *op. cit.*, S. 270.

²⁸ J. S. Klein, *Nachrichten von den Lebensumständen evangelischer Prediger in Ungarn*, I, Leipzig, 1789.

²⁹ Gertrud Gerhartl, *Kardinal Leopold Karl Graf von Kollonich*, in: Robert Weissenberger (Hrsg.), *Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683*, Salzburg, 1982, S. 198.

³⁰ I. A. Feßler, *Die Geschichte der Ungarn*, IX, Leipzig, 1825, S. 245. J. Maurer schreibt, dass zwei den Katholizismus angenommen und 14 Ungarn verlassen haben, um in Deutschland protestantische Pfarrer zu werden.

mai vestit proces împotriva protestanților a avut loc la începutul anului 1674. Pentru ziua de 5 martie au fost convocați la Bratislava predicatorii și învățătorii din alte șapte comitate din nordul Ungariei (actuala Slovacie). S-au prezentat mai mult de 300 de persoane, în majoritate clerici (restul s-a sustras de la proces, ascunzându-se fiecare pe unde a putut). Toți au fost acuzați că au participat la conjurația împotriva Împăratului. La 4 aprilie s-a dat verdictul în privința predicatorilor³¹. Toți au fost condamnați la moarte și la confiscarea averii. Li s-a spus însă că, vor fi grațiați dacă vor semna un document, în care recunoșteau că au folosit în sens rău funcția lor de predicatori, incitând poporul la revoltă. În schimbul acestei grațieri, ei au trebuit să promită că, pe viitor, vor renunța la activitatea predicatorială și la orice slujire bisericească. În cazul în care ar încălca această promisiune, declarau că recunosc dreptul autorităților de a-i aresta din nou, iar viața și averea lor vor depinde atunci doar de bunăvoința Împăratului³². La 6 aprilie 1674 s-a dat verdictul în privința învățătorilor și profesorilor. Și acestora li s-a prezentat posibilitatea alegerii între condamnare și semnarea unui document asemănător³³. Până la sfârșitul lunii mai 1674 au cedat 156 de condamnați. Cei mai mulți au cerut emigrarea (236 de persoane). Cei care au refuzat să subscrie sau să emigreze, și nici nu au trecut la catolicism, au fost aspru persecutați. În calitate de executor judecătoresc, Kollonich *i-a trimis să fie vânduți ca sclavi pe galere*. Au fost organizate două transporturi. Primul cuprindea 41 de condamnați, care au fost duși la Neapole (unde au ajuns abia 30, restul murind pe drum). Aici au fost vânduți pe galere spaniole, în ziua de 15 martie 1675. Ei au fost eliberați la 22 ianuarie 1676 de către Amiralul olandez Michael Adrian Ruyter. Condamnații din cel de-al doilea transport au fost vânduți pe galere la Trieste (1 iulie 1675). Joseph Maurer nu le dă numărul³⁴. Numele lui Kollonich a ajuns să fie cunoscut în întreaga Europă.

³¹ I. A. Feßler, *op. cit.*, p. 245-246.

³² Jos. Maurer, *op. cit.*, p. 84.

³³ I. A. Feßler, *op. cit.*, p. 245-246.

³⁴ Jos. Maurer, *op. cit.*, p. 84-85 și I. A. Feßler, *op. cit.*, p. 246. J. S. Klein, *op. cit.*, p. 399 - 407. J. S. Klein pomenește de numai 36 deținuți transportați la Neapole.

Protestanten fand am Anfang des Jahres 1674 statt. Für den 5. März waren die Prediger und Lehrer aus den anderen sieben nordungarischen Komitaten (in der heutigen Slowakei) nach Preßburg vorgeladen). Über 300 Personen erschienen vor Gericht, mehrheitlich Kleriker (der Rest entzog sich dem Prozess, jeder wo und wie er konnte). Alle wurden angeklagt, an der Verschwörung gegen den Kaiser beteiligt gewesen zu sein. Am 4. April wurde das Urteil gegen die Prediger verkündigt³¹. Alle wurden zum Tode verurteilt und die Konfiszierung ihres Vermögens verfügt. Doch es wurde ihnen die Begnadigung in Aussicht gestellt, sollten sie ein Dokument unterzeichnen, in dem sie zugeben, ihr Amt als Prediger politisch missbraucht und das Volk zur Revolte aufgehetzt zu haben. Als Gegenleistung für die Begnadigung sollten sie versprechen, künftig auf die Ausübung ihres Predigeramtes und jeden kirchlichen Dienst zu verzichten. Im Falle einer Zuwiderhandlung gegen dieses Versprechen hätten die Autoritäten das Recht, sie wieder zu verhaften, die Entscheidung über ihr Leben und ihren Besitz hänge dann allein von der Gunst des Kaisers ab³². Am 6. April wurde der Beschluss bzgl. der Lehrer und Professoren verkündigt. Auch sie wurden vor die Wahl gestellt zwischen ihrer Verurteilung und der Unterzeichnung eines ähnlich lautenden Dokuments³³. Bis Ende des Monats Mai 1674 fügten sich 156 Verurteilte. Die meisten aber forderten die Emigration (236 Personen). Diejenigen, die sich weigerten zu unterschreiben oder zu emigrieren und nicht zum katholischen Glauben übertraten, wurden hart verfolgt. In seiner Eigenschaft als Gerichtsvollstrecker *verfügte* von Kollonich *deren Verkauf als Sklaven auf die Galeere*. Es wurden zwei Transporte organisiert. Der erste umfasste 41 Verurteilte, die nach Neapel gebracht wurden (wo allerdings nur 30 ankamen, der Rest starb auf dem Weg dorthin). Dort wurden sie am 15. März 1675 auf spanische Galeeren verkauft. Am 22. Januar 1676 wurden sie von dem holländischen Admiral Michael Adrian Ruyter befreit. Die Verurteilten des zweiten Transports wurden in Triest auf Galeeren verkauft (1. Juli 1675). Joseph Maurer nennt keine Zahlen³⁴. Der Name von Kollonichs erlangte Bekanntheit in ganz Europa.

³¹ I. A. Feßler, *op. cit.*, S. 245-246.

³² J. Maurer, *op. cit.*, S. 84.

³³ I. A. Feßler, *op. cit.*, S. 245-246.

³⁴ J. Maurer, *op. cit.*, S. 84-85, und I. A. Feßler, *op. cit.*, 246. J. S. Klein, *op. cit.*, S. 399-407. J. S. Klein berichtet von nur 36 nach Neapel transportierten Gefangenen.

Prin aplicarea noii politici fiscale, de șantajare a protestanților și de răpire a averilor acestora, Episcopul-ministru de Finanțe a reușit să obțină o însemnată sumă de bani, care să acopere cheltuielile armatei imperiale în Ungaria și care să o pregătească pentru un eventual război cu turcii și cu francezii³⁵. A continuat însă și campania de exterminare a protestanților. În anul 1677, armata habsburgică a tras în țeapă la Košice 22 de protestanți, iar alți 40 au fost decapitați³⁶.

Însă, politica fiscală a lui Kollonich și teroarea instaurată de armata habsburgică au adus populația Ungariei la disperare. Numeroși locuitori din Ungaria Superioară au pus mâna pe arme, purtând un război de gherilă cu armata habsburgică. În mod organizat, răscoala curuților a izbucnit în anul 1678, când conducerea taberei insurgenților a fost preluată de Emeric Thökölly³⁷. Acesta a cucerit între anii 1678-1679 aproape întreaga Ungarie Superioară astfel că, autoritățile habsburgice s-au văzut nevoite să încheie cu aceștia o serie de armistiții în anii 1679-1680 și să promită convocarea unei diete ungare în anul 1681³⁸.

De asemenea, el prezintă și alte date calendaristice decât Jos. Maurer. Astfel, potrivit izvoarelor folosite de J. S. Klein, condamnații au părăsit închisoarea din Leopoldstadt la 19 martie 1675, au ajuns la Neapole la 6 aprilie 1675 și au fost vânduți trei zile mai târziu, după ce fuseseră, în prealabil, îmbrăcați în uniforme militare. Amiralul Michael Adrian Ruyter a eliberat 26 persoane, celelalte zece murind din cauza vâslelor. Cronicarul ardelean Mihály Cserei pomeneste de 61 condamnați (39 calvini și 22 luterani), socotindu-i, probabil, și pe cei duși la Trieste (*Transilvania*, II, 1869, p. 38); Márta Fata, *op. cit.*, p. 271-273; Mihály Bucsay, *op. cit.*, p. 178-189.

³⁵ Lucrarea lui Jos. Maurer cuprinde pagini întregi, în care sunt descrise modurile în care Leopold von Kollonich a reușit să strângă banii necesari armatei habsburgice, cât și sumele obținute din fiecare comitat și fiecare oraș.

³⁶ G. Barițiu, *op. cit.*, p. 27.

³⁷ Imre Thökölly a fost fiul unuia din participanții la conjurația magnaților din anii 1669-1670. După ce tatăl său a fost arestat, s-a refugiat în Transilvania în anul 1671, fiind primit la Curtea Principelui Mihail Apafi. Cf. G. Barițiu, *op. cit.*, p. 21 și 28.

³⁸ Herczeg-Farkas, *op. cit.*, p. 41; Jos. Maurer, *op. cit.*, p. 115-119.

Durch die Anwendung der neuen Steuergesetzgebung, die Erpressung der Protestanten und die Enteignung von deren Besitz gelangte der Bischof und Finanzminister an eine bedeutende Summe von Geld, die die Ausgaben der kaiserlichen Armee in Ungarn abdecken sollte und diese auf einen möglichen Krieg gegen Türken und gegen die Franzosen vorbereiten sollte³⁵. Jedoch wurde auch die Kampagne zur Ausradierung der Protestanten fortgesetzt. Im Jahre 1677 pfälzte die habsburgische Armee in Kaschau (*Košice, Slowakei*; Anm. d. Übers.) 22 Protestanten, 40 weitere wurden enthauptet³⁶.

Doch die Steuerpolitik Kollonichs und der von der Habsburgischen Armee ausgeübte Terror trieben die Bevölkerung Ungarns in die Verzweiflung. Zahlreiche Bewohner Oberungarns legten die Hand an die Waffen und führten einen Guerillakrieg mit der habsburgischen Armee. Der Aufstand der Kuruzzen brach gut organisiert in den Jahren 1678 bis 1679 aus, als die Führung der Aufständischen von Imre Thököly übernommen wurde³⁷. Er hat in den Jahren 1678 bis 1679 Oberungarn fast vollständig erobert, so dass die Habsburgischen Autoritäten gezwungen waren, mit den Kuruzzen in den Jahren 1679 und 1680 eine Reihe von Waffenstillstandsabkommen zu schließen und zu versprechen, im Jahre 1681 einen Ungarischen Landtag einzuberufen³⁸.

Auch nennt er andere Kalenderdaten als J. Maurer. So verließen die Verurteilten nach den von J. S. Klein benutzten Quellen das Gefängnis von Leopoldstadt am 19. März 1675, kamen in Neapel am 6. April 1675 an und wurden drei Tage später verkauft, nachdem sie vorher in Militäruniformen eingekleidet wurden. Admiral Michael Adrian Ruyter hat 26 Personen befreit, die anderen zehn starben beim Rudern. Der siebenbürgische Chronist Mihály Cserei erwähnt 61 Verurteilte (39 Calvinisten und 22 Lutheraner), wobei er wahrscheinlich die nach Triest Deportierten mitgerechnet hat (*Transilvania*, II, 1869, S. 38); Márta Fata, *op. cit.*, S. 271-273; Mihály Bucsay, *op. cit.*, S. 178-189.

³⁵ In der Arbeit von J. Maurer wird seitenlang berichtet, mit welchen Methoden Leopold von Kollonich das für die habsburgische Armee benötigte Geld aufbrachte sowie die Höhe der Summen genannt, die er aus jedem Komitat und jeder Stadt herauspresste.

³⁶ G. Barițiu, *op. cit.*, S. 27.

³⁷ Imre Thököly war der Sohn eines an der Verschwörung der Magnaten in den Jahren 1669 bis 1670 Beteiligten. Nachdem sein Vater verhaftet worden war, war er im Jahr 1671 nach Siebenbürgen geflüchtet, wo er am Hofe von Michael Apafi aufgenommen wurde. Cf. G. Barițiu, *op. cit.*, S. 21 u. 28.

³⁸ Herczeg-Farkas, *op. cit.*, S. 41; J. Maurer, *op. cit.*, S. 115-119.

2.3. Legislația religioasă a Dietei de la Sopron, din 1681

Aceasta și-a început lucrările în localitatea Sopron, la 28 aprilie 1681. A fost pus capăt regimului instaurat de Leopold I în anul 1673. Autoritățile habsburgice au recunoscut vechea constituție a Țării, au numit un Palatin (nobilul catolic Paul Eszterházy) și s-au obligat să respecte prevederile păcii de la Viena, din anul 1606. Prin urmare, s-a decretat libertate religioasă pentru protestanți (Împăratul a emis chiar o rezoluție, în acest sens, la 9 noiembrie 1681) și s-a cerut îndepărtarea clericilor din principalele demnități ale Regatului ungar. Leopold von Kollonich a fost nemulțumit de aceste prevederi ale Dietei, căci nu i s-a mai permis să ocupe funcția de Președinte al *Camerei aulice ungare* (măsura s-a pus în aplicare abia în anul 1684³⁹). Însă, curuții nu au fost mulțumiți cu deciziile acestei Diete, pentru că, față de legislația de la începutul secolului, libertatea religioasă acordată în 1681 era mai restrânsă. În primul rând, ea nu-i includea pe iobagi, stăpânii feudali obținând astfel permisiunea de a le impune acestora propria confesiune. În al doilea rând, protestanții nu mai aveau dreptul să-și exprime la Dietele viitoare postulate care contraveneau Bisericii Catolice. În sfârșit, protestanții primeau permisiunea de a-și zidi biserici doar în anumite localități, deci nu în întreaga Țară⁴⁰ (de fapt în 2-3 localități din fiecare comitat, în total în 24 de „localități articulare”, care erau de fapt sate situate în zone izolate⁴¹). „În acest fel, exercitarea libertății religioase a devenit privilegiul unei Stări”⁴². Curuții au reluat luptele împotriva armatei imperiale. În înțelegere cu turcii, Imre Thököly a cucerit Košice, în anul 1682, iar într-o Dietă parțială din aceeași localitate, a fost ales Rege al Ungariei, recunoscut de turci și de principele Mihail Apafi⁴³.

³⁹ Jos. Maurer, *op. cit.*, p. 119-129; Gertrud Gerhartl, *Kardinal Leopold Karl Graf von Kollonisch*, p. 199.

⁴⁰ Anton Radvánszky, *op. cit.*, p. 75.

⁴¹ Márta Fata, *op. cit.*, p. 276-277.

⁴² Heinrich Marczali, *op. cit.*, p. 88.

⁴³ Cf. *Enciclopedia Română*, III, Sibiu, 1904 p. 1108. Eugen Csuday, *op. cit.*, p. 168, scrie că Imre Thököly nu a acceptat titlul de Rege, ci doar pe acela de Principe și Guvernator.

2.3. Das Religionsgesetz des Landtags von Sopron (1681)

Dieser Landtag nahm seine Arbeit in Sopron am 28. April 1681 auf. Damit wurde das von Leopold I. im Jahre 1673 installierte Regime beendet. Die Habsburger Autoritäten anerkannten wieder die alte Landesverfassung, sie beriefen einen Palatin (den katholischen Adligen Paul Eszterházy) und verpflichteten sich, die Vorschriften des Friedensvertrags von Wien aus dem Jahr 1606 zu respektieren. Infolgedessen wurde die Religionsfreiheit für die Protestanten ausgerufen (der Kaiser hat in diesem Sinne am 9. November 1681 sogar eine Resolution erlassen) und die Entlassung von Klerikern aus hohen Ämtern des Ungarischen Königreichs gefordert. Leopold von Kollonich war unzufrieden mit diesen Beschlüssen des Landtags, weil ihm dies verbot, künftig weiter die Funktion des Präsidenten der *Ungarischen Hofkammer* einzunehmen (wobei diese Vorgabe erst im Jahre 1684 umgesetzt wurde³⁹). Jedoch waren die Kuruzzen mit den Beschlüssen dieses Landtages nicht zufrieden, weil die religiöse Freiheit, wie sie jetzt 1681 zugestanden wurde, gegenüber der Gesetzgebung zum Anfang des Jahrhunderts enger definiert war. Erstens schloss sie die Leibeigenen nicht ein, so dass die Feudalherren das Recht hatten, ihnen ihre eigene Konfession aufzuerlegen. Zweitens hatten die Protestanten nicht mehr das Recht, auf den künftigen Landtagen Forderungen zu erheben, die der Katholischen Kirche nicht genehm waren. Außerdem erhielten die Protestanten das Recht, Kirchen nur an bestimmten Orten zu errichten, also nicht im ganzen Land⁴⁰ (faktisch in zwei bis drei Orten aus jedem Komitat, insgesamt in 24 „festgelegten Ortschaften“, die aber alle in isolierten Gegenden lagen⁴¹). „So wurde die Ausübung der religiösen Freiheit zum Privileg eines Standes“⁴². Daher nahmen die Kuruzzen den Kampf gegen die kaiserliche Armee wieder auf. Im Einvernehmen mit den Türken eroberte Imre Thököly Kaschau im Jahre 1682, und in einem Regional-Landtag dieser Stadt wurde er zum König von Ungarn gewählt, anerkannt von den Türken und dem Fürsten Michael Apafi⁴³.

³⁹ J. Maurer, *op. cit.*, S. 119-129; Gertrud Gerhartl, *Kardinal Leopold Karl Graf von Kollonich*, S. 199.

⁴⁰ Anton Radvánszky, *op. cit.*, S. 75.

⁴¹ Márta Fata, *op. cit.*, S. 276-277.

⁴² Heinrich Marczali, *op. cit.*, S. 88.

⁴³ Cf. *Enciclopedia Română* (dt. *Rumänische Enzyklopädie*), III, Sibiu, 1904, S. 1108. Eugen Csuday, *op. cit.*, S. 168, schreibt, dass Imre Thököly den Königstitel nicht akzeptiert hätte, nur den Titel eines Fürsten und Gouverneurs.

Armata otomană a folosit aceste lupte interne din Ungaria pentru a începe un nou război împotriva Habsburgilor. Sub conducerea marelui vizir Kara Mustafa, a avut loc cel de-al doilea asediu turcesc al Vienei (1683).

După cucerirea Ungariei centrale și de sud de către Habsburgi, nu doar că a fost abrogat „dreptul la rezistență”, ci s-a declarat și că libertățile protestante izvorau doar din grația regelului (AL 21/1687), ceea ce însemna că ele puteau fi înlăturate în orice moment⁴⁴. În cele din urmă, în 1691 a fost emisă așa-numita *Explanatio Leopoldina* (1691), prin care s-a declarat că în „localitățile nearticulare” protestantismul era acceptat doar ca un cult de familie, cu condiția recunoașterii drepturilor sacramentale și stolare ale preoților catolici⁴⁵.

⁴⁴ Heinrich Marczali, *op. cit.*, p. 94; Gregor von Berzeviczy, *op. cit.*, p. 28-29. Autorul atrage atenția că situația protestanților din Ungaria era cu atât mai gravă cu cât ortodocșii, considerați „venetici”, se bucurau nu doar de libertate religioasă, ci chiar de privilegiul („privilegiul iliric”).

⁴⁵ Márta Fata, *op. cit.*, p. 279-280; Gregor von Berzeviczy, *op. cit.*, p. 30.

Die osmanische Armee nutzte diese internen Kämpfe in Ungarn, um einen neuen Krieg gegen die Habsburger zu beginnen. Unter der Führung des Großwesirs Kara Mustafa kam es zur zweiten Belagerung Wiens durch die Türken (1683).

Nach der Eroberung von Zentral- und Südungarn durch die Habsburger wurde nicht nur das „Veto-Recht“ abgeschafft, sondern auch erklärt, dass die protestantischen Freiheiten nur der Gnade des Königs zu verdanken seien (AL 21/1687), was bedeutete, dass diese jederzeit ausgesetzt werden konnten⁴⁴. Im Anschluss daran wurde 1691 die sog. *Explanatio Leopoldina* erlassen, in der festgehalten wurde, dass in den „nicht festgelegten Ortschaften“ der Protestantismus nur als Familienreligion akzeptiert sei, unter der Bedingung, dass die sakramentalen und stolaren Rechte der katholischen Priester anerkannt würden⁴⁵.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)*

⁴⁴ Heinrich Marczali, *op. cit.*, S. 94; Gregor von Berzeviczy, *op. cit.*, S. 28-29. Der Autor lenkt die Aufmerksamkeit darauf, daß die Lage der Protestanten in Ungarn umso schwieriger war, als die Orthodoxen, die als „venetici“ galten, sich nicht nur religiöser Freiheit erfreuten, sondern sogar Privilegien hatten („illyrische Privilegien“).

⁴⁵ Márta Fata, *op. cit.*, S. 279-280; Gregor von Berzeviczy, *op. cit.*, S. 30.

Episcopii Teofil și Atanasie

Viața, implicarea publică și activitatea bisericească, desfășurate în condiții politice, economice, sociale, religioase și culturale diferite, în raport direct cu anumite realități ale Principatului Transilvaniei, de către episcopii Bălgradului, Teofil și Atanasie Anghel, ne aduc aminte de situația particulară a raportului *Stat - Biserică* la popoarele din Europa Răsăriteană de după mijlocul secolului al XVII-lea. Avem în vedere sensul evoluției instituționale în epoca modernă¹, ilustrată de cuprinzătoarea sintagmă *putere - cultură*, pe firul a trei coordonate: *identitate, ideologie și reprezentare*².

Episcopul Teofil (?- 1697)

După nume de mirean Toma Seremi, originar din Teiuș (Comitatul Alba inferioară)³, Mitropolitul Teofil inaugurează o schimbare

¹ Inteligență dezbateri la Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa. Entwicklungen der Neuzeit*, Fribourg, Academic Press, 2007, *passim*. Pentru dialogul între cele două civilizații europene, vizavi de Unirea religioasă, cf. mai nou Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni (prima jumătate a sec. al 18-lea)*, Cluj-Napoca, „Argonaut”, 2008, *passim*.

² Sugestii pentru o abordare modernă în *Power and Culture. Identity, Ideology, Representation*. Edited by Jonathan Osmond and Ausma Cimdina, Pisa, „Plus”, 2007.

³ Date biografice la C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, III, Sibiu, W. Kraft, 1898, p. 1078. Utile repere curriculare la N. Dănilă, *Mitropolitul Teofil (1692-1697) – Apostol*

Iacob Mârza

Die Bischöfe Teofil und Atanasie

Das Leben, das öffentlich-politische Wirken und die kirchlichen Aktivitäten der Bischöfe von Bălgrad (rum. Alba Iulia, dt. Weißenburg, später Karlsburg/Alba Iulia; *Anm. d. Ü.*) Teofil und Atanasie Anghel, unter politisch, wirtschaftlich, sozial, religiös und kulturell sehr unterschiedlichen Bedingungen, die im direkten Zusammenhang mit bestimmten Gegebenheiten des Fürstentums Siebenbürgen stehen, rufen uns die besondere Situation im Verhältnis zwischen *Staat und Kirche* bei den Völkern Südosteuropas ab der Mitte des 17. Jh. in Erinnerung. Wir denken dabei an die Entwicklung der Institutionen in der Neuzeit¹, die von dem umfassenden Begriffspaar *Macht und Kultur* illustriert wird, und zwar auf der Linie von drei Koordinaten: *Identität, Ideologie und Repräsentation*².

Bischof Teofil (? – 1697)

Mit weltlichem Namen Toma Seremi und aus Teiuş im Unteralbenser Komitat stammend³, leitete Metropolit Teofil einen grundlegenden Wandel

¹ Eine kluge Darlegung bietet Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa. Entwicklungen der Neuzeit*, Fribourg, Verlag Academic Press, 2007, *passim*. Zum Dialog zwischen den beiden europäischen Zivilisationen vgl. auch die jüngst erschienene Arbeit von Laura Stanciu: *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni (prima jumătate a sec. al 18-lea)* (dt. *Zwischen Ost und West. Sequenzen der Kirchengeschichte der siebenbürgischen Rumänen (in der ersten Hälfte des 18. Jh.)*), Cluj-Napoca, Verlag „Argonaut“, 2008, *passim*.

² Vorschläge für eine moderne Anwendung in *Power and Culture. Identity, Ideology, Representation*; hrsg. von Jonathan Osmond und Ausma Cimdina, Pisa, Verlag „Plus“, 2007.

³ Biographische Daten bei C. Diaconovich, *Enciclopedia Română* (dt. *Rumänische Enzyklopädie*), III, Hermannstadt, W. Krafft, 1898, S. 1078. Nützlich Hinweise auch bei N. Dănilă,

fundamentală în existența Bisericii românilor ardeleni: inițiativa trecerii la catolicism. Și în cazul Principatului transilvănean s-a aplicat formula diplomatică tipică pentru politica promovată de *Societas Jesu*⁴: acțiunea de convertire „de sus în jos”. Aceasta viza inițial capii Bisericii, apoi protopopii mai influenți și, în cele din urmă, credincioșii, care trebuiau să se convingă de foloasele Unirii.

Hirotonit în București, la 18 septembrie 1692, de către Mitropolitul Teodosie, unde depune jurământul de credință Bisericii Ortodoxe, întors în Ardeal, Teofil acceptă cele 19 puncte de credință în fața Superintendentului calvin Stephanus Vészpremi. Aceste 19 puncte (dintre care 15 datau încă din 1643, când au fost introduse de Gheorghe Rákóczy I pentru Mitropolitul Simion Ștefan, 4 fiind adăugate de Mihail Apafi) indicau, concret și strict, coordonatele activității Episcopului românilor, în spiritul celor stabilite de Superintendentul calvin, ilustrative pentru atitudinea constantă a dușmanilor Unirii religioase. Situația a fost extrem de complexă, într-un context al ofensivei politice calvine, cu toate că Transilvania era deja provincie habsburgică.

La 18 decembrie 1692, Episcopul este confirmat de către Guvernatorul George Bánffy, în condiții total diferite față de cele impuse de Mitropolitul Teodosie⁵. Teoretic și practic,

al Unirii Românilor transilvăneni cu Biserica Romei, I-II, în *Viața creștină*, Cluj-Napoca, VI, 6-7 (124-125), martie – aprilie 1995, p. 2.

⁴ Vezi, mai nou: Marionela Wolf, *Ordinul iezuit și Unirea bisericească a românilor din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 6/II, 2002, p. 47-54; Paul Bruszanowski, *Motivațiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich față de români*, în *ibidem*, 6/II, 2002, p. 55-66.

⁵ *Diploma confirmationis Theophili metropolitae* la Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandum historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, p. 153-160. Comentarii judicioase la Octavian Bârlea, *Unirea Românilor (1697-1701) – Die Union der Rumänen (1697-1701)*, în *Îndreptar*, XIII, 49-50, iulie – decembrie 1990, p. 7-15; Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 93-97.

in der Kirchengeschichte der Siebenbürger Rumänen ein: die Initiative zur Konversion zum Katholizismus. Auch im Falle des siebenbürgischen Fürstentums kam die typische diplomatische Formel für die von der *Societas Jesu* beförderte Politik zur Anwendung: jene Strategie zur Konversion „von oben nach unten“⁷⁴. Diese zielte zuerst auf die Oberhäupter von Kirchen, dann auf einflussreichere Dekane und zuletzt auf die Gläubigen, die von den Vorzügen der Union überzeugt werden sollten.

Am 18. September 1692 in Bukarest durch Metropolit Teodosie geweiht, wo er den Treueeid auf die Orthodoxe Kirche ablegte, akzeptierte er nach seiner Rückkehr nach Siebenbürgen die 19 Glaubenspunkte vor dem kalvinischen Superintendenten Stephanus Vészpremi. Diese 19 Glaubenspunkte (von denen 15 noch von vor 1643 datierten, als sie von György Rákóczy I. für den Metropolit Simion Ștefan eingeführt wurden, während vier von Mihály Apafi später hinzugefügt wurden) bestimmten konkret und strikt die Rahmenbedingungen für die Amtsausübung des Bischofs der Rumänen im Sinne dessen, was der kalvinische Superintendent festgelegt hatte, ganz beispielhafte Punkte für die Grundhaltung jener Feinde der religiösen Union. Die Situation war extrem komplex in einem Kontext kalvinischer politischer Offensive trotz der Tatsache, dass Siebenbürgen schon habsburgische Provinz war.

Am 18. Dezember 1692 wird der Bischof von Gouverneur György Bánffy bestätigt, unter völlig anderen Bedingungen als denen, die ihm von Metropolit Teodosie auferlegt waren⁵. Theoretisch und praktisch

Mitropoliul Teofil (1692-1697) – Apostol al Unirii Românilor transilvăneni cu Biserica Romei (dt. Metropolit Teofil (1692 – 1697) – Apostel der Union der siebenbürgischen Rumänen mit der Kirche Roms), I-II, in: Viața creștină, Cluj-Napoca, VI, 6-7 (124-125), März-April 1995, S. 2.

⁴ Vgl. Marionela Wolf, *Ordinul iezuit și Unirea bisericească a românilor din Transilvania (dt. Der Jesuitenorden und die Kirchenunion der Rumänen aus Siebenbürgen)*, in: *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 6/II, 2002, S. 47-54; Paul Bruslanowski, *Motivațiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich față de români (dt. Die politischen Motivationen für das Interesse von Kardinal Leopold Kollonich an den Rumänen)*, in: *ibidem*, 6/II, 2002, S. 55-66.

⁵ *Diploma confirmationis Theophili metropolitae*, bei Nicolaus Nilles, *Symbolae ad aillustrandum historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, 153-160. Urteilende Kommentare dazu bei Octavian Bârlea, *Unirea Românilor (1697-1701) – Die Union der Rumänen (1697-1701)*, in: *Îndreptar*, XIII, 49-50, Juli-Dezember 1990, S. 7-15; Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite (dt. Geschichte der Rumänischen Unierten Kirche)*, S. 93-97.

din perspectiva influenței iezuitului Ladislau Barányi, artizanul Unirii religioase cu Biserica Romei și sfătuitorul lui Teofil (mai târziu, „theologus et consiliarius Archiepiscopi Athanasii I”), care dovedea un remarcabil simț politic al momentului⁶, trebuie interpretat textul Diplomei Împăratului Leopold, din 23 august 1692. Actul cuprinde suma scutirilor și privilegiilor preoților uniți ruteni și a celor care se vor uni cu Biserica Romei, subliniază deosebirea esențială dintre Unirea cu calvinii și Unirea cu catolicii (la granița dintre specificul credinței și oportunitatea integrării sociale) și reglementează activitatea Companiei Jesu asupra Bisericii Unite în congruență cu instrucțiunile transmise de Congregația *De Propaganda Fide*.

Teofil convoacă, în februarie 1697, un Sinod, în Alba Iulia, pentru a declara, public și tranșant, Unirea cu Roma a Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Hotărârile Sinodului, din 21 martie 1697, reprezentau o veritabilă „professio fidei”, pentru românii ardeleni uniți cu Roma. Cercurile aulice au fost înștiințate de Ladislau Barányi, care a avut un schimb epistolar și cu Cardinalul Leopold von Kollonich. Ultimul urma să intervină, la Viena, pe lângă Împărat, pentru a pune în practică libertățile și privilegiile promise românilor uniți. Se precipita, de altfel, călătoria teologului iezuit la Viena, cu atât mai mult cu cât Mitropolitul Teodosie al Țării Românești, aflând de gestul curajos al lui Teofil, plănuia, pe toate căile, să-l înlătore din scaunul vlădicesc⁷.

Însă, în iulie 1697, Teofil – recunoscut de Împăratul Leopold I și de Cardinalul Leopold von Kollonich drept Episcop al Bisericii Române Unite din Principatul Transilvaniei -, va muri subit (Unele izvoare contemporane presupun că ar fi fost otrăvit!). Problemele grave ale Unirii religioase rămăneau deschise în fața partizanilor, dar și a adversarilor din interiorul Principatului și din afara granițelor lui,

⁶ Marton József, *Instituții care au contribuit la realizarea Unirii. Contribuția vistiernicului Ștefan Apor și a iezuitului Ladislau Paul Barányi la realizarea Unirii religioase (1697-1701)*, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 9/II, p. 31-38.

⁷ Cf. opiniile lui Octavian Bârlea, *op. cit.*, p. 14.

muss der Text des Diploms von Kaiser Leopold vom 23. August 1692 aus der Perspektive des Einflusses des Jesuiten Ladislaus Barányi interpretiert werden, des „Schöpfers“ der religiösen Union mit der Kirche Roms und Berater Teofil (später „theologus et consiliarius Archiepiscopi Athanasii I.“), der ein beachtliches politisches Gespür für den Moment bewies⁶. Dieser Rechtsakt enthielt die Aufstellung der Freiheiten und Privilegien der ruthenischen unierten Priester und jener, die sich mit der Kirche Roms vereinen sollten, er unterstreicht den grundlegenden Unterschied zwischen der Union mit Calvinern und der Union mit Katholiken (an der Grenze zwischen dem Spezifikum des Glaubens und der Chance auf ihre soziale Integration) und regelt die auf die Unierte Kirche gerichteten Aktivitäten der Societas Jesu in Übereinstimmung mit den Instruktionen der Kongregation *De Propaganda fide*.

Teofil berief im Februar 1697 eine Synode in Karlsburg ein, um öffentlich und entschlossen die Union der Orthodoxen Kirche Siebenbürgens mit Rom zu erklären. Die Entscheidungen dieser Synode vom 21. März 1697 stellten für die mit Rom unierten siebenbürgischen Rumänen eine wahre „*professio fidei*“ dar. Die Kreise des Hofes wurden von Ladislau Barányi informiert, der auch mit Kardinal Leopold von Kollonich einen Briefwechsel hatte. Letzterer sollte sich in Wien beim Kaiser dafür einsetzen, dass die Freiheiten und Privilegien, die den unierten Rumänen versprochen wurden, auch in die Tat umgesetzt würden. Die Reise des jesuitischen Theologen nach Wien überstürzte sich umso mehr, da der Metropolit der Walachei, Teodosie, plante, Teofil mit allen Mitteln vom Bischofsthron zu entfernen, als er von dessen mutigem Schritt erfuhr⁷.

Doch im Juli 1697 starb Teofil – nach seiner Anerkennung durch Kaiser Leopold I. und Kardinal Leopold von Kollonich als Bischof der mit Rom unierten Kirche des Fürstentums Siebenbürgen plötzlich (einige Quellen unterstellen, dass er vergiftet worden sei!). Die schwierigen Probleme der religiösen Union blieben offen für Anhänger wie Gegner der Union im Inneren des Fürstentums wie außerhalb seiner Grenzen,

⁶ Marton József, *Instituții care au contribuit la realizarea Unirii. Contribuția vistiernicului Ștefan Apor și a iezuitului Paul Barányi la realizarea Unirii religioase (1697-1701)* (dt. *Die Institutionen, die zur Verwirklichung der Union beigetragen haben. Der Beitrag des Schatzkanzlers Ștefan Apor und des Jesuiten Ladislau Paul Baranyi zur Verwirklichung der religiösen Union (1697-1701)*), in: *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 9/II, S. 31-38.

⁷ Vgl. die Ausführungen von Octavian Bârlea, *op. cit.*, S. 14.

în conexiunea unor tensionate relații bisericești, diplomatice și politice. Ele au antrenat nu numai interesele cercurilor aulice din Viena ori ale unei părți a românilor ardeleni, ci și atitudini mai mult sau mai puțin explicite ale imperiilor vecine, la începutul unei ere noi, pe firul binomului *State – Biserici*⁸.

Atanasie Anghel (? -1713)

Personalitate controversată și contestată a istoriei românilor ardeleni la sfârșitul secolului al XVII-lea, de numele căruia se raportează desăvârșirea Unirii religioase, Atanasie Anghel a pregătit, prin acțiunile sale bisericești, culturale, diplomatice și politice cadrul legal și favorabil pentru lupta politică a lui Inochentie Micu Klein (deceniul patru al secolului al XVIII-lea). S-a născut în familia preotului Ioan din părțile hunedorene ale Principatului (satul Bobâlna, în zona Orăștie)⁹. Hirotonit de Mitropolitul Varlaam, el va fi ales de Sinod la o vârstă tânără, fiind consacrat, ca și predecesorii săi, la București¹⁰. După încheierea ceremoniei, nelipsită de conotații

⁸ Cf. *De confirmatione Synodi*. N. Nilles, *op. cit.*, I, p. 177-181. Comentarii la Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa, passim*. Cf. și Mathias Bernath, *Hasburgii și începuturile formării națiunii române*. Traducere de Marionela Wolf. Prefață de Pompiliu Teodor, Cluj, „Dacia”, 1994, p.108-158; I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*. Traducere din limba maghiară de Maria Someșan, București, „Pythagora”, 2001, p. 18-34. Vezi și opiniile lui Silviu Dragomir, *Români din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, Cluj, 1990, p. 20-24.

⁹ Cf., selectiv, din perspectiva biograficului: [Aug. Bunea], *Atanasie I. Anghel*, în C. Diaconovich, *op. cit.*, I, p. 302; *Șematismul Veneratului Cler al Arhidiecezei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pre Anul Domnului 1900 de la Sfânta Unire 200*, Blaj, Tip. Semin., p. 15-19; N. Dănilă, *O însemnare din 13 mai 1700 despre Unirea românilor sub Mitropolitul Atanasie Anghel*, în *Viața creștină*, V, 20 (114), octombrie 1994, p. 2.

¹⁰ Zenovie Pâclișanu, *op. cit.*, p. 99 sqv. Cf. și părerea lui Remus Câmpeanu, *Reactualizarea unei controverse istoriografice. Mitropolitul Atanasie și Unirea religioasă*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXX, 1992, p. 45-58.

auch angesichts einer Verknüpfung angespannter kirchlicher, diplomatischer und politischer Probleme. Sie berührten nicht nur die Interessen der Kreise des Hofes in Wien oder eines Teils der siebenbürgischen Rumänen, sondern auch mehr oder wenig explizit ausgedrückte Haltungen benachbarter Reiche am Anfang einer neuen Ära im Blick auf das Verhältnis von *Staat* und *Kirche*⁸.

Atanasie Anghel (? – 1713)

Die umstrittenste und widersprüchlichste Persönlichkeit in der Geschichte der siebenbürgischen Rumänen zum Ende des 17. Jh., mit dessen Namen die Vollendung der religiösen Union verbunden bleibt, Atanasie Anghel, hat mit seinem kirchlichen, kulturellen, diplomatischen und politischen Wirken den Gesetzesrahmen und die förderlichen Rahmenbedingungen für den politischen Kampf von Inochentie Micu Klein im vierten Jahrzehnt des 18. Jh. geschaffen. Er wurde in der Familie des Priesters Ioan in der Region Hunedoara des Fürstentums geboren (im Dorf Bobâlna in der Gegend von Broos/rum. Orăștie)⁹. Von Metropolit Varlaam zum Priester geweiht, wird er noch in jungem Alter von der Synode zum Bischof gewählt und wie seine Vorgänger in Bukarest geweiht¹⁰. Nach Ende der Zeremonie, die auch diplomatisch-politische Züge

⁸ Cf. *De confirmatione Synodi*. N. Nilles, *op. cit.*, I, S. 177-181. Kommentare bei Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa, passim*. Cf. Auch Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române* (dt. *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden 1972, ins Rumänische übertragen von Marionela Wolf, Vorwort von Pompiliu Teodor, Klausenburg, Verlag „Dacia“, 1994, S. 108-158; I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792* (dt. *Das erste Jahrhundert des rumänischen Nationalismus in Siebenbürgen 1692-1792*), aus dem Ungarischen ins Rumänische übersetzt von Maria Someșan, Bukarest, „Pythagoras“-Verlag, 2001, S. 18-34. Siehe auch die Meinungen von Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu catolicismul roman (1697-1701)* (dt. *Die Rumänen in Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms. Apokryphe Dokumente zu den Anfängen der Union mit dem römischen Katholizismus (1697-1701)*), Cluj, 1990, S. 20-24.

⁹ Zu seiner Biographie vgl. u. a.: Augustin Bunea, *Atanasie I. Anghel*, in: C. Diaconovich, *op. cit.*, I, S. 302; Șematismul Veneratului Cler al Arhidiecezei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pre Anul Domnului 1900 de la Sfânta Unire 200 (dt. *Schematische Übersicht über den hochwürdigen Klerus der Griechisch-Katholischen Erzdiözese und Metropole von Alba Iulia und Fogarasch von der heiligen Union bis 1900*), Blaj, S. 15-19; N. Dănilă, *O însemnare din 13 mai 1700 despre Unirea românilor sub Mitropolitul Atanasie Anghel* (dt. *Ein Vermerk vom 13. Mai 1700 über die Union der Rumänen unter Metropolit Atanasie Anghel*), in: *Viață creștină*, V, 20 (114), Oktober 1994, S. 2.

¹⁰ Zenovie Păclișanu, *op. cit.*, S. 99 sqv. Vgl. auch die Ausführungen von Remus Câmpeanu, *Reactualizarea unei controversate istoriografice. Mitropolitul Atanasie și Unirea religioasă* (dt.

diplomatico-politice, care dovedeau certe abilități manageriale și politice, Atanasie se întoarce în Transilvania, la 22 ianuarie 1698, cu multe daruri de la Domnul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu. Era un climat tensionat, care sugera caracterul politic al evenimentelor și raporturilor interromânești, marcat și de *Instrucțiunile* primite de la Dositei, Patriarhul Ierusalimului, pentru apărarea credinței contra propagandei calvine.

Între timp, Ladislau Barányi continuă, la Viena și în Principat, prin acțiuni constante politica de salvare a Unirii religioase, pe lângă protopopii și liderii preoțimii române, pe când Atanasie Anghel înfrunta un *trinom de interese, bisericesci, sociale și politice* mărturisite de lideri ai calvinilor, catolicilor și, nu în ultimul rând, ai ortodocșilor (din Principatul transilvănean și, mai ales, din Țara Românească). Hotărârea Curții aulice privitoare la scutirea preoților uniți de anumite taxe, inclusiv principiul egalității cu preoții cultelor recepte, este emisă în 14 aprilie 1698, și va fi comunicată Guberniului transilvănean la 28 mai 1698. Într-un moment în care poziția Episcopului nu era deloc confortabilă, dacă avem în vedere și reacțiile repetate ale liderilor calvini ai Principatului, Guvernatorul Gheorghe Bánffy și Cancelarul Nicolae Bethlen - doar Tezaurarul Ștefan Apor era catolic! –, soarta Unirii religioase stârnind, prin consecințele ei imediate și îndepărtate, interese și pasiuni politice dintre cele mai diverse, Ladislau Barányi revine în Transilvania înarmat cu o copie a Rezoluției imperiale (14 aprilie 1698). Între timp, Atanasie convoacă Sinodul, la începutul lui octombrie 1698, la care au luat parte și 2-3 reprezentanți din fiecare parohie, pe lângă membrii de drept. Se preciza interesul pentru apărarea libertăților și privilegiilor, impuse prin alegerea Episcopului, păstrarea *legii strămoșești*, afirmându-se răspicat Unirea Bisericii românilor cu Biserica Romei.

Este interesantă atitudinea Dietei Transilvaniei față de Unire, respectiv aprobarea Unirii de către Împăratul Leopold I. Dieta, convocată la Alba Iulia (lucrările au durat între 20 octombrie – 12 decembrie 1698!), se va pronunța, la sugestia Guvernatorului calvin Gheorghe Bánffy,

trug und die große Managementbegabung und politische Fähigkeiten bewiesen, kehrt Atanasie am 22. Januar 1698 mit vielen Geschenken des Fürsten der Walachei, Constantin Brâncoveanu, nach Siebenbürgen zurück. Es herrschte ein angespanntes Klima, das den politischen Charakter der Ereignisse und der innerrumänischen Beziehungen andeutete, welches auch von den *Instruktionen* des Patriarchen Dositheos von Jerusalem geprägt war, die dieser zur Verteidigung des Glaubens gegen die kalvinische Propaganda erlassen hatte.

In der Zwischenzeit führte Ladislau Barányi die Politik fort, in Wien und im Fürstentum durch konzertierte Aktionen die Union zu retten, an der Seite von Dekanen und Führern der rumänischen Priesterschaft, während Atanasie Anghel mit einem *Geflecht an Interessen* konfrontiert war (*kirchlichen, sozialen und politischen Interessen*), die von den Führern der Calvinisten, der Katholiken und nicht zuletzt der Orthodoxen (aus dem siebenbürgischen Fürstentum wie vor allem aus der Walachei) verfolgt wurden. Die Entscheidung des Hofrats bezüglich der Befreiung unierter Priester von bestimmten Steuern und des Prinzips ihrer Gleichstellung mit den Pfarrern der anderen anerkannten Kulte wird am 14. April 1698 erlassen und wird dem siebenbürgischen Gubernium am 28. Mai 1698 mitgeteilt werden. Zu einem Zeitpunkt, an dem die Stellung des Bischofs in keiner Weise günstig war, wenn wir an die wiederholten Reaktionen der kalvinistischen Führung des Fürstentums denken, Gouverneur György Bánffy und Kanzler Miklós Bethlen – nur Schatzkanzler Stefan Apor war katholisch! –, da das Schicksal der Union durch ihre unmittelbaren wie langfristigen Konsequenzen politische Interessen und Leidenschaften weckte, kehrte Ladislau Barányi nach Siebenbürgen zurück, „bewaffnet“ mit einer Kopie der kaiserlichen Resolution vom 14. April 1698. Zwischenzeitlich berief Atanasie Anfang Oktober 1698 eine Synode ein, an der neben den ordentlichen Delegierten auch zwei bis drei Vertreter jeder Gemeinde teilnahmen. Dabei wurde das Interesse präzisiert an der Verteidigung der Freiheiten und Privilegien, die durch die Wahl des Bischofs und Bewahrung des *Gesetzes der Vorväter* gegeben waren, und die Union der Kirche der Rumänen mit der Kirche Roms wurde bekräftigt.

Interessant ist die Haltung des Landtags von Siebenbürgen zur Union bzw. die Genehmigung der Union durch Kaiser Leopold I. Der in Karlsburg zusammengetretene Landtag (dessen Sitzungen vom 20. Oktober bis 12. Dezember 1698 dauerten) wird sich, auf Vorschlag des kalvinistischen Gouverneurs György Bánffy,

Die Neuauflage eines historischen Streites. Metropolit Atanasie und die religiöse Union), in: *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXX, 1992, S. 45-58.

asupra situației românilor uniți, cât și în direcția incomodei Rezoluții imperiale, care acorda privilegiile preoților trecuți la Unire. De fapt, Dieta nu-și dă acordul, în numele națiunilor privilegiate și a religiilor recepte, asupra noilor oportunități, care se deschideau în fața românilor din Principatul transilvănean.

Simultan, se înregistrează reacția promptă a lui Atanasie și a suitei sale, prefigurându-se o iminentă călătorie la Viena. Răspunsurile Împăratului dar și ale Cardinalului Leopold Kollonich la memoriile Sinodului, și desigur asupra proiectatei călătorii la Viena, întârziu. Dieta din 20 ianuarie 1699, convocată în Sighișoara, se menține, prin declarațiile ei, în spiritul celei de la Alba Iulia, până la primirea mult așteptatei „Majestatis resolutio”. Abia la 20 ianuarie 1699, Împăratul Leopold semnează, după ce a luat act de Unirea românilor cu Biserica Romei, o *Diplomă* (similară cu cea emisă la 23 august 1692), care scutea pe preoții români uniți de robote și de alte dări, conferindu-le egalitate cu preoții catolici ai Principatului. Într-un astfel de moment politic favorabil pentru Biserica Română Unită, Episcopul Atanasie convoacă, la 20 mai 1699, un Sinod general special, la Alba Iulia. Se va discuta Diploma imperială de către Tezaurarul Ștefan Apor și se va stabili, între altele, călătoria Episcopului la Viena, pentru a se prezenta Împăratului și Cardinalului.

Odată cu trimiterea Diplomei, la 28 februarie 1699, Guberniului, spre a fi oferită opiniei publice, apar reacții dintre cele mai diverse din partea națiunilor privilegiate și a religiilor recepte. În acest sens, sunt elocvente lucrările Dietei de la Alba Iulia (8 septembrie – 6 octombrie 1699), cât și reacțiile imediate ale dușmanilor Unirii. Într-un astfel de context bisericesc și politic agitat (lucrările trenante ale anchetei guberniale, atitudinea câtorva comunități românești din Țara Hațegului apropiate de religia calvină, rezistența împotriva Unirii din zona Brașovului și Țara Făgărașului¹¹ etc.), Atanasie și colaboratorii săi organizează o manifestare publică „pro Unione”, convocând la

¹¹ Cf., de pildă: Daniel Dumitran, *Rezistența ortodoxă împotriva unirii religioase în Brașov și Țara Bârsei*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 53-61.

auch zur Situation der unierten Rumänen äußern, wie auch zu der als unbequem empfundenen kaiserlichen Resolution, die den zur Union übergetretenen Priestern Privilegien zugestand. Der Landtag stimmte im Namen der privilegierten Nationen und der rezipierten Religionen den neuen Möglichkeiten nicht zu, die sich für die Rumänen im Fürstentum Siebenbürgen eröffneten.

Als umgehende Reaktion von Atanasie und seines Gefolges wird die Absicht einer bevorstehenden Reise nach Wien überliefert. Doch die Antworten des Kaisers und von Kardinal Leopold Kollonich auf die Memoranden der Synode und gewiss auch auf die Reisepläne nach Wien kamen mit Verspätung. Der am 20. Januar 1699 in Schäßburg (rum. Sighișoară) einberufene Landtag blieb in seinen Erklärungen dem Geist des Landtags von Karlsburg treu bis zum Empfang der heiß erwarteten „Majestatis resolutio“. Erst am 20. Januar 1699 unterzeichnet Kaiser Leopold, nachdem er von der Union der Rumänen mit der Kirche Roms Kenntnis genommen hatte, ein *Diplom* (ähnlich dem vom 23. August 1692), das die rumänischen unierten Priester vom Frondienst und anderen Pflichten befreite und ihnen die Gleichstellung mit den katholischen Priestern des Fürstentums sicherte. In diesem für die Rumänische Unierte Kirche günstigen Moment berief Bischof Atanasie am 20. Mai 1699 eine Sondersitzung der Allgemeinen Synode nach Karlsburg ein. Der Schatzkanzler Stefan Apor wird dabei das Kaiserdiplom vorstellen und es wird unter anderem die Reise des Bischofs nach Wien beschlossen, damit er sich dem Kaiser und dem Kardinal vorstelle.

Die Übersendung des Diploms am 28. Februar 1699 an das Gubernium, um der Öffentlichkeit bekannt gemacht zu werden, löste die unterschiedlichsten Reaktionen von Seiten der privilegierten Nationen und rezipierten Religionen aus. Davon geben die Sitzungen des Landtags von Karlsburg (vom 8. September bis 6. Oktober 1699) ein sehr beredtes Zeugnis, aber auch die sofortigen Reaktionen der Gegner der Union. In diesem kirchlich und politisch aufgeladenen Kontext (sich verzögernde Arbeit der Kommission des Guberniums, Haltung einiger dem Calvinismus nahestehender rumänischer Gemeinden in der Gegend von Hatzeg/rum. Hațeg, des Widerstands gegen die Union in der Gegend von Kronstadt/rum. Brașov und dem „Fogarascher Land“¹¹ etc.) organisierten Atanasie und seine Mitstreiter eine öffentliche Manifestation „pro Unione“ und beriefen für den

¹¹ Vgl. zum Beispiel Daniel Dumitran, *Rezistența ortodoxă împotriva unirii religioase în Brașov și Țara Bârsei* (dt. *Der orthodoxe Widerstand gegen die religiöse Union in Kronstadt und dem Burzenland*), in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, S. 53-61.

Alba Iulia, în 4 septembrie 1700, un nou Sinod. Se alcătuește un manifest expres față de Unire, semnat de Episcop și de protopopii participanți, care reprezentau preoțimea și populația mireană din toate zonele Principatului Transilvaniei. Redacția și, mai ales, conotațiile bisericești și naționale ale actului explică particularitățile de formă și de fond ale frământărilor religioase, ele marcând evident istoria românilor ardeleni în veacul al XVIII-lea¹².

O altă manifestare de maturitate managerială și politică (din care nu lipsesc elementele unei indiscutabile abilități diplomatice) și, în mod deosebit, de atașament pentru Unire este, în această etapă complexă și tensionată, călătoria lui Atanasie Anghel la Viena. Și-au dat consimțământul Ladislau Barányi dar și Cardinalul Leopold von Kollonich, într-un context încărcat de oportunități culturale și politice din partea cercurilor aulice, în timp ce Atanasie fusese consacrat Mitropolit al Bisericii Române Ortodoxe din Ardeal și recunoscut de Guberniu. Revenind la menționata călătorie de la Viena, ea a fost anticipată de Sinodul mic din 6 ianuarie 1701, convocat de Episcop, care s-a finalizat și cu o declarație de fidelitate față de Atanasie (semnată de 29 de protopopi și de 26 preoți).

Era o etapă în care s-au trimis spre Capitala Imperiului nenumărate denunțuri contra Episcopului (care indicau greșeli reale și foarte multe imaginare), în efortul de-a destabiliza Unirea. Sosit la Viena, în 5 februarie 1701, însoțit de Vicarul Melinte, Ștefan Rațiu, călugărul iezuit Carol Neurauter și de enigmaticul „homo quidam calvinus”, Atanasie va fi invitat la o Conferință; au participat – între alții –, Cardinalul Leopold von Kollonich, Conte Sámuil Kálnoky, șeful Cancelariei Aulice a Transilvaniei, Ioan Fiath, Secretarul Cancelariei, iezuitul Gabriel Hevenesi, șeful Casei iezuiților de la Sf. Ana din Viena, Vicarul Meletie și sus-numitul Carol Neurauter. Vlădica Atanasie expune la Conferință cele 8 puncte

¹² Zenovie Pâclișanu, *op. cit.*, p. 117. Cf. și opiniile îndreptățite ale lui Ernst Chr. Suttner, „*Legea strămoșească*”: *identitate a credinței și garanție a coeziunii sociale*, în Corneliu Pădurean, Mihai Săsăujan (coord.), *Biserica și societate. Studii istorice*. Volum prilejuit de împlinirea a 300 de ani de la înființarea Episcopiei Aradului, Arad, „Gutenberg Univers”, 2005, p. 27-30.

4. September nach Karlsburg eine weitere Synode ein. Es wurde ein Manifest eigens bezüglich der Union beschlossen, das vom Bischof und den anwesenden Teilnehmern unterschrieben wurde, die die Priesterschaft und die Laien aus allen Regionen des Fürstentums Siebenbürgen repräsentierten. Die Redaktion und vor allem die kirchlichen und nationalen Konnotationen dieses Dokuments erklären die formalen und grundsätzlichen Eigentümlichkeiten jener religiösen Spaltungen, die die Geschichte der Siebenbürger Rumänen im 18. Jh. evident geprägt haben¹².

Ein weiterer Beweis für die Reife als Manager und Politiker (bei der auch unbestreitbar diplomatische Fähigkeiten nicht fehlten) und besonders der Treue zur Union stellt in dieser komplexen und spannungsgeladenen Etappe auch die Reise von Atanasie Anghel nach Wien dar. Ladislau Barányi und Kardinal Leopold von Kollonich haben dazu ihre Zustimmung gegeben, in einem von kulturellen und politischen Möglichkeiten seitens der höfischen Kreise aufgeladenen Kontext, zu der Zeit, als Atanasie zum Metropoliten der Rumänischen Orthodoxen Kirche von Siebenbürgen geweiht und vom Gubernium anerkannt wurde. Um auf die erwähnte Reise zurückzukommen, so wurde diese von einer kleinen Synode vom 6. Januar 1701 vorbereitet, die vom Bischof zusammengerufen wurde, die mit einer Treueerklärung zu Atanasie endete, welche von 29 Dekanen und 26 Priestern unterschrieben wurde.

Dies war eine Zeit, in der zur Hauptstadt des Reichs ungezählte Beschwerden über den Bischof geschickt wurden (die teils wirkliche Fehler und viele erdachte zum Inhalt hatten), um die Union zu destabilisieren. Die Delegation kam am 5. Februar 1701 in Wien an, zur Begleitung gehörten Vikar Melinte, Ștefan Rațiu, der Jesuit Carol Neurauter und ein Unbekannter „homo quidam calvinus“. Atanasie wurde zu einer Konferenz eingeladen. Daran haben u. a. Kardinal Leopold Kollonich, der Comte Sámuel Kálnoky, Kanzler der Hofkanzlei von Siebenbürgen, Johann Fiath, Sekretär der Kanzlei, der Jesuit Gabriel Hevenesi, Oberer der Niederlassung der hl. Anna der Jesuiten in Wien, Vikar Meletie und der oben bereits erwähnte Carol Neurauter teilgenommen. Bischof Atanasie stellte die acht Punkte vor,

¹² Zenovie Păclișanu, *op. cit.*, S. 117. Vgl. dazu auch die berechtigten Meinungen von Ernst Chr. Suttner, „*Legea strămoșească*“: *identitate a credinței și garanție a coeziunii sociale* (dt. *Das „Gesetz der Vorväter“: die Identität des Glaubens und die Garantie der sozialen Kohäsion*), in: Corneliu Pădurean, Mihai Săsaujan (Hrsg.), *Biserica și societate. Studii istorice* (dt. *Kirche und Gesellschaft. Historische Studien*). Festschrift zum 300 jährigen Gründungsjubiläum des Bistums Arad, Arad, Verlag „Gutenberg Univers“, 2005, S. 27-30.

încredințate din partea Sinodului, solicitând să fie întărit, prin poruncă imperială, în demnitatea bisericească și să fie confirmate, încă o dată, privilegiile, drepturile și obligațiile sale și ale preoțimii române în litera și spiritul *Diplomei* din 16 ianuarie 1699.

Atitudinea concretă și justificată a lui Atanasie n-a rămas fără consecințe, cu concursul Cardinalului Leopold von Kollonich: Episcopul și urmașii săi la demnitate primeau titlul de consilieri ai Împăratului, din partea căruia se ofereau și 6 000 florini pentru cumpărarea unui domeniu pe seama Bisericii Unite. În același timp, Atanasie este supus purgatorului procesului canonic. Prin rezoluția sa, acesta se pronunță asupra menținerii lui Atanasie în scaunul episcopal, și sugerează o confirmare imperială care să-i recunoască demnitatea. La 19 martie 1701, Atanasie este investit, prin puterea *Diplomei* imperiale, cu titlurile „Episcopus nationis valachicae” și Consilier imperial, cu condiția de-a fi supus Sf. Scaun al Romei și în subordinea ierarhică a Arhiepiscopatului de Strigoniou. La propunerea călugărilor iezuiți, Atanasie este consacrat a doua oară, „sub conditione”, la Viena, în Capela Sf. Ana, în 25 martie 1701, de către Cardinalul Leopold von Kollonich.

În raport direct cu prezența activă și necesară a lui Atanasie Anghel la Viena, în slujba Bisericii Române Unite, moment biografic încărcat de indiscutabile conotații culturale și politice, se înscriu *Diploma lui Leopold I* din 19 martie 1701 – cunoscută și sub denumirea de *A doua Diplomă leopoldină* dar și *Jurământul*, respectiv *Reversalul* semnat de Atanasie în 7 aprilie 1701, în contextul concret al întoarcerii acasă și al instalării solemne. *Reversalul* stabilește, pe parcursul a 14 puncte (obligații = porunci), clar și răspicat, raporturile de subordonare – unele umilitoare! - ale instituției românești din Ardeal cu Biserica Catolică (de la Arhiepiscopia Strigoniului până la Sfântul Scaun), inclusiv *instituția teologului iezuit*¹³, care conducea, efectiv și practic, destinele Bisericii

¹³ Pentru detalii, cf. Zenovie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți*, București, „Cultura națională”, 1923; Bas. Bărbat S. J., *L'institution de l'office du « théologien » dans l'Eglise Roumaine Unie*, în *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, XXIX, 1963, p. 155-200.

die ihm die Synode anvertraut hatte, und forderte, dass er in seiner kirchlichen Würde durch kaiserlichen Erlass bestätigt werden sollte und auch die Privilegien, Rechte und Pflichten der Kirche und der rumänischen Priesterschaft nach dem Buchstaben und im Geiste des Diploms vom 16. Januar 1699 abermals bekräftigt werden sollten.

Die konkrete und berechnete Haltung des Atanasie blieb nicht ohne Konsequenzen, auch dank der Hilfe von Kardinal Leopold von Kollonich: der Bischof und seine Nachfolger im Amt erhielten den Titel „Kaiserlicher Rat“, außerdem erhielt er 6000 Floren zum Kauf einer Domäne für die Unierte Kirche. Gleichzeitig wurde Atanasie der Purgatio, einem kanonischen Prozess, unterworfen. Sein Urteil erklärt sich für den Verbleib von Atanasie auf dem Bischofsthron und empfiehlt eine kaiserliche Bestätigung seiner Amtswürde. Am 19. März 1701 werden Atanasie kraft eines kaiserlichen Diploms die Titel „Episcopus nationis valachicae“ und „Kaiserlicher Rat“ übertragen mit der Bedingung, dass er dem Heiligen Stuhl in Rom unterstellt sei und in der hierarchischen Ordnung dem Erzbistum von Esztergom (lat. Strigonium). Auf Vorschlag der Jesuiten wird er ein zweites Mal in Wien zum Bischof geweiht, „sub conditione“, und zwar von Kardinal Leopold von Kollonich in der Kapelle zur Hl. Anna am 25. März 1701.

In direktem Zusammenhang mit der aktiven und notwendigen Anwesenheit von Atanasie Anghel in Wien im Dienste der Rumänischen Unierten Kirche zu einem Moment, der an kulturellen und politischen Konnotationen sehr aufgeladen war, kommt dieses *Diplom von Leopold I.* vom 19. März 1701 zu stehen – das bekannt ist unter dem Namen *Zweites Leopoldinisches Diplom*, aber auch der *Amtseid* respektive der „*Reversal*“, den Atanasie am 7. April 1701 im Rahmen seiner Heimkehr und feierlichen Amtseinsetzung unterzeichnete. Der *Reversal* hält in 14 Punkten (Pflichten = Gebote) klar und deutlich das Verhältnis der Subordination – einige durchaus erniedrigend – der rumänischen Institutionen aus Siebenbürgen zur Katholischen Kirche fest (vom Erzbistum Esztergom bis zum Heiligen Stuhl), einschließlich der *Institution des jesuitischen Theologen*¹³, welche effektiv und praktisch die Geschicke der mit Rom unierten rumänischen

¹³ Zu Details vgl. Zenovie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți* (dt. *Aus der Kirchengeschichte der siebenbürgischen Rumänen. „Der Theologe” der unierten Bischöfe*), Bukarest, Verlag „Cultura națională”, 1923; Bas. Bărbat S.J., *L’institution de l’office du „théologien” dans l’Église Roumaine Unie*, in: *Orientalia Christiana Periodica*, Rom, XXIX, 1963, S. 155-200.

românești Unite cu Roma. După sosirea lui Atanasie în Transilvania, la sediul vladicesc, în 15 mai 1701, va avea loc instalarea oficială – cu toată pompa - a Episcopului, la 25 iunie 1701, în prezența protopopilor, a preoțimii și a credincioșilor mireni, dintre autoritățile oficiale distingându-se, între alții, Tezaurarul Principatului, Ștefan Apor și teologul iezuit, Carol Neurauter.

De altfel, biografia Episcopului va fi marcată, în acei ani de instabilitate instituțională, după cum era de așteptat, și de urmările atitudinii Bisericii din Muntenia, în vremea lui Constantin Brâncoveanu, respectiv de reacția Patriarhului Ierusalimului, Dositei, ambii urmărind cu interes politic direct și pragmatic transformările profunde din viața bisericească a românilor ardeleni. Dacă Domnul Țării Românești, care avea țeluri bisericești, culturale și politice speciale pentru Mitropolia Bălgradului (ctitorită odinioară de Mihai Viteazul) – ne gândim la renta anuală de 6 000 bani (statuată în 1698) pe seama Mitropoliei, dar și la donația moșiei Merișani (din părțile Argeșului), în 1700 –, Patriarhul Ierusalimului s-a exprimat, nu o dată, în scris, față de situația bisericească a românilor ardeleni, expediind scrisori, în care dezaproba, în termeni categorici, atitudinea lui Atanasie Anghel și a unor colaboratori care au trecut la religia catolică (vizita în anul 1701, în părțile Brașovului și Făgărașului, seria de epistole trimise lui Atansie Anghel, Ștefan Rațiu ș. a.). În acest context, nu poate fi trecută cu vederea, nici gravitatea gestului canonic al Patriarhului Calinic al Constantinopolului, care pronunță excomunicarea lui Atanasie Anghel (5 august 1701)¹⁴.

Biografia Episcopului Atanasie Anghel cuprinde și câteva aspecte organizatorice ale Bisericii Române Unite. Teritoriul de sub jurisdicția Episcopului, în raport cu Diploma imperială de numire, cuprindea întreaga Transilvaniei (inclusiv „Părțile anexe”); numărul incert de protopopiate al întinsului teritoriu (52 de unități, după informațiile lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai); activitatea Episcopului, drepturile și îndatoririle în virtutea activității la conducerea Eparhiei,

¹⁴ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 135-143. Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, p. 155-162.

Kirche leitete. Nach der Rückkehr von Atanasie nach Siebenbürgen an den Bischofssitz am 15. Mai 1701 wird die offizielle Einsetzung des Bischofs mit allem Pomp am 25. Juni 1701 stattfinden, in Anwesenheit der Dekane, der Priesterschaft und von Laien gläubigen. Unter den Ehrengästen ragten unter anderen besonders der Schatzkanzler des Fürstentums, Stefan Apor, und der jesuitische Theologe Carol Neurauter hervor.

Freilich wird die Biographie des Bischofs in diesen Jahren der institutionellen Instabilität, wie nicht anders zu erwarten war, auch von den Folgen der Haltung der Kirche Munteniens zur Zeit von Constantin Brâncoveanu markiert sein, besonders von der Reaktion des Patriarchen Dositheos von Jerusalem, die beide auch mit politischem und pragmatischem Interesse die grundlegenden Veränderungen im kirchlichen Leben der siebenbürgischen Rumänen verfolgten. Wenn der Fürst der Walachei, der für die Metropole von Bălgrad (die einst von Michael dem Tapferen gestiftet worden war) besondere kirchliche, politische und kulturelle Ziele hatte – denken wir nur an die jährliche Rente von 6000 Bani (festgelegt im Jahre 1698) für die Metropole, aber auch an das Vermächtnis des Gutes Merişani (aus der Region von Argeş) im Jahre 1700 –, so nahm der Patriarch von Jerusalem schriftlich und nicht nur einmal Stellung, indem er Briefe sandte, in denen er kategorisch das Verhalten von Atanasie und einiger seiner Kollaborateure missbilligte, die katholisch geworden waren (1701 besuchte er die Gegenden von Kronstadt und Fogarasch/rum. Făgăraş, es gab eine Serie von Briefen an Atanasie Anghel, Stefan Raţiu und andere). In diesem Zusammenhang muss auch auf die schwerwiegende kanonische Reaktion des Patriarchen Calinic von Konstantinopel hingewiesen werden, der die Exkommunikation von Atanasie Anghel am 5. August 1701 bekanntgab¹⁴.

Die Biographie von Bischof Atanasie Anghel umfasst auch einige organisatorische Aspekte der Rumänischen Unierten Kirche: das dem Bischof unterstehende Jurisdiktionsgebiet umfasste gemäß der kaiserlichen Ernennungsurkunde ganz Siebenbürgen (einschließlich „angeschlossener Gebiete“); die unsichere Zahl der Dekanate des weit ausgestreckten Territoriums (52 Einheiten nach Informationen von Samuil Micu und Gheorghe Şincai); das Wirken des Bischofs, seine Rechte und Pflichten in seinem Dienst

¹⁴ Zenovie Păclişanu, *Istoria Bisericii Române Unite* (dt. *Die Geschichte der Rumänischen Unierten Kirche*), S. 135-143. Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII* (dt. *Geschichte der religiösen Befreiung der Rumänen Siebenbürgens im 18. Jh.*), I, S. 155-162.

marcate, „de jure et de facto” de prevederile cuprinse în *Reversalul* de la Viena, de dispozițiile din *A doua Diplomă Leopoldină* (19 martie 1701) și, desigur, de prezența efectivă și apăsătoare a teologului iezuit (Au activat, în vremea lui Atanasie Anghel, Carol Neurauter, Ladislau Barányi, Ioan Prentaller, Francisc Szunyogh), fără acordul căruia nu se putea întreprinde nimic, din perspectivă teologică ori managerială, în favoarea Bisericii Române Unite; administrarea averilor bisericești era în răspunderea ctitorilor („episcoporum bonorum ac proventum oeconomii”: Ștefan Rațiu, Nicolae Puiu ș. a.), aleși de Soborul mare, cu acordul protopopilor și prin confirmarea Principelui ardelean; responsabilitatea asesorială și juraților, consilieri ai Episcopului în chestiuni administrative și bisericești; importanța bisericească și jurisdicțională a Soborului mare („Synodus generalis”), convocat de Episcop și asistat de Teologul iezuit; rețeaua, starea materială și organizatorică, semnificația culturală și bisericească a mănăstirilor și schiturilor de pe întinsul Eparhiei; norme de natură canonică și administrativă în direcția unei politici de promovare a noii instituții bisericești unite, inclusiv precepte de conduită și educație ale preoților, respectiv înființarea unor școli noi pe seama credincioșilor români¹⁵ etc. sunt tot atâtea probleme care fac parte integrantă din biografia Episcopului¹⁶.

Cu toate tulburările interne din Principatul transilvănean care au marcat Unirea religioasă (deceniile 1-2 ale secolului al XVIII-lea), cauzate de revenirea pe scena politică a lui Ion Țirca dar și de răscoala curuților condusă de Francisc Rákóczy al II-lea (încheiată prin pacea de la Satu Mare, 1711), fără să ometem mai multe intervenții armate pentru pacificarea unor teritorii conduse de Generalul Jean Louis Rabutin, politica de Unire religioasă promovată de Curtea de la Viena asupra unei părți a românilor ardeleni a înregistrat o etapă importantă în anii Episcopatului lui Atanasie Anghel (care va muri, de altfel, la 19 august 1713)¹⁷,

¹⁵ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 143-154.

¹⁶ Mathias Bernath, *op. cit.*, p. 108-158.

¹⁷ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 155-160.

als Oberhaupt des Bistums, die „de jure et de facto“ von den in dem *Reversal* von Wien enthaltenen Vorgaben, den Festlegungen des *Zweiten Leopoldinischen Diploms* (vom 19. März 1701) und natürlich von der effektiven und auch belastenden Gegenwart der jesuitischen Theologen markiert waren (in der Zeit des Atanasie Anghel wirkten Carolus Neurauter, Ladislau Barányi, Johann Prentaller und Francisc Szunyogh), ohne deren Zustimmung nichts für die Rumänische Unierte Kirche unternommen werden konnte, weder in theologischer noch in administrativer Hinsicht; die Verwaltung der kirchlichen Güter stand in der Verantwortung der Stifter („episcoporum bonorum ac proventum oeconomi“: Stefan Rațiu, Nicolae Puiu u. a.), die von der Großen Versammlung ausgewählt wurden mit der Zustimmung der Dekane und Bestätigung durch den Fürsten Siebenbürgens; die Verantwortung der Assessoren und Geschworenen, die Bischöfliche Räte in administrativen und kirchlichen Fragen waren; die kirchliche und jurisdiktionelle Bedeutung der „Großen Synode“ („Synodus generalis“), die vom Bischof einberufen wird und von dem jesuitischen Theologen assistiert wird; das Netz, die materielle und organisatorische Ausstattung sowie kulturelle und kirchliche Bedeutung der Klöster und Skiten auf dem Gebiet des Bistums; die Normen kanonischer und administrativer Natur im Sinne einer Politik der Förderung der neuen unierte kirchlichen Institutionen, wie auch Vorschriften zum Benehmen und zur Erziehung der Priester sowie die Gründung von neuen Schulen für die rumänischen Gläubigen¹⁵ etc. – all dies gehört zur Biographie des Bischofs¹⁶.

Trotz aller inneren Unruhen im Fürstentum Siebenbürgen, die die religiöse Union (in den ersten beiden Jahrzehnten des 18. Jh.) geprägt haben, die in der Rückkehr Ion Țircas auf die politische Bühne, aber auch im von Francisc Rákóczy II. geführten Kuruzzenaufstand (der im Frieden von Sathmar 1711 endete) begründet lagen, nicht zu vergessen die bewaffneten Interventionen zur Befriedigung einiger Territorien unter Führung von General Jean Louis Rabutin, stellte doch die vom Hof in Wien geförderte Politik der religiösen Union für einen Teil der siebenbürgischen Rumänen einen wichtigen Abschnitt in den Jahren des Bischofsdienstes von Atanasie Anghel dar (der am 19. August 1713 sterben sollte)¹⁷,

¹⁵ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, S. 143-154.

¹⁶ Mathias Bernath, *op. cit.*, S. 108-158.

¹⁷ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, S. 155-160.

ierarh de o incontestabilă personalitate. Din acest unghi al cercetării subscriem la următoarele aprecieri: „Nu a fost minor talentul acestui bărbat, plin de viață și de forță, curajos, vesel și de moralitate incertă, de a-și găsi, din primul an al Episcopatului său, echilibrul în câmpul forțelor de orientări atât de diverse (Calvinism, Ortodoxie, Unire) [...]. Cu o surprinzătoare abilitate, el a ieșit de sub povara punctelor acuzatoare. Când, după aceasta, și-a putut expune doleanțele, a făcut-o cu atâta ușurință și pertinentă, încât l-a uluit pe Arhiepiscop. În această stare de spirit, a reușit să obțină concesiile care, cu siguranță, au depășit până și speranțele sale”¹⁸.

Într-o etapă tensionată din perspectivă diplomatică și politică, când asistăm pe plan central european la o interesantă evoluție a binomului *state – biserici* (după respingerea turcilor de către forțele armate creștine la porțile Vienei, în anul 1683)¹⁹, *exemplul transilvănean* este cât se poate de convingător. Raportându-le doar la *Unirea religioasă a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei*, evoluțiile curriculare ale vlădicilor Teofil și Atanasie Anghel rămân exemplare pentru istoria Bisericii românești din Transilvania la granița veacurilor XVII-XVIII, pe firul dialogului dintre civilizația și tradiția bisericească răsăriteană și experiența catolicismului apusean de pe cuprinsul continentului european²⁰. Un atare climat viza, între altele, prezervarea tradiției străbune, recte întoarcerea la Biserica Romei (în sensul sugerat de Gherontie Cotore)²¹, inclusiv recunoașterea Bisericii românilor ardeleni împreună cu religia lor în

¹⁸ I. Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 39-40.

¹⁹ Cf. Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, p. 372 sqv.

²⁰ Vezi Laura Stanciu, *op.cit., passim*. Octavian Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713-1727*, Editura Monachium, 1966.

²¹ Gherontie Cotore, *Despre articulusurile ceale de price, Sâmbăta Mare – 1746*. Prefață: Iacob Mârza. Glosar, notă asupra ediției: Mihai Alin Gherman. Transcrierea textului, note: Ioan Gabor. Ediție îngrijită, cuvânt introductiv, rezumat, bibliografie selectivă, indici: Laura Stanciu, Alba Iulia, 2000, p. 17 sqv.

eines Hierarchen von herausragender Persönlichkeit. Aus diesem Blickwinkel der Forschung können wir die folgenden Einschätzungen nur unterschreiben: „Das Talent dieses Mannes voller Leben und Tatkraft war nicht gering, er war mutig, fröhlich und von untrüglicher Moralität, so dass er vom ersten Jahr seines Episkopats an zum Gleichgewicht auf einem Feld sich so stark unterscheidender Orientierungen fand (Kalvinismus, Orthodoxie, Union). [...] Mit einer beachtlichen Geschicklichkeit entledigte er sich der Bürde vieler Angriffspunkte. Als er danach seine Klagen einreichen konnte, tat er dies so souverän und treffend, dass er den Erzbischof verblüffte. Auf so geistreiche Weise konnte er Zugeständnisse erzielen, die mit Sicherheit selbst seine eigenen Hoffnungen übertrafen“¹⁸.

In einer politisch wie diplomatisch spannungsreichen Epoche, in der wir Zeugen einer beachtlichen Weiterentwicklung des Binoms Staat – Kirche (nach der Abwehr der Türken durch die christlichen Armeen an den Pforten Wiens im Jahre 1683)¹⁹ werden, ist *das siebenbürgische Beispiel* so überzeugend als möglich. In Bezug auf die *religiöse Union eines Teils der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche Roms* bleiben die Entwicklungen der Bischöfe Teofil und Atanasie Anghel beispielhaft für die rumänische Kirchengeschichte in Siebenbürgen an der Schwelle vom 17. zum 18. Jahrhundert, auf der Linie des Dialogs zwischen der ostkirchlichen Zivilisation und Tradition und der Erfahrung des westlichen Katholizismus auf dem europäischen Kontinent²⁰. Zu einem solchen Klima zählte unter anderem die Vision der Bewahrung der althergebrachten Tradition der Väter, namentlich auch die Rückkehr zur Kirche Roms (in dem von Gherontie Cotore vorgeschlagenen Sinne)²¹, einschließlich der Anerkennung der Kirche der siebenbürgischen Rumänen zusammen mit ihrer Religion im Kreis der

¹⁸ I. Tóth Zoltán, *op. cit.*, S. 39-40.

¹⁹ Cf. Ernst Chr. Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, S. 372 sqv.

²⁰ Vgl. Laura Stanciu, *op. cit.*, *passim*. Octavian Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713 und 1727*, Verlag Monachium, 1966.

²¹ Gherontie Cotore, *Despre articușurile ceale de price, Sâmbăta Mare – 1746* (dt. *Über die entsprechenden kleinen Artikel*). Vorwort: Iacob Mârza, Glossar und einführende Anmerkungen: Mihai Alin Gherman. Textübertragung und Anmerkungen: Ioan Gabor, hg. und mit einem einführenden Beitrag, Zusammenfassung und Auswahlbibliographie von Laura Stanciu, Alba Iulia, 2000, S. 17 sqv.

rândul religiilor recepte din sistemul politic al Principatului transilvănean. Astfel de elemente conferă câștig de cauză aprecierii judicioase și raționale, vizavi de semnificațiile majore ale Unirii, pentru devenirea națională a românilor ardeleni, din perspectiva momentului Inochentie Micu-Klein, care a fost pregătit și de activitatea celor doi vlădici, Teofil și Atanasie Anghel²².

²² David Prodan, *op. cit.*, p. 148. Cf. și Pompiliu Teodor, *The Romanians from Transylvania between the Tradition of the Eastern Church, the Counter Reformation and the Catholic Reformation*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Edited by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, "PUC", 1995, p. 175-186; idem, *Reformă catolică și Aufklärung în epoca Luminilor la românii din Transilvania – Liniile generale ale problemei -*, în *Spiritualitate transilvănească și istorie europeană*, p. 167-175.

vom politischen System des siebenbürgischen Fürstentums rezipierten Religionen. Diese Elemente verhelfen uns dazu, dass wir rechtlich und rational die höheren Bedeutungen der Union auch für die Nationswerdung der siebenbürgischen Rumänen anerkennen, so dass der Moment für Innochetiu Micu-Klein bereitet war, auch durch die Aktivitäten von Teofil und Atanasie²².

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)

²² David Prodan, *op. cit.*, S. 148. Vgl. auch Pompiliu Teodor, *The Romanians from Transilvania between the Tradition of the Eastern Church, the Counter Reformation and the Catholic Reformation*, in *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Hrsg. von Maria Craciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, Verlag PUC, 1995, S. 175-186; Idem, *Reforma catolică și Aufklärung în epoca Luminilor la românii din Transilvania - Liniile generale ale problemei* (dt. *Die Katholische Reform und die Aufklärung im Zeitalter der Aufklärung in Siebenbürgen - Allgemeine Linien des Problems*), in: *Spiritualitate transilvană și istorie europeană* (dt. *Siebenbürgische Spiritualität und die europäische Geschichte*), S.167-175.

Titlatura și poziția canonică a ierarhilor români din Alba Iulia

Una din problemele controversate privind urmările Unirii religioase a românilor se referă la titlatura Ierarhului de la Alba Iulia și la desființarea sau nu a vechii Mitropolii a românilor ardeleni. Problema i-a preocupat atât pe corifeii *Școlii Ardelene* (Samuil Micu¹, Gheorghe Șincai², Petru Maior³), cât și pe istorici din epocile ulterioare⁴, inclusiv din zilele noastre⁵.

¹ De exemplu, Samuil Micu s-a întrebat: „Nu se știe din ce pricină n-au dat Baranyi Episcopului titlul de Mitropolit și de Arhiepiscop?”. Samuil Micu a considerat că atunci când Baranyi Pál a tradus *Manifestul de Unire* a lui Atanasie din limba română în cea latină, a trecut în loc de Mitropolit și Arhiepiscop, doar titlul de Episcop. Cu toate acestea, Samuil Micu este sigur că Atanasie Anghel a purtat până la moarte titlul de Arhiepiscop și Mitropolit. Apud Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine românești*, Blaj, 1855, p. 83.

² „Au nu pentru aceea s-au făcut episcopia Făgărașului, ca să se îngroape Mitropolia Bălgradului? Dară pentru ce să se îngroape Mitropolia?” Gh. Șincai, *Hronica românilor și a altor neamuri*, III, p. 339.

³ Concepția lui Petru Maior, cât și cea a lui Gheorghe Șincai a fost aceea că prin Unirea religioasă această Mitropolie veche a românilor ardeleni a fost distrusă, însă nu la 1701, atunci când Leopold I l-a numit pe Atanasie Anghel simplu Episcop (căci Atanasie s-a mai semnat cu titlul de Arhiepiscop), ci în anul 1721, când Ioan Giurgiu Patachi a cerut Papei recunoașterea noii organizații bisericești, anume a Episcopiei române Unite a Făgărașului. „Următorul lui Athanasie, Ioann Patachi au poftit de la papa ca să canonizească, cum se zice, vlădicia eparhiei lui. Papa o au canonizat, cum arată Bula lui în anul 1721, în treaba aceasta dată. [...] Așa Arhiepiscopia și Mitropolia Alba Iuliană a hramului Sfintei Troiță se feace episcopie a Făgărașului supt hramul

Titulatur und kanonische Position der rumänischen Hierarchen von Alba Iulia

Eines der Kontroversthemata bezüglich der Folgen der religiösen Union der Rumänen mit der Kirche Roms betrifft die Amtstitel des Hierarchen von Alba Iulia und die Frage der erfolgten oder nicht erfolgten Auflösung der alten Metropole der siebenbürgischen Rumänen. Dieses Problem beschäftigte sowohl die Koryphäen der Siebenbürgischen Schule (Samuil Micu¹, Gheorghe Șincai² und Petru Maior³), wie auch die Historiker der nachfolgenden Epochen⁴, einschließlich unserer Zeit⁵.

¹ Samuil Micu fragte sich zum Beispiel: „Es ist nicht bekannt, warum Baranyi dem Bischof nicht den Titel eines Metropoliten und Erzbischofs gegeben hat“. Er nimmt an, dass Baranyi Pál, als er das Manifest der Union von Atanasie aus der rumänischen in die lateinische Sprache übersetzte, anstelle von Metropolit und Erzbischof nur den Titel „Bischof“ eingefügt hat. Trotzdem ist Samuil Micu überzeugt, dass Atanasie Anghel bis zu seinem Tod den Titel eines Erzbischofs und Metropoliten getragen hat. Vgl. Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine românești* (dt. *Lateinische rumänische Akten und Fragmente*), Blaj, 1855, S. 83.

² „Wurde nicht dazu das Bistum von Făgăraș geschaffen, um die Metropole von Bălgrad zu Grabe zu tragen? Aber warum sollte die Metropole zu Grabe getragen werden?“ fragt Gh. Șincai, *Hronica românilor și a altor neamuri* (dt. *Chronik der Rumänen und anderer Völker*), III, S. 339.

³ Das Konzept von Petru Maior wie auch Gheorghe Șincai lautete dahingehend, dass mit der Union diese alte Metropole der siebenbürgischen Rumänen zerstört wurde, allerdings nicht 1701, als Leopold I. Atanasie Anghel zum einfachen Bischof ernannte (auch wenn Atanasie weiter mit Erzbischof zeichnete), sondern erst im Jahr 1721, als Ioan Giurgiu Patachi beim Papst um die Anerkennung der neuen kirchlichen institutionellen Strukturen bat, d.h. des rumänischen unierten Bistums von Făgăraș. „Der Nachfolger des Atanasie, Ioann Patachi, verlangte vom Papst, die Bischofswürde seines Bistums zu kanonisieren, wie es heißt. Der Papst hat sie kanonisiert, wie in der Bulle vom Jahr 1721 zu sehen ist. [...] So wurde aus dem Erzbistum und der Metropole von Alba Iulia mit dem Patronat der heiligen Trinität das Bistum von Făgăraș unter dem Patronat des

În acest material voi analiza mai întâi poziția canonică a ierarhilor români de la Alba Iulia, în raport cu mitropoliile ortodoxe de dincolo de Carpați, iar apoi titulatura purtată de acești ierarhi.

Sfântului Nicolae. Cu carea mare scapet pătimi ierarhia românilor cea de multe veacuri în Ardeal întemeiată, că pre Arhiereul acela al românilor în Ardeal, pre carele mai nainte și popistașii îl cunoștea Arhiepiscop și craii Țării Ungurești în publică îl mărturisea Arhiepiscop și Mitropolit”. (Petru Maior, *Istoria Besearicii Românilor, atât a cestor dincoace precum și a celor dincolo de Dunăre, Buda*, Ediție îngrijită de Ioan Chindriș, I, „Viitorul Românesc”, București, 1995, p.168). Totuși, Petru Maior i-a luat apărarea lui Ioan Giurgiu Patachi, acordând o vină mai mare pe seama iezuiților și Episcopului romano-catolic din Alba Iulia, care voia să-i supună pe români jurisdicției sale. Singura scăpare a românilor de a nu cădea sub totala dependență a latinilor, afirmă Petru Maior, a fost tocmai recunoașterea de către Papa a unei Episcopii românești: „Întâmplatu-s-au aceasta din reotatea și cu viclesugul iezuiților, au după rugarea Episcopului lătesc Gheorghie Martonfi, ca să nu fie în Ardeal mai cinstit Arhiereul românilor decât Episcopul papistașilor, au din plăcerea Scaunului Romei, au doară toate fură adunate într-una, nu știu [...] să-și aducă aminte de tocmeala cea veachie a episcopilor lătesniști, carii cum se întorcea vrunii din cei de lege grecească la împărțșirea Romei vechi, îndată încalecă preste el, cât episcopii cei de lege grecească nu mai avea acea putere și volnicie carea o avuse întru neunire, ci cu totul atârna de la voia și porunca episcopilor celor lătesniști și numai vicari era acestora [...]. Întru aceiași asuprire era Arhiepiscopul din Ardeal cu toți românii lui, după făcuta Unire cu Besearica Romei. Altă mijlocire nici una nu era de a scăpa de încălecarea Episcopului celui lătesc, fără să se canonizască prin Papa Episcopia românilor.” *Ibidem*, p.168-169. Totuși, Petru Maior recunoaște faptul că „[...] niciodată n-au fost mulțămiiți uniți cu acea blagoslovenie de la Papa, nici nu au crezut că cu aceia că au canonizat Papa Episcopia Făgărașului s-au pierdut Arhiepiscopia și Mitropolia carea o au avut ei înainte de a se uni cu Besearica Romei”. *Ibidem*, p. 169. Interesantă este poziția lui Petru Maior că „Ba nici Papa, canonizând Episcopia Făgărașului, n-au lipsit pre românii din Ardeal anume de Arhiepiscopia lor, ci numai au tăcut de aceia, nemica pomenind de Arhiepiscopia lor. Și numai din tăcerea aceasta au luat prilej cei din afară a cunoaște pre Arhiereul unităților din Ardeal Episcop, iară nu și Arhiepiscop. Pentru aceia cutez a zice că încă până astăzi Scaunul Romei n-au stricat Arhiepiscopia românilor din Ardeal”. *Ibidem*.

⁴ Într-o altă epocă, Augustin Bunea a susținut că prin Unire nu s-a pierdut Mitropolia, ci românii și-au câștigat dreptul de a avea o adevărată Episcopie, drept care fusese aproape desființat de către principii calvini. A argumentat prin aceea că înainte de Unire, numeroase documente au menționat doar existența unei Episcopii românești. Pe de altă parte, chiar și după 1700 episcopii uniți au purtat titlul de arhiepiscopi,

In diesem Aufsatz werde ich zunächst die kanonische Position der rumänischen Hierarchen von Alba Iulia im Verhältnis zu den orthodoxen Metropolen jenseits der Karpaten analysieren, danach dann die Amtstitulaturen dieser Hierarchen.

heiligen Nikolaus. So wurde die Hierarchie der Rumänen schwer geschädigt, die in Siebenbürgen schon viele Jahrhunderte bestanden hatte, die früher auch von den Papisten als Erzbischöfe anerkannt und ebenso auch von den Landesfürsten Ungarns öffentlich als Erzbischöfe und Metropoliten bezeichnet worden waren. (Petru Maior, *Istoria Besearecii Românilor, atât a cestor dincoace precum și a celor dincolo de Dunăre* [dt. *Geschichte der Kirche der Rumänen diesseits wie jenseits der Donau*], Buda, hrsg. von Ioan Chindriș, I, Bukarest, „*Vitorul Românesc*“ [dt. „*Die rumänische Zukunft*“], 1995, S. 168. Trotzdem verteidigte Petru Maior Ioan Giurgiu Patachi und gab die Schuld mehr den Jesuiten und dem römisch-katholischen Bischof von Alba Iulia, der die Rumänen unter seine Jurisdiktion bringen wollte. Die einzige Chance, nicht in völlige Abhängigkeit von den Lateinern zu geraten, war nach Petru Maior die Anerkennung eines rumänischen Bistums durch den Papst: „Ob dies aufgrund der Bosheit und Schlaueit der Jesuiten oder auf Bitten des lateinischen Bischofs György Martonfi geschehen ist, damit der Hierarch der Rumänen nicht höher gestellt sei als wie der Bischof der Papisten, oder aber auf Wunsch des römischen Stuhls, oder ob all dieses zusammenwirkte, weiß ich nicht [...] Es geschah in der überlieferten Ordnung der lateinischen Bischöfe, dass dort, wo ein griechischer Bischof sich der Gemeinschaft mit dem Alten Rom zuwandte, dieser sogleich unterworfen wurde, so dass die griechischen Ordnung gehörenden Bischöfe nicht mehr die Vollmacht besaßen, die sie vor der Union hatten, sondern alles hing vom Willen und Befehl der lateinischen Bischöfe ab und sie wurden zu einfachen Vikaren derselben. [...] Unter der gleichen Bedrückung befand sich auch der Erzbischof von Siebenbürgen mit all seinen Rumänen nach der Union mit der römischen Kirche. Es gab kein anderes Mittel, der Unterdrückung durch den lateinischen Bischof zu entgehen als die Kanonisierung des Bistums der Rumänen durch den Papst.“ *Ibidem*, 168-169. Trotzdem anerkennt Petru Maior „dass die Unierten mit diesem Segen durch den Papst niemals zufrieden gewesen seien, und sie glaubten auch nicht, dass durch die Kanonisierung des Bistums von Făgăraș durch den Papst das Erzbistum und die Metropole, die sie vor der Vereinigung mit der Kirche Roms hatten, verloren gegangen seien“. *Ibidem*, 169. Interessant ist die Position von Petru Maior: „Auch der Papst hat mit seiner Kanonisierung des Bistums von Făgăraș nicht den Rumänen in Siebenbürgen ihr Erzbistum genommen, sondern sie haben darüber nur geschwiegen und ihr Erzbistum nicht erwähnt. Und nur dieses Schweigen nahmen die Außenstehenden zum Anlass, den Hierarchen der Unierten in Siebenbürgen als Bischof anzuerkennen, und nicht auch als Erzbischof. Daher rührt auch der Mut, bis heute zu behaupten, dass der Römische Stuhl das Erzbistum von Siebenbürgen nicht zerstört habe.“ *Ibidem*.

⁴ In einer anderen Epoche meinte Augustin Bunea, dass durch die Union die Metropole nicht verlorengegangen sei, sondern die Rumänen hätten das Recht erlangt hätten, ein eigenes Bistum zu haben, ein Recht, das von den kalvinischen Herrschern fast abgeschafft worden sei. Er argumentierte damit, dass zahlreiche Dokumente vor der Union nur die Existenz eines rumänischen Bistums erwähnen. Andererseits trugen sogar die unierten Bischöfe nach 1700 den Titel von Erzbischöfen,

*Poziția canonică a ierarhilor români
de la Alba Iulia*

Primul Ierarh român, despre care știm sigur că și-a avut reședința la Alba Iulia, a fost Ghenadie (1579-1585), drept pentru care unii istorici afirmă că odată cu el a fost înființată - instituțional - Episcopia (sau Mitropolia) Bălgradului. Însă, înaintea lui Ghenadie, au mai existat ierarhi care au rezidat la Hunedoara, Feleac, Prislop, Geoagiu, Vad, astfel că istoricii au considerat că în fiecare din aceste locuri au existat episcopii românești distincte⁶. Mai nou, părintele istoric sibian

iar cărțile din Blaj au fost tipărite la *Mitropolie*, numeroase antimise fiind sfințite de către episcopi care își luau titlul de mitropoliti. Astfel, a dedus Augustin Bunea, „[...] iezuiții n-au suprimat vechiul titlu de Mitropolie a Bălgradului, pentru că acest titlu a fost deja deseori suprimat înainte de Unire, atât în documente emanate de la principii Ardealului, cât și în documente emanate de la români [...]. Dar și mai târziu, după încheierea sfinteii Uniri, iezuiții n-au împiedicat pe Atanasie să poarte titlul de *Arhiepiscop și Mitropolit*”. (Augustin Bunea, *Cestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite. Studiu apologetic din incidentul invectivelor «Gazetei Transilvaniei» și a d-lui Nicolau Densușianu asupra mitropolitului Vancea și a Bisericii Unite*, Partea II, Blaj, 1893, p. 120). De asemenea, Augustin Bunea a analizat poziția pe care o deținuse în Transilvania Mitropolitul român, concluzionând că titlul era onorific, însemnând ceva doar pentru credincioșii români; oficialitățile calvine considerându-l pe Mitropolitul român doar un Vicar al Superintendentului calvin. Prin urmare, a afirmat Augustin Bunea, Mitropolia românească nici nu ar fi existat *de facto*, astfel că Unirea nu ar fi avut ce să desființeze. Ba mai mult, dată fiind situația dezastruoasă în care s-a aflat Biserica românească în Transilvania datorită principilor calvini, Unirea religioasă ar fi salvat Biserica de la o calvinizare totală, creând „[...] deocamdată o Episcopie în adevăratul înțeles al cuvântului”. (*Ibidem*, p. 132).

⁵ De exemplu, istoricul bisericesc ortodox Mircea Păcurariu a afirmat: „Urmările actului încheiat de Atanasie au fost dintre cele mai dureroase: și-a încetat existența Mitropolia ortodoxă a Transilvaniei; s-a pierdut autonomia sau independența Bisericii românești din Transilvania, căci în locul vechii Mitropolii s-a creat o Episcopie unită supusă Arhiepiscopului romano-catolic maghiar din Esztergom”. *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 1992, p. 206.

⁶ Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902; Șt. Meteș, *Istoria Bisericii Românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 68-79.

Die kanonische Stellung der rumänischen Hierarchen von Alba Iulia

Der erste rumänische Hierarch, von dem wir sicher wissen, dass er seinen Sitz in Alba Iulia hatte, war Ghenadie (1579-1585), weswegen einige Historiker glauben, dass mit ihm das Bistum (oder die Metropole) von Weißenburg (rum. Bălgrad) institutionell gegründet wurde. Doch gab es vor ihm schon Bischöfe, die in Eisenmarkt (rum. Hunedoara), Feleac, Prislop, Geoagiu und Vad residiert haben, woraus die Historiker den Schluss gezogen haben, dass an jedem dieser Orte eigene rumänische Bistümer existiert haben⁶. In neuerer Zeit hat der Hermannstädter Kirchenhistoriker

die Bücher aus Blasendorf wurden bei der *Metropole* gedruckt, zahlreiche Antimensia wurden von Bischöfen geweiht, die den Titel von Metropoliten trugen. So schlussfolgerte Augustin Bunea, „dass die Jesuiten den alten Titel der Metropole von Bălgrad nicht beseitigt haben, denn dieser Titel wurde bereits häufig vor der Union beseitigt, sowohl in Dokumenten der Fürsten von Siebenbürgen, als auch in Dokumenten, die von Rumänen erlassen wurden [...]“. Doch auch später, nach dem Abschluss der heiligen Union haben die Jesuiten Atanasie nicht daran gehindert, den Titel *Erzbischof und Metropolit* zu tragen“. (Augustin Bunea, *Chestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite. Studiu apologetic din incidentul invectivelor «Gazetei Transilvaniei» și a d-lui Nicolau Densușianu asupra mitropolitului Vancea și a Bisericii Unite* [dt. *Fragen des Kirchenrechts und der Kirchengeschichte der rumänischen unierten Kirche. Apologetische Studie zu den Invektiven der «Gazeta Transilvania» und des Herrn Nicolau Densușianu zur Metropolit Vancea und der Unierten Kirche*], Teil II, Blasendorf, 1893, S. 120). Augustin Bunea analysierte auch die Stellung, die der rumänische Metropolit in Siebenbürgen einnahm und kam zu dem Schluss, dass der Titel ein Ehrentitel sei und nur für die rumänischen Gläubigen etwas bedeutete; die kalvinischen Autoritäten sahen in dem Metropoliten nur einen Vikar des kalvinischen Superintendenten. Daraus schließt Bunea, dass eine rumänische Metropole *de facto* gar nicht existiert hätte, so dass die Union auch nichts habe auflösen können. Vielmehr hätte die religiöse Union angesichts der desaströsen Lage, in der sich die rumänische Kirche in Siebenbürgen dank der kalvinistischen Fürsten befand, diese vor einer totalen ‚Kalvinisierung‘ gerettet und endlich [...] „ein Bistum im wahrsten Sinne des Wortes geschaffen“. [...] (*Ibidem*, S. 132).

⁵ So hat beispielsweise der orthodoxe Kirchenhistoriker Mircea Păcurariu festgehalten: „Die Folgen des von Atanasie vollzogenen Aktes waren überaus schmerzhaft: die orthodoxe Metropole von Siebenbürgen hörte auf zu existieren; die Autonomie und Unabhängigkeit der rumänischen Kirche in Siebenbürgen ging verloren, denn anstelle der alten Metropole wurde ein uniertes Bistum geschaffen, das dem römisch-katholischen Erzbischof von Esztergom unterstand“ (*Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* [dt. *Geschichte der rumänischen Kirche in Siebenbürgen, dem Banat, dem Kreisgebiet und der Marmarosch*], Cluj-Napoca, 1992, S. 206).

⁶ Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiuului, Silvașului și Bălgradului* (dt. *Die alten rumänischen Bistümer von Vad, Geoagiu, Silvaș und Bălgrad*), Blaj, 1902; Ștefan Meșș, *Istoria Bisericii Românești din Transilvania* (dt. *Geschichte der Rumänischen Kirche in Siebenbürgen*), I, Sibiu, 1935, S. 68-79.

Mircea Păcurariu a susținut, însă, existența instituțională, de-a lungul veacurilor, a unei singure Mitropolii a Transilvaniei, ai cărei ierarhi au rezidat în diferite locuri, acceptând doar Episcopia Vadului, din nordul Transilvaniei, ca Eparhie distinctă de cea a Mitropoliei, din sudul Transilvaniei⁷. După 1627, ierarhii de la Alba Iulia au avut jurisdicție asupra întregii Transilvanii istorice.

De fapt, cei care susțin existența mai multor eparhii ortodoxe în Ardeal explică această situație prin influența bisericească diferită venită din partea Moldovei și a Țării Românești: „Ardealul sudic atârna bisericește de Țara Românească, iar cel nordic de Moldova [...]. De pe la mijlocul veacului al XV-lea, până aproape de finea veacului al XVI-lea, influența ierarhică a Moldovei covârșește pe cea a Țării Românești”⁸. Într-adevăr, în timp ce episcopii de Vad au provenit de cele mai multe ori din Moldova, cei din sudul provinciei au fost hirotoniți la Mitropolia Ungrovlahiei⁹.

În urma tratatului din 1595, bisericile românești din Transilvania au fost puse „[...] sub jurisdicția sau ascultarea Mitropolitului din Târgoviște, potrivit cu dreptul bisericesc și rânduielile acelei țări muntene”¹⁰. Vlădicii din Alba Iulia au continuat să fie hirotoniți, conform tradiției, în Țara Românească. De obicei, Mitropolia Ungrovlahiei îl accepta pe candidatul trimis de conducerea Principatului ardelean. Însă, după depunerea lui Sava Brancovici, datorită intervenției la București a lui Gheorghe Brancovici, domnul Șerban Cantacuzino a început să se implice mai mult în viața Bisericii Ortodoxe din Ardeal. Iosif Budai a fost acceptat cu greu de domnitorul Șerban Cantacuzino și de Mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei,

⁷ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii românești [...]*, p. 128: „Adevărul este că n-a existat *Episcopie* la Geoagiu, așa după cum n-a existat nici la Feleac, ci trei din mitropolii Transilvaniei și-au avut reședința aici, în mănăstirea de la Geoagiu de Sus”.

⁸ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 98.

⁹ De exemplu Ioan de la Prislop a fost hirotonit Episcop de către Mitropolitul Serafim de la Târgoviște. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii românești [...]*, p. 133.

¹⁰ *Ibidem*, p. 134; Ana Dumitran, *Ierarhia ecleziastică ortodoxă sub impactul Reformei. A. Episcopatul*, în *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI-primele decenii ale secolului XVIII)*, p. 49.

Mircea Păcurariu die These vertreten, dass es über lange Zeiten eine einzige Metropole von Siebenbürgen gegeben hat, deren Hierarchen aber an unterschiedlichen Orten residiert hätten, so dass es abgesehen von der Metropole im Süden Siebenbürgens nur das Bistum Vad im Norden Siebenbürgens gegeben habe⁷. Nach 1627 hatten die Bischöfe von Alba Iulia die Jurisdiktion über das ganze historische Siebenbürgen inne.

Diejenigen, welche die Existenz mehrerer orthodoxer Bischöfe in Siebenbürgen vertreten, erklären dies mit dem kirchlichen Einfluss aus unterschiedlichen Regionen: teilweise aus der Moldau, teilweise aus der Walachei: „Das südliche Siebenbürgen hängt kirchlich an der Walachei, der nördliche Teil an der Moldau [...]. Von der Mitte des 15. Jh. an fast bis zum Ende des 16. Jahrhunderts ist der hierarchische Einfluss aus der Moldau ausgeprägter als der aus der Walachei“⁸. Tatsächlich stammten die Bischöfe von Vad meistens aus der Moldau, während die Bischöfe der südlichen Provinz in der Metropole der Ungrowalachei geweiht wurden⁹.

Als Folge des Vertrags von 1595 wurden die rumänischen Kirchen von Siebenbürgen „[...] der Jurisdiktion des Metropoliten von Târgoviște zum Gehorsam unterstellt, gemäß dem Kirchenrecht und den Regelungen Munteniens“¹⁰. Die Bischöfe von Alba Iulia wurden gemäß der Tradition weiter in der Walachei geweiht. Üblicherweise akzeptierte die Metropole der Ungrowalachei den Kandidaten für das Bischofsamt, den ihnen die Führung des siebenbürgischen Fürstentums sandte. Doch nach der Absetzung von Sava Brancovici begann Fürst Șerban Cantacuzino auf Intervention von Gheorghe Brancovici in Bukarest, sich stärker in das Leben der Orthodoxen Kirche in Siebenbürgen zu implizieren. Iosif Budai wurde nur nach langem Zögern von Fürst Șerban Cantacuzino und Metropolit Teodosie der Ungrowalachei bestätigt,

⁷ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii românești [...]* (dt. *Geschichte der Rumänischen Kirche*), S. 128: „In Wahrheit hat es kein *Bistum* von Geoagiu gegeben, so wie es auch keines in Feleac gegeben hat, sondern drei der Metropoliten von Siebenbürgen haben hier im Kloster von Geoagiu de Sus ihren Sitz gehabt.“

⁸ Ștefan Meteș, *op. cit.*, S. 98.

⁹ Zum Beispiel wurde Ioan von Prislop von Metropolit Serafim von Târgoviște zum Bischof geweiht. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii românești*, S. 133.

¹⁰ *Ibidem*, S. 134; Ana Dumitran, *Ierarhia ecleziastică ortodoxă sub impactul Reformei. A. Episcopatul* (dt. *Die orthodoxe Kirchenhierarchie unter dem Einfluss der Reformation. A. Der Episkopat*), in: *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI-primele decenii ale secolului XVIII)* (dt. *Die interkonfessionellen rumänisch-ungarischen Beziehungen in Siebenbürgen (von der Mitte des 16. Jhs. bis zu den ersten Jahrzehnten des 18. Jh.)*), S. 49.

fapt confirmat în scrisoarea trimisă de domnitorul de la București lui Mihail Apafi, la 4 septembrie 1680¹¹. Acceptarea noului Mitropolit s-a datorat doar dorinței ca românii ardeleni să nu rămână fără păstor¹².

Dar urmașul lui Iosif Budai, grecul Ioasaf (1682-1683), a fost ales nu de Soborul Mare al Bisericii românești din Ardeal, ci de Sinodul episcopesc al Mitropoliei Ungrovlahiei, la 1 aprilie 1682, motivația fiind tocmai vechiul drept al Mitropoliei Ungrovlahiei de a avea grijă de Biserica din Transilvania¹³. Datorită intervenției domnitorului muntean, Ioasaf a fost recunoscut de Principele Mihail Apafi, însă modul alegerii sale a dus la neacceptarea sa de către o parte a protopopilor ardeleni, un număr de șapte protestând imediat după sosirea lui Ioasaf în Transilvania¹⁴.

Astfel, „[...] dreptul bisericesc ardelean suferă o schimbare radicală, introdusă de Șerban Cantacuzino și Mitropolitul Teodosie, prin care mitropoliții de la Alba Iulia se aleg de Sinodul episcopesc al Ungrovlahiei, cu aprobarea domnului”¹⁵. De fapt, s-a impus în cazul alegerii Ierarhului ardelean procedura urmată în cazul alegerii mitropoliților și episcopilor munteni, deoarece, după alegerea propriu-zisă a acestora din urmă de către Soborul țării (alcătuit din episcopi, egumeni și boieri), urma alegerea canonică și chemarea la Arhierie, săvârșită de către Sinodul episcopesc dintre mai mulți candidați,

¹¹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 301-302.

¹² Acest fapt este arătat atât în scrisoarea mai sus citată, precum și în *Condica Sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, actul nr. XV, în *Biserica Ortodoxă Română*, VIII, 1883, p. 403.

¹³ *Condica Sfântă [...]*, actul nr. XVII, *loc.cit.*, p. 406, unde se afirmă: „[...] modestia noastră primind de sus și de la început îngrijirea acelei Mitropolii, de a stabili în dânsa Mitropolit”.

¹⁴ Oponenții au convocat, în iulie 1682, un Sobor transformat în scaun de judecată. Deși Ioasaf a declarat că renunță la scaun, totuși a rămas în Transilvania, căci anul următor a avut loc un alt Sobor, la care au participat 223 preoți și câțiva protopopi, partizani ai lui Ioasaf. Astfel, acest Mitropolit a păstorit până la moartea sa, intervenită la sfârșitul anului 1683. Vezi Șt. Meteș, *op.cit.*, p. 302-314.

¹⁵ Ion Mateiu, *Contribuțiuni la istoria dreptului bisericesc*, I, București, 1922, p. 53.

wie es in dem Schreiben aus Bukarest an Mihály Apafi vom 4. September 1680 heißt¹¹. Die Bestätigung des neuen Metropoliten verdankte sich ausschließlich dem Wunsch der siebenbürgischen Rumänen, nicht ohne Hirten zu bleiben¹².

Doch der Nachfolger von Iosif Budai, der Grieche Ioasaf (1682-1683), wurde nicht mehr von der Großen Versammlung (Sobor) der rumänischen Kirche von Siebenbürgen gewählt, sondern von der Bischofssynode der Metropole der Ungrowalachei, und zwar am 1. April 1682, begründet wurde dies genau mit dem alten Recht der Metropole der Ungrowalachei auf Sorge um die Kirche von Siebenbürgen¹³. Dank der Intervention des muntenischen Fürsten wurde Ioasaf von Fürst Mihály Apafi anerkannt, doch der Modus seiner Wahl führte dazu, dass ein Teil der siebenbürgischen Dekane ihn nicht anerkannten, sieben protestierten sofort nach seiner Ankunft in Siebenbürgen¹⁴.

So „erfuhr das siebenbürgische Kirchenrecht eine radikale Änderung, die von Șerban Cantacuzino und Metropolit Teodosie eingeführt wurde, wonach die Metropoliten von Alba Iulia von der Bischofssynode der Ungrowalachei gewählt werden, mit Zustimmung des Fürsten“¹⁵. So wurde für die Wahl des siebenbürgischen Bischofs das Prozedere der Wahl wie bei den muntenischen Metropoliten und Bischöfen eingeführt: nach der eigentlichen Wahl durch eine Landesversammlung (die aus Bischöfen, Äbten und Bojaren zusammengesetzt war) erfolgte die kanonische Wahl und Berufung in das Hirtenamt durch die Bischofssynode aus mehreren Kandidaten,

¹¹ Șt. Meteș, *op. cit.*, S. 301-302.

¹² Dies wird sowohl in dem oben erwähnten Brief deutlich, als auch im *Heiligen Kodex der Metropole der Ungrowalachei (Condica Sfânta a Mitropoliei Ungrovlahiei*, Akt Nr. XV, in: *Biserica Ortodoxă Română*, VIII, 1883, S. 403.

¹³ Cf. *Condica Sfântă*, Akt Nr. XVII, *loc. cit.*, S. 406, wo es heißt: „in unserer Demut haben wir von oben und von Anfang an die Sorge um diese Metropole aufgetragen bekommen und für diese den Metropoliten zu bestimmen“.

¹⁴ Seine Gegner haben im Juli 1682 einen Sobor einberufen und in eine Gerichtsverhandlung umgewandelt. Auch wenn Ioasaf erklärte, auf den Bischofsthron zu verzichten, blieb er doch in Siebenbürgen, denn im darauffolgenden Jahr gab es einen weiteren Sobor, an dem 223 Priester und einige Dekane teilgenommen haben, Anhänger Ioasafs. So hat dieser Metropolit bis an das Ende seines Lebens im Jahre 1683 gewirkt. Vgl. Meteș, *op. cit.*, S. 302-314.

¹⁵ Ion Mateiu, *Contribuțiuni la istoria dreptului bisericesc* (dt. *Beiträge zur Geschichte des Kirchenrechts*), I, Bukarest, 1922, S. 53.

fiind confirmat întotdeauna cel ales înainte de Sobor. Însă, la fel ca și procedura din cazul alegerii ierarhilor munteni, și cea nouă introdusă de autoritățile din Țara Românească privind alegerea Ierarhului de la Alba Iulia a fost o procedură pur formală, realizată „[...] după săvârșirea alegerii, pentru respectarea principiului strict canonic potrivit căruia Arhiereul se alege de către arhieri”¹⁶.

Astfel, urmașii lui Ioasaf pe scaunul vlădicesc de la Alba Iulia au fost aleși, ce-i drept, de Soborul Bisericii ardeleni, dar aleși canonic și de Sinodul Mitropoliei Ungrovlahiei dintr-un număr de mai mulți „candidați”¹⁷. Însă, din modul alegerii canonice sau iposifierii lui Varlaam, putem trage concluzia că avem de-a face tot cu o formalitate juridică, dar care justifică revendicările Mitropoliei Ungrovlahiei de jurisdicție asupra Bisericii ardeleni. După moartea lui Sava Brancovici, Șerban Cantacuzino i-a cerut Principelui Mihail Apafi să fie recunoscut ca succesor un anumit preot cu numele Ieremia. Însă, Sinodul protopopilor ardeleni l-a ales pe Varlaam. Acesta a plecat la București, unde s-a întrunit Sinodul mitropolitan care l-a „ales” până la urmă, dintr-un număr de șase „candidați”¹⁸. Însă, este important faptul că toți cei „aleși canonic” până la urmă de Sinodul Mitropoliei Ungrovlahiei au fost obligați să semneze o mărturisire de credință, cea mai cunoscută fiind aceea a lui Atanasie Anghel, redactată de Patriarhul Dositei al Ierusalimului¹⁹.

¹⁶ Gheorghe Cronț, *Alegerea ierarhilor în Biserica Ortodoxă*, București, 1937, p. 48-49.

¹⁷ Sava din Veștem a fost ales mai întâi de Soborul ardelean din 27 iunie 1684 (cf. Șt. Meteș, *op.cit.*, p. 314), iar mai apoi, de Sinodul Mitropoliei de la București (cf. *Condica Sfântă [...]*, actul nr. XIX, *loc. cit.*, p. 625). Varlaam (1685-1692) a fost ales, la rândul său, de Sinod (cf. *Condica Sfântă [...]*, actul nr. XXI, *loc. cit.*, p. 627-628). Nu deținem documentele sinoadelor care i-au ales pe Teofil (1692-1697) și Atanasie Anghel (1697-1713); este posibil să fi fost numiți direct de conducerea politică a Transilvaniei. Ambii au fost, însă, aleși de Sinodul de la București (cf. *Condica Sfântă [...]*, actul nr. XXIV, *loc. cit.*, p. 631-632 și, respectiv, actul nr. XXVIII, p. 641-642).

¹⁸ Șt. Meteș, *op.cit.*, p. 316.

¹⁹ Aceste mărturisiri se găsesc în *Condica Sfântă [...]*, actele nr. XVI, XVIII, XX, XXII, XXV, XXIX. Instrucția dată de Patriarhul Dositei se află tot acolo, la p. 714-721, dar a fost tipărită și de Timotei Cipariu, *Acte si fragmente*, p. 240-251.

wobei immer der vorher vom Sobor bestimmte Kandidat bestätigt wurde. Doch wie im Falle der Prozedur bei der Wahl der muntenischen Bischöfe war auch die von den Autoritäten der Walachei neu eingeführte Prozedur der Wahl des Hierarchen von Alba Iulia eine rein formale Prozedur „[...] nach erfolgter Wahl, um das strikt kanonische Prinzip zu respektieren, wonach der Hierarch von den Hierarchen zu wählen ist“¹⁶.

So wurden die Nachfolger Ioasafs auf dem Bischofsthron von Alba Iulia faktisch von der Siebenbürgischen Kirchenversammlung (Sobor) gewählt, aber kanonisch auch von der Bischofssynode der Metropole der Ungrowalachei unter mehreren „Kandidaten“ gewählt¹⁷. Doch aus der Art der kanonischen Wahl Varlaams können wir den Rückschluss ziehen, „dass es wir es wieder mit einer juristischen Formalität zu tun haben, die jedoch die jurisdiktionellen Forderungen der Metropole der Ungrowalachei über die Kirche Siebenbürgens legitimieren sollte. Nach dem Tode Sava Brancovics bat Șerban Cantacuzino Fürst Mihály Apafi um die Anerkennung eines bestimmten Priesters mit Namen Ieremia als Nachfolger. Doch die Synode Siebenbürgens wählte Varlaam. Er fuhr nach Bukarest, wo die Metropolitansynode zusammenkam und ihn letztlich aus sechs „Kandidaten“ tatsächlich „gewählt“ hat¹⁸. Wichtig ist jedoch, dass alle so letztlich von der Metropolitansynode der Ungrowalachei „kanonisch gewählten“ Hierarchen trotzdem verpflichtet wurden, ein Glaubensbekenntnis zu schreiben, von denen das von Atanasie Anghel zum berühmtesten wurde, das von Patriarch Dositei von Jerusalem redaktionell bearbeitet wurde¹⁹.

¹⁶ Gheorghe Cronț, *Alegerea ierarhilor în Biserica Ortodoxă* (dt. *Die Wahl der Bischöfe in der Orthodoxen Kirche*), Bukarest 1937, S. 48-49.

¹⁷ Sava von Veștem wurde zuerst von der Siebenbürgischen Kirchenversammlung am 27. Juni 1684 gewählt (cf. Șt. Meteș, *op. cit.*, S. 314), doch danach von der Metropolitansynode in Bukarest (cf. *Condica Sfântă*, Akt Nr. XIX, *loc. cit.*, S. 625). Varlaam (1685-1692) wurde von der Synode von gewählt (cf. *Condica Sfântă*, Akt Nr. XXI, *loc. cit.*, S. 627-628). Wir besitzen keine Dokumente über die Versammlungen, die Teofil (1692-1697) und Atanasie Anghel (1697-1713) gewählt haben; es ist möglich, dass sie direkt von der politischen Führung Siebenbürgens ernannt wurden. Beide wurden aber von den Synoden von Bukarest bestätigt: cf. *Condica Sfântă*, Akt Nr. XXIV, *loc. cit.*, S. 631-632 und Akt Nr. XXVIII, S. 641-642).

¹⁸ Șt. Meteș, *op. cit.*, S. 316.

¹⁹ Diese Bekenntnisse sind zu finden in *Condica Sfântă*, Akten Nr. XVI, XVIII, XX, XXII, XXV, XXIX. Die von Patriarch Dositheos erlassene Instruktion findet sich dort ebenfalls dokumentiert, *loc. cit.*, S. 714-721, gedruckt aber auch bei Timotei Cipariu, *Acte și fragmente*, S. 240-251.

Titlatura purtată de ierarhii români de la Alba Iulia

După cum menționează Șt. Meteș, „[...] în toate decretalele latine, mitropolii noștri sunt numiți numai episcopi [...]”²⁰, în timp ce „[...] terminologia populară românească pentru Episcop și Mitropolit are o singură numire: Vlădică. În general, această numire s-a păstrat până în veacul trecut, fără ca țărani sau preoții să facă deosebire între Episcop și Mitropolit, ci pe amândoi îi numeau vlădici. Deci în înțelesul acesta a fost un Vlădică și în Bălgrad, încă din jumătatea a doua a veacului al XVI-lea”²¹. Rămâne, așadar, de văzut ce s-au socotit vlădicii înșiși: mitropoliți sau episcopi? De asemenea, rămâne de stabilit cum i-au considerat conducătorii bisericești de peste Munții Carpați.

Cel dintâi Ierarh, care apare în documente cu titlatura de Mitropolit, a fost același Ghenadie I²². Titlul apare atât în prefața celei de-a doua cazanii coresiene (*Evanghelie cu învățătură*, apărută în 1581, în urma consultării Judelui suprem din Brașov, Lukas Hirscher, „[...] cu luminatul Mitropolit Marele Ghenadie de în tot ținutul Ardealului și al Orăzii [...]”²³), precum și în mărturiile diplomatului iezuit Antonio Possevino, datând din 1583, conform cărora românii ardeleni „[...] au un Mitropolit care își are reședința la Alba Iulia”²³.

În secolul următor, Dosoftei s-a considerat, într-o notă pe o *Evanghelie slavonă*, „Eu vlădica Dosofteiu [...], Vlădică în Ardeal și în Maramureș; și am fost în ținutul Sacmarului până la Dobrețin”²⁴. Urmașul său, Ghenadie II (1627-1640) a purtat titlatura de „Prea Sfințitul Arhiepiscop, chir Ghenadie, al Scaunului Bălgradului și al Vadului și al Orăzii și al Sătmarului și al întregii țări a Ardealului și

²⁰ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 95.

²¹ *Ibidem*, p. 90-91.

²² M. Păcurariu, *op.cit.*, p. 132.

²³ *Ibidem*; Șt. Meteș, *op.cit.*, p. 94.

²⁴ *Arhivul pentru istorie și filologie*, Blaj, p. 780; Șt. Meteș, *op.cit.*, p. 185.

Die Amtstitel der rumänischen Hierarchen von Alba Iulia

Wie auch Șt. Meteș unterstreicht, „werden unsere Metropoliten in allen lateinischen Dekreten nur als Bischöfe bezeichnet“²⁰, während „es im rumänischen Volksmund für Bischof und Metropolit nur eine Bezeichnung gibt: *vlădică* (im Osten gebräuchliche Anrede bzw. Titel für den Bischof unabhängig von Rangstufen wie Bischof, Erzbischof oder Metropolit, zu übersetzen mit „Bischof“; *Anm. d. Ü.*). Im Allgemeinen wurde diese Anrede bis ins letzte Jahrhundert gepflegt, ohne dass die Bauern oder auch Priester einen Unterschied zwischen Bischof und Metropolit machen, sondern sie nannte beide *vlădică*. In diesem Verständnis gab es einen *vlădică* auch in Bălgrad (dt. Weißenburg, später Alba Iulia, *Anm. d. Ü.*), ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts“²¹. So muss untersucht werden, auf welche Rangstufe sich der Titel des *vlădică* jeweils bezieht: auf einen Metropolit oder einen Bischof? Außerdem muss gefragt werden, wofür die Kirchenführer jenseits der Karpaten sie gehalten haben.

Der erste Hierarch, der in Dokumenten mit dem Titel eines Metropoliten erscheint, ist jener Ghenadie I²². Der Titel taucht erstmals im Vorwort zu der zweiten Homilien-Sammlung des Diakons Coresi auf (das *Evangelium mit Auslegung, oder: Homiliensammlung* erschien 1581, nach Konsultation mit dem sächsischen Stadtrichter von Kronstadt, Lukas Hirscher, „und dem erleuchteten Metropolit Ghenadie dem Großen von Siebenbürgen und Oradea/dt. Großwardein“), wie auch in den Zeugnissen des jesuitischen Diplomaten Antonio Possevino, die von 1583 datieren, nach denen die siebenbürgischen Rumänen „einen Metropolit haben mit Sitz in Alba Iulia“²³.

Im darauffolgenden Jahrhundert bezeichnete sich Dosoftei in einer Anmerkung zum *Slawischen Evangeliar* mit den Worten: „Ich, *vlădică* Dosoftei [...], *vlădică* in Siebenbürgen und in der Marmarosch; und ich war in der Gegend von Sacmar bis Dobrețin“²⁴. Sein Nachfolger Ghenadie II. (1627-1640) trug den Amtstitel „Hochwürdigster Erzbischof und Herr Ghenadie von Bălgrad, Vad, Oradea und Satu Mare und des ganzen Siebenbürgen und

²⁰ Șt. Meteș, *op. cit.*, S. 95.

²¹ *Ibidem*, S. 90-91.

²² M. Păcurariu, *op. cit.*, S. 132.

²³ M. Păcurariu, *op. cit.*, S. 132; Ștefan Meteș, *op. cit.*, S. 185.

²⁴ *Archivul pentru istorie și filologie* (dt. *Archiv für Geschichte und Philologie*), Blaj, S. 780; Ștefan Meteș, *op. cit.*, S. 185.

celelalte”²⁵. Pe foaia de titlu a *Pravilei de la Govora* (ediția pentru Transilvania), titulatura este: „Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu Arhiepiscop și Mitropolit a toată țara Ardealului”²⁶.

Ilie Iorest (1640-1643) s-a intitulat, în *Evanghelia cu învățătură*, „Iorist Arhimitropolit”²⁷. Urmașul său în scaunul ierarhic, Simion Ștefan, s-a intitulat în prima *Predoslovie la Noul Testament de la Bălgrad* (1648) „[...] Arhiepiscop și Mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și a Maramureșului și a țara Ardealului”²⁸. Trei ani mai târziu, autorul (un presupus calvin) al primei predoslovii la *Psaltire*, l-a intitulat pe Ierarhul român „[...] Mitropolitul din scaunul Bălgradului”²⁹.

De asemenea, și Sava Brancovici a fost considerat Mitropolit, fiind numit astfel în *Istoria Bisericii din Șcheii Brașovului*³⁰. Ghenadie III, numit de Principele Acațiu Barcsai, a purtat titlul de „[...] Arhiepiscop de Bălgrad, Maramureș și toată țara Ardealului”³¹. Sava Brancovici, rămas fidel principiilor Gheorghe Rákóczy și Ioan Kémeny, a semnat, în 1660, o singhelie Protopopului Ianăș din Hunedoara, în calitate de „Vlădică de Belgrad și toată țara Ardealului”³². Două decenii mai târziu, în *Zaconicon ce se zice cartea legilor* este menționată „Vlădicia Mitropolitului Sava Brancovici”³³. În același *Zaconicon*

²⁵ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 253-254.

²⁶ Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, București, 1903, I, p. 108-114.

²⁷ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 87; M. Păcurariu, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, București, Edit. Acad., 2005, p. 36.

²⁸ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvănene*, I, Cluj, 1940, p. 227-228; M. Păcurariu, *Studii de istorie*, p. 38.

²⁹ M. Păcurariu, *Studii de istorie*, p. 44. Preotul și istoricul consideră că autorul Predosloviei a fost Superintendentul calvin Gheorghe Csuláy.

³⁰ Radu Tempea, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar și note de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, 1969, p. 62.

³¹ M. Păcurariu, *Studii de istorie*, p. 53.

³² *Ibidem*, p. 54.

³³ I. Mateiu, *op.cit.*, p. 285.

der anderen Regionen²⁵. Auf dem Titel der *Pravila von Govora* (Ausgabe für Siebenbürgen) ist seine Titulatur: „Ghenadie, von Gottes Gnaden Erzbischof und Metropolit des ganzen Landes Siebenbürgen“²⁶.

Ilie Iorest (1640-1643) bezeichnete sich in dem *Evangelium mit Auslegung* als „Erzmetropolit Iorist“²⁷. Sein Nachfolger auf dem Bischofssitz, Simion Ștefan, bezeichnete sich im ersten Vorwort zum *Neuen Testament von Bălgrad* (1648) als „Erzbischof und Metropolit des Sitzes von Bălgrad, Vad und der Marmarosch sowie des Landes Siebenbürgen“²⁸. Drei Jahre später bezeichnete ein wahrscheinlich kalvinistischer Autor des ersten Vorwortes zum *Psalter* den rumänischen Hierarchen als „Metropolit des Sitzes von Bălgrad“²⁹.

Auch Sava Brancovici wurde für einen Metropolit gehalten und in der *Kirchengeschichte der ‚Oberen Kronstädter Vorstadt‘* (rum. *Șcheii Brașovului*) so bezeichnet³⁰. Ghenadie III., der von Fürst Achatius Barsai nominiert worden war, trug den Titel „Erzbischof von Bălgrad, der Marmarosch und des ganzen Landes Siebenbürgen“³¹. Sava Brancovici, der den Fürsten György Rákóczy und János Kemény treu war, unterzeichnete 1660 einen Erlass an den Dekan Ianăș von Hunedoara als „vlădică von Bălgrad und des ganzen Landes Siebenbürgen“³². Zwei Jahrzehnte später wird im *Zakonikon, das Gesetzbuch genannt wird*, das „Bistum des Metropoliten Sava Brancovici“ erwähnt³³. In demselben *Zakonikon*

²⁵ T. Cipariu, *Acte și fragmente* (rum.), S. 253-254.

²⁶ Ioan Bianu u. Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche* (dt. *Alte rumänische Bibliographie*), I, Bukarest, 1903, S. 108-114.

²⁷ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni* (dt. *Die Kirchengeschichte der Siebenbürger Rumänen*), Sibiu 1918, S. 87; M. Păcurariu, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române* (dt. *Studien zur Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*), Bukarest, Verlag Acad., 2005, S. 36.

²⁸ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvănene* (dt. *Historische Dokumente aus Siebenbürgen*), I, Cluj, 1940, S. 227-228; M. Păcurariu, *Studii de istorie*, S. 38.

²⁹ M. Păcurariu, *Studii de istorie*, S. 44. Der Priester und Theologe glaubt, dass der kalvinistische Superintendent György Csuláy der Autor dieses Vorwortes war.

³⁰ Radu Tempea, *Istoria sfintei biserici a Șcheilor Brașovului* (dt. *Geschichte der heiligen Kirchen der Oberen Vorstadt von Kronstadt/Șcheii Brașovului*). Kritische Edition von Octavian Șchiau und Livia Bot, mit einer einführenden Studie, Namensindex, Glossar und Anmerkungen, Bukarest, 1969, S. 62.

³¹ M. Păcurariu, *Studii de istorie* [...], S. 53.

³² *Ibidem*, S. 54.

³³ I. Mateiu, *op. cit.*, S. 285.

este menționat „[...] scaunul sfânt al bisearecii în Mitropolia Belgradului”, precum și „[...] acest pomelnic al Mitropoliei noastre a Belgradului”. Totodată, este folosit și termenul de *vlădică*: „[...] alegerea Vlădicăi nostru rumânesc aici în Ardeal este den mila și din voia Craiului”³⁴.

În ceea ce-i privește pe urmașii lui Sava Brancovici, este interesant titlul purtat de Varlaam (1685-1692) în Prefață la *Molitvelnic*, Bălgrad, 1689: „[...] Arhiepiscop și Mitropolit sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Silvașului, al Făgărașului și al Maramureșului și al episcopilor din țara ungurească iproci”³⁵, iar Teofil s-a adresat credincioșilor din Hunedoara cu titlul „Din mila lui Dumnezeu Teofil Arhiepiscopul Mitropoliei Bălgradului și a toată țara Ardealului (eștije iproci)”³⁶.

Însă, în privința urmașilor la scaun ai lui Sava Brancovici deținem și însemnări prețioase în *Condica Sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, menționată mai sus. Astfel, Iosif Budai s-a înscris în această *Cronică* sub titulatura „Iosif cu mila lui Dumnezeu rânduit subt această sfântă Mitropolie a Ardealului”³⁷. Referitor la același ierarh, actul XVII al Condicii Sfinte a menționat „Fiindcă cel ce a fost Arhiereu, Mitropolitul Iosif din Metropolia de Alba Iulia, carea se află în Eparhia Ungariei, a trecut din această viață, și fiind Metropolia aceea văduvită de arhiereu, și rămasă fără de stăpân [...]”³⁸. Urmașul său în scaun a depus mărturisirea de credință cu titulatura „Ioasaf cu mila lui Dumnezeu alesul prea Sântei Mitropolii a Albei Iulia”³⁹. Titul de Mitropolie, acordat jurisdicției bisericești din Transilvania, apare și cu prilejul „alegerii” și hirotoniei lui Sava III din Veștem (1684-1685)⁴⁰, Varlaam⁴¹

³⁴ *Ibidem*, p. 286.

³⁵ I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 292.

³⁶ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 254.

³⁷ *Ibidem*, p. 236; *Condica Sfântă [...]*, actul XV, p. 405.

³⁸ *Condica Sfântă [...]*, actul XVII, p. 406.

³⁹ *Ibidem*, actul XVIII, p. 409.

⁴⁰ *Ibidem*, actul XIX, p. 625 („De vream ce Arhiereul care era mai nainte vream la Mitropolia Ardealului anume Ioasaf i s-au sfârșit viața, și Mitropolia au rămas văduvă, și fără de stăpână și al ei Arhiereu”) și actul XX, p. 626 („Sava cu mila lui Dumnezeu randuit la Sfânta Mitropolie a Ardealului”).

⁴¹ *Ibidem*, actul XXI, p. 627 („De vream ce Arhiereul care era mai de nainte vream la Mitropolia Ardealului, anume Sava, i s-a sfârșit viața și Mitropolia a rămas văduvă fără

wird „der heilige Stuhl der Kirche in der Metropole von Bălgrad“ erwähnt, wie auch „diese Kommemoration für unsere Metropole von Bălgrad“. Gleichzeitig wird auch der alte Begriff des *vlădică* verwendet: „die Wahl unseres rumänischen Vădică hier in Siebenbürgen geschieht von Gnaden und nach dem Willen des Königs“³⁴.

Was die Nachfolger von Sava Brancovici betrifft, so ist besonders der von Varlaam im Vorwort zum *Molitfelnic* (Bălgrad 1689) getragene Titel besonders interessant: „Erzbischof und Metropolit der heiligen Metropole von Bălgrad, Vad, Silvaș, Făgăraș und der Marmarosch und der Bistümer des ungarischen Landes“³⁵, und Teofil wandte sich an die Gläubigen in Hunedoara mit dem Titel „Teofil, von Gottes Gnaden Erzbischof der Metropole von Bălgrad und dem ganzen Land Siebenbürgen“³⁶.

Was die Nachfolger von Sava Brancovici auf dem Bischofssitz betrifft, erhalten wir wertvolle Informationen auch im *Heiligen Kodex der Metropole der Ungrowalachei*, der oben schon erwähnt wurde. So schrieb sich Iosif Budai in diese *Chronik* unter dem Amtstitel ein „Iosif von Gottes Gnaden gewiesen an diese heilige Metropole von Siebenbürgen“³⁷. Zu diesem Hierarchen wird weiter festgehalten im Akt XVII des Heiligen Kodex: „Nachdem der Oberhirte Metropolit Iosif von der Metropole von Alba Iulia, die sich im Bistum Ungarn befindet, aus diesem Leben abberufen wurde, und weil diese Metropole nun verwaist ist und ohne Oberhaupt geblieben ist [...]“³⁸. Sein Nachfolger Ioasaf gab es Glaubensbekenntnis ab mit dem Amtstitel: „Ioasaf, von Gottes Gnaden auserwählt von der heiligen Metropole von Alba Iulia“³⁹. Der Titel der Metropole, der der kirchlichen Jurisdiktion von Siebenbürgen zugestanden wurde, finden wir auch aus Anlass der „Wahl“ und Amtseinführung von Sava III. von Veștem (1684-1685)⁴⁰, Varlaam⁴¹

³⁴ *Ibidem*, S. 286.

³⁵ I. Bianu u. N. Hodoș, *op. cit.*, I, S. 292.

³⁶ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, S. 254.

³⁷ *Ibidem*, S. 236; *Condica Sfântă [...]*, Akt XV, S. 405.

³⁸ *Condica Sfântă [...]*, Akt XVII, S. 406.

³⁹ *Ibidem*, Akt XVIII, S. 409.

⁴⁰ *Ibidem*, Akt XIX, S. 625 („Zu der Zeit, als der frühere Oberhirte der Metropole von Siebenbürgen namens Ioasaf aus diesem Leben abgerufen wurde, blieb die Metropole verwaist, ohne Herr und Hirte“) und in Akt XX, S. 626 („Sava, von Gottes Gnaden auf die Heilige Metropole von Siebenbürgen berufen“).

⁴¹ *Ibidem*, Akt XXI, S. 631 („Zu der Zeit, als der frühere Oberhirte der Metropole von Siebenbürgen namens Sava aus diesem Leben abgerufen wurde, blieb die Metropole verwaist und ohne

și Teofil⁴². Însă, în cazul alegerii și hirotoniei lui Atanasie Anghel, situația se schimbă, *Condica Sfântă* făcând referire doar la o „Episcopie a Bălgradului”⁴³. Însă, în *Instrucțiunea* dată de Patriarhul Dositei, se menționează din nou vechiul titlu de Mitropolie, alături de cel de Episcop⁴⁴.

Așadar, se pare că, în 1698, a existat intenția, la București, de a nu mai considera Eparhia ortodoxă de la Alba Iulia drept Mitropolie, ci doar ca Eparhie, sufragana Mitropoliei Ungrovlahiei. Totuși, titulatura era atât de mult înrădăcinată în tradiție, încât ea a fost menținută în instrucțiunea dată de Patriarhul Dositei noului Ierarh Atanasie Anghel. Nu știm care ar fi fost evoluția relațiilor dintre Eparhia ardeleană și Biserica din Țara Românească, dacă nu ar fi existat Unirea religioasă de la cumpăna dintre secolele XVII-XVIII.

de stăpân”) și actul XXII („Varlaam cu mila lui Dumnezeu rânduit la sfânta Mitropolie a Ardealului, cu mâna mea supt acestea am iscălit”).

⁴² *Ibidem*, actul XXIV, p. 631 („De vremea ce Arhiepiscopul care era mai de nainte vreme la Mitropolia Ardealului Varlaam i s-au săvârșit viața, și Mitropolia a rămas văduvă fără de stăpân”) și actul XXV („eu Theofil cu mila lui Dumnezeu rânduit la Sfânta Mitropolie și părților Țării Ungurești de sus”).

⁴³ *Ibidem*, actul XXVIII, p. 641-642 („De vreme ce arhiepiscopul care era mai denainte vreme la Episcopia Ardealului anume Theofil i s-au săvârșit viața, și Episcopia au rămas văduvă fără de stăpân și al ei arhiepiscop [...] să aleagă pre cel ce ar fi vreadnic întru chiverniseala *Episcopiei*, aceia”) și actul XXIX, p. 713 („Athanasie cu mila lui Dumnezeu rânduit la Sfânta Episcopie a Ardealului cu gura mărturisesc”).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 714; T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 240: „[...] ție sfințitului Mitropolit al Ardealului kir *Athanasie* care acum te-ai hirotonit și ai fost trimis la eparhie aciaste poruncim [...]”.

und Teofil⁴². Doch bei der Wahl und Amtseinführung von Atanasie Anghel ändert sich dies. Hier bezieht sich der Heilige Kodex nur noch auf ein „Bistum von Bălgrad“⁴³. Doch in der von Patriarch Dositheos erlassenen *Instruktion* wird wieder der alte Titel der Metropole erwähnt, neben dem Titel des Bischofs⁴⁴.

So scheint es, dass im Jahre 1698 in Bukarest die Intention existierte, das orthodoxe Bistum von Alba Iulia nicht mehr als Metropole, sondern nur noch als Bistum zu sehen, das der Metropole der Ungrowalachei als Suffraganbistum unterstehe. Doch war die alte Titulatur so verwurzelt in der Tradition, dass sie auch in der Instruktion von Patriarch Dositheos an den neuen Hierarchen Atanasie Anghel erwähnt wird. Wir wissen nicht, wie die weitere Entwicklung der Beziehungen zwischen dem siebenbürgischen Bistum und der Kirche in der Walachei verlaufen wäre, wenn es die religiöse Union an der Schwelle vom 17. zum 18. Jh. nicht gegeben hätte.

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)

Führung“) und Akt XXII („Varlaam, von Gottes Gnaden auf die Heilige Metropole von Siebenbürgen berufen, habe dies mit meiner eigenen Hand unterschrieben“).

⁴² *Ibidem*, Akt XXIV, S. 631 („Zu der Zeit, als der frühere Oberhirte der Metropole von Siebenbürgen namens Varlaam aus diesem Leben abgerufen wurde, blieb die Metropole verwaist und ohne Führung“) und Akt XXV („ich, Theofil, von Gottes Gnaden zum Metropoliten der Heiligen Metropole und der Landesteile Oberungarns berufen“).

⁴³ *Ibidem*, Akt XXVIII, S. 641-642 („Zu der Zeit, als der frühere Oberhirte des Bistums von Siebenbürgen namens Teofil aus diesem Leben abgerufen wurde, und das Bistum verwaist und ohne ihren Herrn und Hirten blieb [...] um denjenigen zu wählen, der würdig wäre für die Verwaltung des *Bistums*“) und im Akt XXIX, S. 713 („Ich Athanasie, von Gottes Gnaden auf die heilige Metropole von Siebenbürgen berufen, bezeuge mit meinem eigenen Mund“).

⁴⁴ *Ibidem*, S. 714; T. Cipariu, *Acte și fragmente*, S. 240: „[...] Dir, dem geweihten Metropoliten von Siebenbürgen und Herrn Athanasie, der Du jetzt geweiht und zu diesem Bistum gesandt wurdest, gebieten wir [...]“.

Keith Hitchins

The Social-Political Promises Linked to a Possible Achievement of the Union

The promoters of the Church Union with Rome of the Romanians of Transylvania, particularly the Jesuits, were beset by doubts about the religious commitment to the Union of their interlocutors. Both the Court of Vienna and the Roman Catholic Primate of Hungary, Leopold Cardinal Kollonich, suspected that the chief motivation behind the Romanian clergy's willingness to adhere to the Union was their expectation of material and social benefits¹. The Court itself was hardly motivated by purely spiritual concerns. It looked upon the whole enterprise first of all from a political perspective. Determined to integrate the newly acquired principality into the general fabric of the empire, it was prepared to use all available means to achieve its ends. In this endeavor it recognized the valuable uses to which the substantial Romanian peasant population and, especially, its influential clergy could be put in weakening the existing structure of estates, the bulwark of Transylvania's autonomy. If the Romanians could be persuaded to unite in some way with the Roman Catholic Church, then a strengthened Roman Catholicism, regarded as one of the pillars upon which the empire rested, could, the Court reasoned, further its own centralizing ambitions by challenging the authority of the dominant Calvinist estates. The mundane goals of the Court

¹ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesias Orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, p. 263-267.

Keith Hitchins

Promisiunile socio-politice ale unei posibile încheieri a Unirii

Promotorii Unirii românilor din Transilvania cu Biserica Romei, în special iezuiții, aveau mari îndoieli în ceea ce privește angajamentul interlocutorilor lor. Atât Curtea de la Viena, cât și Arhiepiscopul romano-catolic al Ungariei, Cardinalul Leopold von Kollonich, bănuiau că entuziasmul clerului român privind aderarea la Unire era motivat, în principal, de speranța de a primi beneficii materiale și sociale¹. Pe de altă parte, nici membrii Curții de la Viena nu erau motivați de considerente pur spirituale, adoptând, în principal, o perspectivă politică asupra Unirii. Hotărâți să întegreze Principatul recent câștigat în structura generală a Imperiului, erau decizi să recurgă la toate mijloacele disponibile. Curtea de la Viena era conștientă de potențiala valoare a numeroasei populații țărănești de origine română, și, în special, a clerului său extrem de influent în slăbirea ierarhiei sociale, care asigură autonomia Transilvaniei. Din perspectiva Curții de la Viena, posibilitatea de a-i convinge pe români să se unească, într-un fel sau altul, cu Biserica Romano-Catolică ar fi contribuit semnificativ la întărirea romano-catolicismului, care reprezenta unul din stâlpii autorității imperiale. În consecință, romano-catolicismul și-ar fi putut continua ambițiile centralizatoare, punând sub semnul întrebării dominația stărilor calviniste. Surprinzător, interesele practice ale Curții au găsit rezonanță în

¹ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesias Orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, p. 263-267.

coincided in a curious fashion with both the spiritual and power aspirations of the Roman Catholic Church in Hungary as it sought fulfill the mission of the Counter-Reformation even at this late date.

Both the Court and the Church had had experience in fostering the Union among the Orthodox of the empire. One of their notable successes had been the Union of Užhorod of 1646 when a portion of the Ruthenian clergy and faithful accepted the supremacy of Rome. Later, after Habsburg armies occupied northeastern Hungary in the late 1680s Cardinal Kollonich pressed the Union with renewed vigor. He secured the appointment of Joseph de Kamelis as Uniate apostolic vicar of Munkács, who was determined that both clergy and laity should know the fundamentals of their faith and thus truly commit themselves to the Union made at Užhorod. But neither he nor Kollonich could ignore the strength of tradition, of the "old faith," among the mass of the peasant population or the persistent dissatisfaction of the clergy with continued social discrimination and material want. They made the clergy their special concern because they expected Uniate priests to take the lead in winning over the mass of the people to communion with Rome. But reports were frequent from throughout the diocese of Munkács that a number of landlords persisted in forcing Uniate priests to perform labor services and in mistreating them and even seized their property and churches. Emperor Leopold I responded on 23 August 1692 with a decree that was to have far-reaching consequences not only for the Ruthenian clergy but also for the progress of the Union among the Romanians in Transylvania². In it the emperor broke new ground. Addressing himself to all the Eastern Christians who resided in the lands of the Hungarian Crown and who might one day adhere to the Union, he declared that the Uniate Church and its priests should enjoy the same rights and privileges as the Roman Catholic Church and its priests. He further stipulated that landlords must refrain from all actions that might thwart the intent of the decree, and to make certain that its provisions were fully carried out he entrusted diocesan bishops and

² Antal Hodinka, *A Munkácsi Gör. Szent. Püspökség okmánytára*, I (1458-1715), Ungvár, Unió Könyvnyomda R. T., 1911, p. 347-350.

aspirațiile spirituale și politice ale Bisericii Romano-Catolice din Ungaria, care căuta să îndeplinească misiunea mișcării de Contrareformă, chiar și la această dată.

Atât Curtea, cât și Biserica aveau deja experiență în răspândirea Unirii în rândul ortodocșilor din Imperiu. Unul dintre succesele lor notabile a fost Unirea de la Użhorod din 1646, când o parte din clerul și credincioșii ruteni au acceptat supremația Romei. Mai târziu, după ce armatele habsburgice au ocupat partea de nord-est a Ungariei, la sfârșitul anilor 1680, Cardinalul Kollonich a făcut eforturi considerabile în sprijinul unirii. A aranjat numirea lui Iosif de Camillis ca Vicar apostolic unit de Munkács, având în vedere că Iosif de Camillis era convins că atât clerul, cât și laicii trebuie să cunoască principiile credinței lor și să sprijine cu abnegație Unirea de la Użhorod. Cu toate acestea, nici el, nici Kollonich nu puteau ignora forța pe care o reprezintă tradiția, „vechea credință”, în rândul majorității populației țărănești și nemulțumirea persistentă a clerului, pe care continua discriminare socială și lipsurile materiale le generau în rândul clerului. Clerul a devenit principala lor grijă, în speranța ca preoții uniți să câștige o mare parte din oameni de partea lor, în ceea ce privește Unirea cu Roma. În realitate, conform numeroaselor rapoarte care soseau din dioceza Munkács, o serie de nobili/ feudali continuau să-i oblige pe preoții uniți să muncească în serviciul lor și chiar să le confiște proprietățile și bisericile. Împăratul Leopold I a răspuns, la 23 august 1692, cu un decret, care urma să aibă consecințe pe scară largă nu doar pentru clerul rutean, ci și pentru progresul Unirii românilor din Transilvania². Decretul Împăratului reprezenta o nouă direcție. Adresându-se tuturor creștinilor din Est care locuiau pe pământurile Coroanei maghiare și care ar fi reflectat la posibilitatea de a adera la Unire, Împăratul a declarat că Biserica Unită și preoții săi ar trebui să se bucure de aceleași drepturi și privilegii ca și Biserica Romano-Catolică și preoții acesteia. Decretul conținea și o clauză conform căreia feudalii (proprietarii de pământ) trebuiau să evite orice acțiuni care ar fi putut împiedica îndeplinirea decretului. Ca să se asigure că prevederile sale sunt îndeplinite în totalitate,

² Antal Hodinka, *A Munkácsi Gör. Szent. Püspökség okmánytára*, I (1458-1715) p. 347-350.

their vicars and archpriests with general supervisory powers. Among other responsibilities, they were to see to it that churches, parishes, and schools had sufficient endowments to allow them to fulfill their functions. The decree also made clear that all "schismatics" who refused to unite were to be excluded from its provisions. A copy was dispatched at once to Paul Baranyi, the Jesuit parish priest in Alba Iulia who had immediate responsibility for drawing the Romanians into the Union³.

Leopold's decree of 1692 proved crucial in the negotiations over the Union subsequently carried on by Baranyi and his fellow Jesuits with the Romanian clergy in Transylvania. By 1697 their success seemed assured when Bishop Teofil and his clergy declared their readiness to enter into such a Union. Teofil's death later in the same year did not affect the course of events, as his successor, Atanasie Anghel, adopted a similar position. But both hierarchs wanted a guarantee for their church and clergy of full rights and immunities like those enjoyed by the Roman Catholic Church and clergy in return for acceptance of the Union⁴.

The Court in 1697 was not yet prepared to make such concessions. It vacillated as opposition to the Union of Romanian priests with the Roman Catholic Church hardened among the ruling estates of Transylvania, especially the Calvinists. As Protestants they did not wish to see the strengthening of Roman Catholicism; as advocates of Transylvanian autonomy they resisted the extension of imperial authority; and as landlords they decried the loss of tithes and labor services from Orthodox priests that the Union would entail. At the Court itself opinion was divided between proponents of a vigorous pursuit of the Union and those who favored a more circumspect approach to the three privileged nations. By the spring of 1698 the party of caution had achieved a certain ascendancy under the leadership of the Imperial Chancellor Kinsky, who was reluctant to offend the Calvinist estates by removing the Romanian Orthodox

³ Mathias Bernath, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, E. J. Brill, 1972, p. 67.

⁴ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 166-168, 200-201.

Împăratul le-a încredințat episcopilor diocazelor, preoților și arhiepiscopilor lor puteri de supraveghere generale. Aceștia aveau o serie de responsabilități: trebuiau să verifice dacă bisericile, parohiile și școlile erau suficient de dotate, pentru a-și îndeplini funcțiunile. Decretul stipula foarte clar că, toți „schismaticii”, care refuzau să se unească, urmau să fie excluși de la prevederi. O copie a decretului a fost trimisă lui Paul Baranyi, preotul paroh iezuit de la Alba Iulia, care a avut ca imediată responsabilitate de a-i atrage pe români spre Unire³.

Decreul Împăratului Leopold din anul 1692 s-a dovedit a fi crucial în negocierile privind Unirea, negocieri purtate ulterior de Paul Baranyi și de confracții săi iezuiți cu clerul român din Transilvania. Până în 1697, succesul lor a părut a fi asigurat, când Episcopul Teofil și clerul său s-au arătat pregătiți de a intra în Unire. Mai târziu, moartea lui Teofil, din același an, nu a afectat cursul evenimentelor, pentru că succesorul său, Atanasie Anghel, a adoptat o poziție asemănătoare. Dar amândoi ierarhii au cerut o garanție că Biserica și clerul lor vor avea drepturi depline și imunități comparabile cu cele de care se bucurau Biserica Romano-Catolică și clerul său în schimbul acceptării Unirii⁴.

În 1697, Curtea de la Viena nu era încă pregătită să facă asemenea concesii. Ea avea îndoieli, neștiind dacă opoziția la Unirea preoților români cu Biserica Romano-Catolică îngreuna conducerea claselor sociale din Transilvania, în special cele calvine. Fiind protestanți, ei nu doreau întărirea romano-catolicismului. Ca susținători ai autonomiei Transilvaniei, ei se împotriveau extinderii autorității imperiale. Ca proprietari de pământ ei au condamnat pierderea dijmelor și robotelor preoților ortodocși, pe care Unirea le-ar fi adus după sine. La Curtea imperială însăși, opiniile erau împărțite între propunători pentru împlinirea viguroasă a Unirii și cei în favoarea unei abordări mai circumspecte în ceea ce le privește pe cele trei națiuni privilegiate. Până în primăvara anului 1698, gruparea cea mai circumspectă a câștigat autoritate sub conducerea Cancelarului imperial Philipp Joseph Kinsky, care s-a împotrivit să aducă ofensă calvinilor prin îndepărtarea clerului și credincioșilor români ortodocși

³ Mathias Bernath, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, p. 67.

⁴ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 166-168, 200-201.

clergy and faithful from the general supervision of the Calvinist Superintendent and encouraging their Union with Rome⁵. He and others were aware that the authority of the Habsburgs in Transylvania was not yet secure, inasmuch as they had arrived only recently and the war with the Ottoman Empire was still in progress. They considered the situation delicate and urged a clarification of imperial policy on the Union. As a consequence, Leopold issued a decree on 14 April 1698 drawn up by the Imperial Chancellery⁶. The effort to assuage the fears of the Transylvanian estates is evident. Although it set forth the idea of a Union of the Romanian Orthodox with Rome for the first time in a public document, it was careful to assure the Protestant estates that Romanians as individuals would be able to join any of the recognized non-Catholic churches and would enjoy all the rights and privileges of the members of all four received churches. It made a point of refusing any concessions to those who remained Orthodox, thereby reassuring landlords that their serfs, including priests, would continue to provide them with tithes and labor services. The delay, until May 28, in sending the decree to the Transylvanian Gubernium suggests continued indecision on the part of the Court on how to handle the Union in Transylvania.

Efforts to conclude the Union with the Romanian clergy continued under the forceful direction of Cardinal Kollonich and with the devoted labors of the Jesuits. Their persistence was essential to success, for the Transylvanian estates, Catholics as well as Protestants, remained determined to thwart or delay the Union and Atanasie and his clergy engaged in hard bargaining over the exact nature of their Union with Rome and over the benefits to be received by those who entered into it. Yet, by the beginning of 1701 agreement on fundamental questions at issue had been reached, and the time had come for the Court to seal the bargain with an imperial diploma.

The so-called Second Leopoldine Diploma of 19 March 1701 was indeed a charter of rights for the Uniate Church and its clergy. But it

⁵ Mathias Bernath, *Habsburg*, p. 88-89.

⁶ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 195.

de sub supravegherea generală a Superintendentului calvin și încurajarea Unirii cu Biserica Romei⁵. Cancelarul și cei care îl sprijineau erau conștienți că autoritatea Habsburgilor în Transilvania nu era încă sigură, având în vedere că ei s-au stabilit doar recent aici și războiul cu Imperiul Otoman era încă în desfășurare. Ei au considerat situația ca fiind delicată și au cerut o clarificare a politicii Imperiului în privința Unirii. Drept consecință, Împăratul Leopold a dat un decret la 14 aprilie 1698, elaborat de Cancelaria imperială⁶. Eforturile de liniștire a temerilor stărilor privilegiate transilvănene este evident. Deși decretul a stipulat ideea Unirii ortodoxiei române cu Roma, pentru prima dată într-un document public s-a făcut un efort în a-i asigura pe protestanți că, în cazuri individuale, românii vor putea să devină membrii ai oricăror biserici noncatolice recunoscute și se vor bucura de toate drepturile și privilegiile, de care se bucură membrii tuturor celor patru biserici recunoscute. S-a subliniat refuzul oricăror concesiuni pentru cei care rămâneau ortodocși, așadar reasigurând feodalii că șerbii lor, inclusiv preoții, vor continua să presteze dijme și munci. Întârzierea, până la data de 28 mai 1698, în a trimite decretul Guberniului Transilvaniei sugerează o continuă indecizie din partea Curții în a trata Unirea în Transilvania.

Eforturile pentru desăvârșirea Unirii cu clerul român au continuat sub îndrumarea puternică a Cardinalului Kollonich și prin activitatea devotată a iezuiților. Persistența lor a fost esențială pentru succesul stărilor din Transilvania, catolici și protestanți deopotrivă rămânând hotărâți în a zădărnici sau a întârzia Unirea, iar Atanasie Anghel și clerul său au rămas prinși în târguieli grele, privind natura exactă a Unirii lor cu Roma și referitor la beneficiile care urmau să fie primite, de către cei care li s-au alăturat. Oricum, până la începutul anului 1701, se stabilise un consens privind aspectele cele mai importante ale problemei și a venit momentul pentru Curtea imperială să pună pecetea pe o înțelegere, rezultatul fiind o diplomă imperială.

Așa-numita *A Doua Diplomă Leopoldină* din 19 martie 1701 a fost, într-adevăr, o Cartă pentru Biserica Unită și clerul său. În același

⁵ Mathias Bernath, *Habsburg*, p. 88-89.

⁶ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 195.

was also an inventory of duties and obligations that they were forced to assume toward the Roman Catholic Church and the Court, and thus it was an act that placed severe restrictions on the independence and initiative of the bishop and his clergy. The first three articles⁷, of the fifteen that composed the document, granted the Uniate Church and its clergy all the rights and immunities enjoyed by the Roman Catholic Church and its clergy. The second article specifically exempted Uniate priests, "like others who enjoyed the privileges of nobles," from the duties and services demanded of serfs. The third article was far-reaching in its implications, since it recognized as members of the Catholic estates not only clergy but also laymen, even commoners, who adhered to the Union. Thus, they would cease to be merely tolerated and would, instead, become "sons of the fatherland" endowed with the same rights as members of the other estates. It was this provision, in particular, that would form the basis of later claims by Uniate bishops and clergy of full rights to nationhood for Romanian Uniates alongside the three recognized nations. Another article of long-term consequences for the Uniate Church was the fifth, which established the office of *teologus*⁸. To be chosen by the Archbishop of Esztergom, the Primate of Hungary, from among members of the Jesuit order, this *causarum generalis auditor* was to exercise broad supervisory powers over the activities of the Uniate bishop and his clergy, because, the diploma stated and Kollonich believed, their widespread ignorance of canon law had led to errors in both doctrine and practice. So strictly did the *teologus* interpret his responsibilities that a Romanian historian of the Uniate Church in the later eighteenth-century described the Uniate bishop as merely the vicar of the *teologus*⁹. Other provisions required the immediate removal from Uniate churches of the Calvinist catechism that had been widely used since the middle of the seventeenth century, the establishment of Romanian schools in Alba Iulia,

⁷ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 292-301.

⁸ *Ibidem*, p. 296-297.

⁹ Zoltán I. Tóth, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697-1792*, Budapest, *Athenaeum*, 1946, p. 37.

timp, a fost și un inventar al datoriilor și al obligațiilor, pe care au fost datori să și le asume față de Biserica Romano-Catolică și Curtea de la Viena și, deci, un act care punea restricții severe asupra independenței și inițiativei Episcopului și ale clerului său. Primele trei articole⁷, din cele 15 care formau documentul, acordau Bisericii Unite și clerului său toate drepturile și imunitățile, de care se bucurau Biserica Romano-Catolică și clerul său. Al doilea articol îi scutea în mod special pe preoții uniți, „[...] ca pe cei care se bucurau de privilegiile de nobili”, de datoriile și serviciile impuse iobagilor. Al treilea articol avea implicații mai largi, dacă ținem seama că i-a recunoscut ca membrii ai Stărilor catolice nu doar pe clerici, ci și pe laici, și chiar și pe oamenii de rând, de asemenea, care au aderat la Unire. Așadar, ei încetau în a fi doar tolerați și deveneau în schimb „fii ai pământului”, înzestrați cu aceleași drepturi ca și alte clase sociale. Această prevedere, în particular, a fost cea care va forma baza viitoarelor revendicări ale episcopilor uniți și ale clerului cu drepturi depline, pentru națiune, pentru uniții români, care trăiau alături de cele trei națiuni privilegiate. Un alt articol cu consecințe pe termen lung pentru Biserica Unită a fost al cincilea, care stabilea statutul de *Teologus*⁸. Ales de Arhiepiscopul de Esztergom, Arhiepiscopul de Ungaria, dintre membrii Ordinului iezuit, acest *causarum generalis auditor* urma să aibă largi puteri de supraveghere a activităților Episcopului unit și a clerului său, pentru că așa cum era prevăzut în Diplomă și cum credea Kollonich, ignoranța lor larg răspândită în ceea ce privește legea canonică a dus la erori atât în teorie, cât și în practică. Atât de strict a interpretat *Teologus* responsabilitățile sale, încât un istoric, care a cercetat Biserica Unită de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a conchis că Episcopul unit a fost un Vicar al teologului⁹. Alte prevederi au impus îndepărtarea imediată de la bisericile unite a *Catehismului calvin*, care a fost foarte mult folosit până la mijlocul secolului al XVII-lea, înființarea de școli românești în Alba Iulia,

⁷ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 292-301.

⁸ *Ibidem*, p. 296-297.

⁹ Zoltán I. Tóth, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697-1792*, p. 37.

Făgăraș, and Hațeg, and the raising of the moral level of the Romanian parish priests. The twelfth article, which provided for the election of a new bishop, suggests the degree of control the Court intended to exercise over the new church; it stipulated that the church synod should propose three candidates, from among whom the Emperor would choose one¹⁰. The last two articles instructed all civil officials and military commanders to see that the provisions of the diploma were fully respected and ordered the publication of the diploma in all places where Romanian Uniates resided.

¹⁰ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 299.

Făgăraș și Hațeg și îmbunătățirea nivelului moral al preoților parohi români. Al doisprezecela articol, care se referea la alegerea unui nou Episcop, sugera gradul de control pe care Curtea vieneză intenționa să îl exercite asupra noii Biserici; el stipula că Sinodul bisericesc ar trebui să propună trei candidați, dintre care Împăratul ar trebui să aleagă unul singur¹⁰. Ultimele două articole îi instruiau pe toți oficialii civili și comandanții militari să vegheze la respectarea deplină a prevederilor Diplomei și prevedeau publicarea acesteia pretutindeni, unde locuiau românii uniți.

(Traducerea: Carina Duban)

¹⁰ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 299.

Keith Hitchins

The Fact that, in accordance with the Social Order of European States at the End of the 17th Century, a Close Connection Existed between the Religious Affiliation/Non-affiliation of Subjects to the Religion of Their Rulers and the Civic Rights Enjoyed by Subjects

A brief survey of the relationship between church and state in Europe in the latter half of the seventeenth century may help to place the efforts of the Court of Vienna to achieve a Church Union with the Romanians of Transylvania in proper perspective. Of particular importance are the divergences that may have existed between the faith of the ruler and the religious inclinations of his subjects. Or to put the matter another way: Did the enjoyment of civil rights by these subjects depend on their membership in the church of their king or prince?

The evidence suggests that the era of *cuius regio eius religio*, when a ruler could decide what confession his subjects should adhere to, had largely passed and that royal and princely houses, including the Habsburgs, however reluctantly, had recognized that it had. Nonetheless, the division of Europe along confessional lines persisted. Western and Central Europe was divided between Catholics

Despre faptul că în conformitate cu ordinea socială a statelor europene, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, exista o strânsă colaborare între apartenența / non-apartenența religioasă a supușilor la religia conducătorilor lor politici și drepturile civile de care se bucurau aceștia

O scurtă privire de ansamblu asupra relațiilor dintre Biserică și Stat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea poate ajuta la stabilirea locului pe care l-au ocupat eforturile Curții de la Viena în vederea înfăptuirii Unirii Bisericii românilor din Transilvania cu Biserica Romei. De importanță deosebită sunt divergențele, care s-ar fi putut să fi existat între religia suveranului și înclinațiile religioase ale supușilor săi. Sau să punem problema într-un alt fel: posibilitatea de a se bucura de drepturile civile ale supușilor depindea de apartenența lor la Biserica suveranului?

Dovezile indică faptul că epoca lui *cuius regio eius religio*, în care stăpânul putea decide la care confesiune să adere supușii săi, a trecut de mult timp și Casele regale și princiare, inclusiv Habsburgii, deși se împotriveau, au recunoscut și ele asta. Nu mai puțin adevărat este și faptul că împărțirea Europei pe linii confesionale s-a menținut și ea. Europa de Vest și Centrală era împărțită între catolici și protestanți,

and Protestants, and the precarious state of their relations reflected the persistence of bitterness and rivalry caused by the Reformation, the Counter-Reformation, and, more recently, the Thirty Years War¹. To the east Russia and the Romanian principalities of Moldavia and Wallachia were Eastern Orthodox, and, south of the Danube, the Ottoman-dominated Balkans was largely Orthodox with significant Muslim populations in many regions.

During this period the interests of church and state were closely intertwined, and more often than not they lent crucial support to one another². The religious conflicts of the sixteenth and the first half of the seventeenth century had taught both institutions the importance of maintaining control over the faithful as an indispensable means of preserving order and stability. The secular authorities gave their ecclesiastical counterparts willing support because they recognized that a strong church was essential in enabling them to expand and consolidate the power of the state. Not surprisingly, almost every state in the second half of the seventeenth century had an established church, whose main function was to preserve the existing order. Thus, the clergy preached obedience to the masses toward those who ruled them and was active in ferreting out resisters and silencing dissonant voices. The church also discouraged dissidence within its own ranks by enforcing strict tests of religious orthodoxy. The state responded with support for the church's spiritual mission and, especially, for its advocacy of unity and uniformity, and it often made direct contributions to the clergy's material well-being.

The religious situation varied from country to country, in accordance with diverse political and social systems. Yet, in each of them the heterodox and the dissidents were under constant pressure to conform to the doctrines and practices of the dominant, state church. Their obstinacy often led to the curtailment or outright loss

¹ Succinct overviews are offered by William Doyle, *The Old European Order, 1660-1800*, 2nd edition, Oxford, Oxford University Press, 1992, p. 151-173 and Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe classique*, Paris, Artuaud, 1984, p. 377-421.

² A wide-ranging discussion of the matter is to be found in Hartmut Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1980, p. 23-104.

iar starea precară a relațiilor dintre ei a reflectat persistența înverșunării și a rivalității cauzate de Reformă, Contrareformă și, mai recent, de Războiul de 30 de ani¹. La Est, Rusia și Principatele din Moldova și Țara Românească erau ortodoxe răsăritene, iar la sud de Dunăre, în Balcanii sub dominație otomană erau, în mare parte, ortodocși și numeroase comunități de musulmani în multe regiuni.

În timpul acestei perioade, interesele Bisericii și ale Statului se întrepătrundeau și de mai multe ori, Biserica și Statul își ofereau suport reciproc². Conflictele religioase din secolul al XVI-lea și din prima jumătate a secolului al XVII-lea au dovedit amândurora acestor instituții importanța pe care o are menținerea controlului asupra credincioșilor, ca mijloc indispensabil pentru păstrarea ordinii și stabilității. Autoritățile laice au oferit cu dragă inimă sprijinul lor omoloagelor lor pe plan ecleziastic, pentru că au recunoscut că o Biserică puternică era esențială, pentru a le ajuta să se extindă și pentru a-și consolida puterea în stat. Deloc surprinzător, aproape fiecare stat din a doua jumătate a secolului al XVII-lea avea o Biserică stabilă, a cărei misiune era păstrarea ordinii existente. Astfel, clerul propovăduia ca poporul să se supună conducătorilor lor și avea între activități și descoperirea rebelilor și reducerea la tăcere a vocilor, care își exprimau dezacordul. Biserica, de asemenea, descuraja disidența în rândurile sale, impunând o strictă testare privind religia ortodoxă. Statul a răspuns cu privire la această misiune spirituală a Bisericii prin sprijinul său și, în special, pentru apărarea de către aceasta a unității și a uniformității și, deseori, a oferit contribuții directe pentru bunăstarea materială a clerului.

Situația religioasă a variat de la o țară la alta, în funcție de sistemele politice și sociale diverse. Totuși, în fiecare dintre ele, heterodocșii și disidenții au fost sub presiune constantă pentru a se conforma doctrinelor și practicilor Bisericii dominante în stat. Îndârjirea lor,

¹ Aspecte succinte sunt oferite de William Doyle, *The Old European Order, 1660-1800*, ediția a II-a, Oxford, Oxford University Press, 1992, p. 151-173, și Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe classique*, Paris, Artuaud, 1984, p. 377-421.

² O discuție pe larg se poate găsi în Hartmut Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1980, p. 23-104.

of their civil rights and even jeopardized their economic and social status.

France under Louis XIV provides a striking example of church-state cooperation to eradicate religious diversity³. Louis himself was convinced that the strength of his realm depended, first of all, on its unity, and thus he strove to impose uniformity in all things, religion in particular. He involved himself in the great religious controversies that beset France throughout his long reign, and he was determined that order and orthodoxy should triumph in French religious life. He was sustained in these endeavors by the conviction that he had been appointed by God to rule France and, hence, he had no doubt that it was God's will that his subjects should accord him unconditional obedience and loyalty. In both political and religious life, then, uniformity was the order of the day, and toleration and compromise could have no place in religious matters. For Louis, and for many others, *cuius regio eius religio* was the proper solution to confessional diversity. His policy toward the Protestants, therefore, was one of repression⁴. The long campaign that he and the Roman Catholic Church waged to undermine the rights of the Huguenots culminated in 1685 in the Revocation of the Edict of Nantes of 1598, which had granted them a special and tolerated place in French society. The Revocation was welcomed by many Catholics, who had condemned the very existence of this dissenting sect as an act of treason against a king who embodied the ideal of unity of the realm.

In Germany the religious situation was perhaps more complex than in France⁵. The Peace of Westphalia (1648), which ended the

³ Among abundant works on the subject one may consult François Bluche, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, p. 592-620; Jean-Christian Petitfils, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 1995, p. 459-487; and the account in the classic by Ernest Lavisse, *Histoire de France*, VII/2, Paris, Hachette, 1906, p. 1-80.

⁴ For a case study, see Odile Martin, *La conversion protestante à Lyon, 1659-1687*, Genève, Droz, 1986.

⁵ For brief general surveys, see Bernad Moeller, Martin Heckel, Rudolf Vierhaus, Karl Otmar Frieher von Aretin, *Deutsche Geschichte*, II (*Frühe Neuzeit*), Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1985, p. 330-348 and Volker Press, *Kriege und Krisen. Deutschland 1600-1715*, München, Verlag C. H. Beck, 1991, p. 297-308.

deseori, a dus la pierderea totală sau parțială a drepturilor lor civile sau chiar la primejduirea statutului lor economic și social.

Franța sub Ludovic al XIV-lea oferă un exemplu izbitor de cooperare Stat - Biserică desfășurată în vederea eradicării diversității religioase³. Ludovic al XIV-lea însuși a fost convins că puterea Regatului său depindea, în primul rând, de unitatea sa și, de aceea, el a luptat din răzputeri pentru uniformitate în toate lucrurile și în ceea ce privește religia, în special. S-a implicat el însuși în marile controverse religioase, care au marcat Franța în timpul lungii sale domnii, și a fost hotărât în a face să triumfe ordinea și ortodoxia în viața religioasă franceză. El a fost susținut în aceste strădanii de convingerea că a fost alesul lui Dumnezeu pentru a conduce Franța, și, astfel, nu a avut nici o îndoială că aceasta este voința lui Dumnezeu, prin urmare supușii trebuiau să îi acorde ascultare și loialitate necondiționate. Atât în viața religioasă, cât și în cea politică, uniformitatea era, deci, la ordinea zilei, iar toleranța și compromisul nu aveau loc în pricinile religioase. Pentru Ludovic al XIV-lea și pentru mulți alții, *cuius regio eius religio* era soluția oportună în caz de diversitate confesională. Astfel, politica sa față de protestanți a fost una de reprimare⁴. Lunga campanie, pe care el și Biserica Romano - Catholică au dus-o pentru subminarea drepturilor hughenotilor, a culminat în anul 1685 cu abrogarea *Edictului de la Nantes* din 1598, care le acorda acestora un loc special și tolerat în societatea franceză. Revocarea a fost bine primită de către mulți catolici, care oricum condamnaseră existența însăși a acestei secte disidente, ca fiind un act de trădare împotriva Regelui, care întruchipa idealul de unitate al Regatului.

În Germania, situația religioasă era poate mai complexă decât cea din Franța⁵. Pacea de la Westfalia (1648), care a pus capăt Războiului

³ Între numeroasele lucrări care tratează acest subiect, se pot consulta: François Bluche, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, p. 592-620; Jean-Christian Petitfils, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 1995, p. 459-487 și studiul în celebrul volum al lui Ernest Lavisse, *Histoire de France*, VII/2, Paris, Hachette, 1906, p. 1-80.

⁴ Pentru un studiu de caz, a se vedea Odile Martin, *La conversion protestante à Lyon, 1659-1687*, Genève, Droz, 1986.

⁵ Pentru scurte istorii generale, a se vedea a Bernad Moeller, Martin Heckel, Rudolf Vierhaus, Karl Otmar Frieher von Aretin, *Deutsche Geschichte*, II (*Frühe Neuzeit*), Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1985, p. 330-348 și Volker Press, *Kriege und Krisen. Deutschland 1600-1715*, München, Verlag C. H. Beck, 1991, p. 297-308.

Thirty Years War, indeed recognized three churches - the Roman Catholic, Lutheran, and Reformed - but it failed to usher in an era of toleration and harmony, in part because politics and religion remained intimately linked. Each of the three churches was formally established in one or another of the states, but if it could not be the official faith, then the civil status and material well-being of its adherents might well suffer. In both Protestant and Catholic areas states assumed control over churches in the belief that supervising their subjects' spiritual life was a primary function of government. They discouraged diversity, on the grounds that spiritual tranquillity and political unity would thus be better served. Although simple formulas such as *cuius regio eius religio* could no longer be applied after the Peace of Westphalia, religious rivalries and proselytizing abated only slightly. In the Palatinate, for example, when a Protestant prince became a Catholic he could no longer force his Protestant subjects to follow him. Nonetheless, in subsequent decades they were exposed to sustained persecution, and many chose to emigrate. Even the moderate Great Elector, Frederick William (1640-1688), tried to impose uniformity on Lutherans and Calvinists, but in the end he had to be satisfied with the more modest accomplishment of assuring toleration for the Reformed.

The evolution of religious controversy in England between the restoration of the House of Stuart to the throne in 1660 and the Glorious Revolution of 1688, which replaced the Stuarts with the House of Orange, followed a different course from that in France and Germany. Disputes and discrimination and even coercion there was, as dissenters, non-conformists, and Catholics struggled to practice their faith in peace⁶. Yet, the contest between those who would use force to get their way in religious matters and those who urged toleration revealed a significant shift away from the mental climate of the religious wars toward that of the Enlightenment. The Declaration of Rights and the Toleration Act of 1689 represented the official abandonment of the idea that force

⁶ A succinct overview of events is to be found in Sir George Clark, *The Later Stuarts, 1660-1714*, 2nd edition (*The Oxford History of England*, X), Oxford, The Clarendon Press, 1956, p. 116-160.

de 30 de ani, a recunoscut, într-adevăr, trei biserici – Romano-Catolică, Luterană și Reformată, dar a eșuat să deschidă o epocă de toleranță și armonie în parte, pentru că politica și religia au rămas intim legate. Fiecare dintre cele trei Biserici au fost formal constituite într-unul sau altul dintre state. Deoarece se declara o singură credință oficială supușii care nu se conformau erau sever afectați în privința statutului civil și al bunăstării materiale. Atât în zonele protestante cât și în cele catolice, statele și-au asumat controlul asupra bisericilor, nutrind speranța că supravegherea vieții spirituale a supușilor săi, era prerogativa principală a Guvernului. Statele descurajau diversitatea, pe motiv că liniștea spirituală și unitatea politică vor fi astfel mai bine servite în acest fel. Deși formule simple, precum *cuius regio eius religio*, nu au mai putut fi aplicate după Pacea de la Westfalia, rivalitățile politice și prozelitismul au fost ușor atenuate. În teritoriul administrat de Palatin, de exemplu, când un Prinț protestant a devenit catolic, nu îi mai putea obliga pe supușii săi protestanți să îl urmeze. Totuși, în decadele următoare, ei au fost supuși unei persecuții susținute și mulți au ales să emigreze. Marele elector Frederick William (1640-1688) a încercat să impună uniformizarea luteranilor și a calvinilor, dar, în final, a fost nevoit să se mulțumească cu o formulă mult mai modestă: asigurarea toleranței pentru reformați.

Evoluția controverselor religioase în Anglia între readucerea Casei Stuart la domnie, în anul 1660, și *Revoluția Glorioasă* (1688), care i-a înlocuit pe Stuarți cu Casa de Orania, a urmat o traiectorie diferită față de cele din Franța și Germania. Disputele, discriminarea și chiar constrângerea au existat acolo, căci disidenții, nonconformiștii, și catolicii au luptat pentru a-și practica credința în pace⁶. Totuși, disputa între cei care ar fi preferat să folosească forța pentru a-și face drum în problemele religioase și cei care îndemnau la toleranță a dezvăluit o schimbare de mentalitate față de cea a războaielor religioase și apropierea de mentalitatea iluministă. *Declarația drepturilor și Actul de toleranță* din 1689 au reprezentat abandonul oficial al ideii că forța,

⁶ O privire generală succintă asupra evenimentelor se găsește în Sir George Clark, *The Later Stuarts, 1660-1714*, 2nd edition (*The Oxford History of England*, X), Oxford, The Clarendon Press, 1956, p. 116-160.

rather than reasoned argument and peaceful persuasion could lead the faithful (and others) to ultimate truth. These acts signified acceptance by the state of religious diversity⁷.

To the east, in Russia the state had secured predominance over the Orthodox Church by the latter decades of the seventeenth century, even though the church was able to maintain a separate administrative identity before Peter the Great turned it into a department of government⁸. Both tsarist functionaries and the Russian Orthodox hierarchy had little patience with dissent, as their vigorous pursuit of the Orthodox Old Believers showed. Since the Orthodox Church was very much a Russian Church, tsars and higher clergy treated religious dissent as opposition to the established order and subjected those responsible to harsh reprisals⁹. The close identification of Russian ethnicity with the Orthodox faith tended to isolate Catholic and Protestant foreigners from Russians and brought them under strict surveillance¹⁰.

To the south of Transylvania in the principalities of Moldavia and Wallachia the overwhelming majority of the population, including princes and the leading classes, was Orthodox, and the Orthodox Church was the state church and occupied a special position because of its role in the historical development of the principalities. The princes intervened regularly in the administrative and cultural affairs of the church and exercised the right to approve appointments to higher church offices. For its part, the church did not challenge the existing order and did not enter into competition with the state by promoting a political and

⁷ Maurice Ashley, *The Glorious Revolution of 1688*, London, Hodder and Stoughton, 1966, p. 179-191, 206-209.

⁸ Anton Vladimirovich Kartashev, *Ocherki po istorii Russkoi Tserkvi*, II, Moscow, Eksmo-Press, 2000, p. 296-305, 453-532; Reinhard Wittram, *Peter I*, I, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1964, p. 170-194.

⁹ Ant. Vl. Kartashev, *Ocherki po istorii Russkoi Tserkvi*, II, p. 185-322 and the classic study, Pierre Pascal, *Avvakum et les débuts du Raskol: la crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Ligugé (Vienne), E. Aubin et Fils, 1938, especially p. 360-492.

¹⁰ Reinhard Wittram, *Peter I*, I, p. 63-67; Margarete Woltner, *Zur Frage der Untertanenschaft von Westeuropäern in Russland bis zur Zeit Peters des Grossen einschliesslich*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, III, 1938, p. 47-60.

mai mult decât argumentul rațional și convingerea pe cale pașnică, ar putea conduce credincioșii (și pe ceilalți) la adevărul suprem. Aceste acte au reprezentat acceptarea diversității religioase de către stat⁷.

La Est, în Rusia, Statul și-a asigurat supremația asupra Bisericii Ortodoxe, până în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, chiar dacă Biserica era capabilă să-și mențină o identitate administrativă autonomă înainte de Petru cel Mare, care a transformat-o într-un departament al guvernării⁸. Atât funcționarii țariști, cât și ierarhia rusă ortodoxă au avut prea puțină răbdare cu disidenții, după cum a indicat urmărirea viguroasă a credincioșilor vechii ortodoxii. Cum Biserica Ortodoxă însemna mai mult Biserica rusă, țarii și înaltul cler au tratat disidența religioasă drept opoziție la ordinea stabilită și i-au supus pe cei responsabili la dure represalii⁹. Identificarea strânsă a etnicității ruse cu credința ortodoxă a dus la izolarea străinilor catolici și protestanți de ruși și aducerea lor sub strictă supraveghere¹⁰.

La Sud de Transilvania, în Principatul Țării Românești și în Moldova, majoritatea copleșitoare a populației - inclusiv domnii și clasele conducătoare – era ortodoxă, Biserica Ortodoxă fiind Biserica dominantă și ocupând o poziție specială datorită rolului său în dezvoltarea istorică a Principatelor. Domnii au intervenit, în mod regulat, în treburile culturale și administrative ale Bisericii și și-au exercitat dreptul de a face numiri în funcții bisericești înalte. În ceea ce o privește, Biserica nu a contestat ordinea existentă și nu a intrat în competiție cu Statul prin promovarea unei agende politice și

⁷ Maurice Ashley, *The Glorious Revolution of 1688*, London, Hodder and Stoughton, 1966, p. 179-191, 206-209.

⁸ Anton Vladimirovich Kartashev, *Ocherki po istorii Russkoi Tserkvi*, II, Moscow, Eksmo-Press, 2000, p. 296-305, 453-532; Reinhard Wittram, *Peter I*, I, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1964, p. 170-194.

⁹ Anton Vladimirovich Kartashev, *Ocherki po istorii Russkoi Tserkvi*, II, p. 185-322, și studiul clasic, Pierre Pascal, *Avvakum et les débuts du Raskol: la crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Ligugé (Vienne), E. Aubin et Fils, 1938, în special p. 360-492.

¹⁰ Reinhard Wittram, *Peter I*, I, p. 63-67; Margarete Woltner, *Zur Frage der Untertanenschaft von Westeuropäern in Russland bis zur Zeit Peters des Grossen einschliesslich, in Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, III, 1938, p. 47-60.

social agenda of its own. No significant disputes over doctrine, as in Western and Central Europe, or over practice, as in Russia, disturbed church life¹¹.

Minorities in the principalities consisted mainly of small communities of Catholics, Jews, and Armenians, who played insignificant roles in public life. They managed their own internal affairs with little interference by the state¹². The Orthodox churches in Moldavia and Wallachia indeed engaged in theological polemics, which were directed mainly against the Papacy and its "aggressive" policies towards Eastern Christians. Since the two churches maintained close ties to the Patriarchate of Constantinople and the other Eastern patriarchates¹³, they rightly considered themselves important members of the wider Orthodox community in Southeastern Europe and the Near East and took part in the spirited debates between Rome and Constantinople over doctrine and practice¹⁴. But this contest had little effect on the toleration enjoyed by Catholics in social and economic life in the principalities.

South of the Danube in the Ottoman Empire the principle of *cuius regio eius religio* hardly applied, as Orthodox Christians, as well as Jews and Armenians, all belonging to the so-called People of the Book, were traditionally granted toleration by Islamic Sacred Law. Their special status enabled them to form autonomous religious communities, or *millet*s, and thus to manage a good portion of their internal affairs in accordance with their own religious law¹⁵. Yet, Christians,

¹¹ *Istoria Românilor. O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, V, București, Edit. Enc., 2003, p. 744-764; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, 2nd edition, București, 1994, p. 94-112, 125-140.

¹² *Istoria Românilor*, V, p. 765-769.

¹³ Mircea Păcurariu, *Istoria*, II, p. 256-275.

¹⁴ Bogdan Murgescu, *Confessional Polemics and Political Imperatives in the Romanian Principalities (Late 17th-Early 18th Centuries)*, in *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Editors: Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, European Studies Foundation Publishing House, 1998, p. 174-183.

¹⁵ Ekmeleddin Ihsanoğlu, editor, *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*, I, Istanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2001, p. 472-479, 515-520; Bistra Cvetkova, *Les institutions ottomans en Europe*, Wiesbaden,

sociale proprii. Nici o dispută semnificativă privind doctrina, așa cum s-a întâmplat în Europa Centrală sau de Vest, sau cu privire la practică, așa cum s-a întâmplat în Rusia, nu au tulburat viața bisericească¹¹.

Minoritățile în Principate erau formate, în principal, din mici comunități de catolici, evrei și armeni, care au jucat un rol ne semnificativ în viața publică. Ei și-au dezvoltat propriile lor afaceri cu puține intervenții din partea statului¹². Bisericele Ortodoxe din Moldova și Țara Românească erau cu adevărat implicate în polemici teologice, care erau îndreptate, în special, împotriva Papalității și a politicii sale „agresive” față de creștinii răsăriteni. Cum cele două Biserici au păstrat strânse legături cu Patriarhia de la Constantinopol și cu alte patriarii răsăritene¹³, ele, pe drept cuvânt, s-au considerat membrii importanți ai unei comunități ortodoxe mai largi din Sud-Estul Europei și Orientul Apropiat și au luat parte la dezbaterile aprige privind doctrina și practica dintre Roma și Constantinopol¹⁴. Dar această dispută a avut puțin efect asupra toleranței, de care se bucurau catolicii în viața economică și socială din Principate.

La Sud de Dunăre, în Imperiul Otoman, principiul *cuius regio eius religio* s-a aplicat cu greu, căci creștinilor ortodocși, ca și evreilor și armenilor, toți aparținând așa-numiților ”Oamenii Cărții”, li s-a admis prin tradiție toleranță de către *Legea sacră islamică*. Statutul lor special le-a permis să formeze comunități religioase autonome (*millet*) și, astfel, au reușit să desfășoare o bună parte din afacerile lor interne în conformitate cu propria lor credință religioasă¹⁵. Totuși, creștinii, și

¹¹ *Istoria Românilor*, V, București, Edit. Enc., 2003, p. 744-764; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, ed. a 2-a, București, 1994, p. 94-112, 125-140.

¹² *Istoria Românilor*, V, p. 765-769.

¹³ Mircea Păcurariu, *Istoria*, II, p. 256-275.

¹⁴ Bogdan Murgescu, *Confessional Polemics and Political Imperatives in the Romanian Principalities (Late 17th-Early 18th Centuries)*, în *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Editors: Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, European Studies Foundation Publishing House, 1998, p. 174-183.

¹⁵ Ekmeleddin Ihsanoğlu, editor, *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*, I, Istanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2001, p. 472-479, 515-520; Bistra Cvetkova, *Les institutions ottomans en Europe*, Wiesbaden,

especially the Orthodox, had been entering Ottoman state service in various ways since the conquest of Southeastern Europe in the fifteenth century. They were able to rise to the highest positions in the army and civil service, but they were obliged to become Muslim. Although a high degree of religious toleration prevailed and forced conversions to Islam in the latter seventeenth century were rare, it is evident that Christians and Jews who remained steadfast in their faith were second-class subjects whose civil rights were inferior to those of Muslims.

Against this background the promotion of the Church Union in Transylvania by the Court of Vienna in cooperation with the Roman Catholic hierarchy of Hungary fits neatly into the complex mosaic of confessionalism, toleration, and state-church relations in Europe in the latter half of the seventeenth century. Emperor Leopold I was eager to enhance the religious and, thus, the political unity of his diverse realm in collaboration with one of the pillars of the empire – the Catholic Church. For their part, Cardinal Kollonich and his allies in the church were happy to work with the state in order to further the aims of the Counter-Reformation against apostasy and schism and at the same time expand the power and influence of the church in the empire.

Franz Steiner Verlag, 1978, p. 1-77; Virzhiniia Paskaleva, *Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in den europäischen Provinzen des Osmanischen Reiches (Funktionen und Parallelen)*, in *Bulgarian Historical Review*, X/1, 1982, p. 50-57.

în special ortodocșii, intraseră în serviciul statului otoman în mai multe moduri de la cucerirea Europei de Sud-Est, în secolul al XV-lea. Puteau să ajungă la cele mai înalte funcții în armată și în serviciul civil, dar erau obligați să devină musulmani. Deși un înalt grad de toleranță religioasă domina și convertirile forțate la Islam erau rare, la sfârșitul secolului al XVII-lea, este evident faptul că evreii și creștinii, care au rămas ferm la credința lor, fac parte dintre supușii de clasă secundară, ale căror drepturi civile erau inferioare comparativ cu cele ale musulmanilor.

Pe acest fundal, încurajarea de către Curtea de la Viena în cooperare cu ierarhia Romano-Catolică a Ungariei a Unirii Bisericii în Transilvania se potrivește clar în mozaic complex cu confesionalism, toleranță și relații Stat - Biserică din Europa celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. Împăratul Leopold I s-a arătat dornic de a întări unitatea religioasă și, respectiv, politică din domeniile sale variate în colaborare cu unul dintre stâlpii Imperiului-Biserica Catolică. În ceea ce îi privește pe Cardinalul Leopold von Kollonich și pe aliații săi din Biserică, ei au fost fericiți să lucreze cu statul pentru a promova mai departe scopurile Contrareformei împotriva apostaziei și a schismei și, în același timp, pentru a extinde puterea și influența Bisericii în Imperiu.

(Traducerea: Carina Duban)

Franz Steiner Verlag, 1978, p. 1-77; Virzhiniia Paskaleva, *Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in den europäischen Provinzen des Osmanischen Reiches (Funktionen und Parallelen)*, în *Bulgarian Historical Review*, X/1, 1982, p. 50-57.

Laura Stanciu

Situația izvoarelor pentru negocierile iezuiților cu românii pe vremea Episcopului Teofil

Suntem în fața unui subiect disputat în istoriografia confesională și care a fost tratat cu consecvență partizan în istoriografia română modernă. Această atitudine a vizat mai cu seamă menținerea îndoielii asupra îndreptăririi Sinodului din februarie 1697, considerat drept punct zero al *Unirii*, totodată momentul culminant al procesului, care stârnește încă sensibilități și o argumentare emoțională. Însă, este greu de contestat Sinodul din februarie 1697, dacă ținem cont de conjunctura timpurilor tulburi. *Rezoluția de Unire*, semnată de Teofil (21 martie 1697), a fost unul din cele mai controversate și discutate documente ale *Unirii* în istoriografia ecleziastică, dedicată problematicii, indiferent dacă este vorba despre exegeza catolică (iezuită), ortodoxă, protestantă sau unită. Fiecare din aceste istoriografii a avut o raportare specifică față de momentul primului *Sinod de Unire* (februarie 1697) și particulară, relativ la *Mărturisirea de credință* a lui Teofil (martie 1697), care a urmat *Sinodul de Unire* de la Alba Iulia.

Laura Stanciu

Die Quellenlage für die Verhandlungen der Jesuiten mit den Rumänen zur Zeit des Bischofs Teofil

Wir stehen vor einem in der konfessionellen Historiographie diskutierten Thema, das in der modernen rumänischen Historiographie entschieden debattiert wurde. Diese Haltung gilt besonders für die anhaltenden Zweifel bezüglich der Existenz der Synode vom Februar 1697, die zu Recht als Stunde Null der *Union* und als Höhepunkt dieser Entwicklung gesehen wird, der zugleich Sensibilitäten weckt und eine emotionale Argumentation hervorruft. Es fällt jedoch schwer, diese Synode vom Februar 1697 infrage zu stellen, wenn wir die Bedingungen jener turbulenten Zeit berücksichtigen. Die *Resolution zur Union*, welche Teofil am 21. März 1697 unterzeichnete, gehört zu den meist umstrittenen und diskutierten *Unions*-Dokumenten in der Kirchengeschichtsschreibung, die sich mit dieser Problematik beschäftigt, unabhängig, ob es sich um eine katholische (jesuitische), orthodoxe, protestantische oder unierte Exegese handelt. Jede dieser Historiographien hat ein ganz spezifisches Verhältnis zu dem Moment dieser ersten *Unions-Synode* vom Februar 1697 und einen eigenen, relativen Zugang zu dem *Glaubensbekenntnis* Teofil vom März 1697, das auf die *Unions-Synode* von Karlsburg folgte.

I

Primele relatări despre negocierile iezuiților cu românii din timpul Episcopului Teofil le avem din epocă. Cei care au constituit primii dosarul *Unirii* românilor cu Biserica Romei, furnizându-ne actele Sinodului din martie 1697, au fost chiar iezuiții. Prin intermediul analelor ordinelor existente în Transilvania vremii, *Annales Missionis Dacicae ad ann. 1697*, *Annales Missionis Castrensis ad. Ann. 1697* sau a cronicilor redactate de Francisc Fasching¹, Andreas Freyberger, Andreas Illia, Rudolph Bzenszky, ei au consemnat - cu fidelitate - actul din 21 martie 1697. Tot scrierile iezuite au fost cele care au pus și ulterior, în secolul al XIX-lea, în circuitul istoriografic conținutul discuțiilor purtate în Sinodul din februarie și *Mărturisirea de credință* a lui Teofil, prin preluările și analizele efectuate de Stephanus Katona, Gabriel Hevenesi sau Nicolaus Nilles.

În replică, primii contestatari ai fenomenului *Unirii* religioase a românilor cu Roma, dar totodată cei care au comentat și transmis evenimentele legate de Sinodul din februarie și iunie 1697, condus de Episcopul Teofil, au fost reprezentanții Bisericilor reformate transilvănene: calvinii și luteranii. Încă din perioada imediat ulterioară *Unirii*, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, istoriografia protestantă și calvină, fără a da prea multe detalii, a consemnat și discutat existența Sinodului din februarie 1697 și a *Mărturisirii de credință*, din 21 martie 1697. În cronicile și lucrările lor, din anii genezei Bisericii Române Unite și pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, Andreas Gunesch², Péter Bod³ sau

¹ Franciscus Fasching, *Vetus Dacia*, Claudiopoli, 1742; Idem, *Nova Dacia ex probatis scriptoribus*, Cluj, 1743, p. 23-24.

² Andreas Gunesch, *Continuatio Historiae Bethlenianae ab 1663 ad 1699*, apud Nicolae Dănilă, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic. I: „Sinodul” de la Alba Iulia din februarie 1697*, în *Credința Străbună*, Alba Iulia, VIII, 2 (131), februarie 1997, p. 4.

³ Péter Bod, *Az oláhok uniáltatásokról való rövid história*, ms., f. a., Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca; Idem, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia*, ms. litografiat, Cluj, 1890, în Ana Dumitran, Gudor Botond,

I

Die ersten Berichte über die Verhandlungen der Jesuiten mit den Rumänen zur Zeit von Bischof Teofil stammen noch aus dieser Epoche. Als Erste haben die Jesuiten eine Aktensammlung über die *Union* der Rumänen mit der Kirche von Rom erstellt und uns diese als Akten der Synode vom März 1697 hinterlassen. Laut Überlieferung in den Annalen der im Siebenbürgen jener Zeit ansässigen Orden, *Annales Missionis Dacicae ad ann. 1697*, *Annales Missionis Castrensis ad ann. 1697*, oder der von Francisc Fasching¹, Andreas Freyberger, Andreas Illia und Rudolph Bzenszky bearbeiteten Chroniken wurde der Unionsakt vom 21. März 1697 getreu tradiert. Ebenfalls schriftliche Aufzeichnungen der Jesuiten waren es, mittels derer im Nachhinein im 19. Jh. der Inhalt der Debatten bei der Unionssynode im Februar sowie das *Glaubensbekenntnis* des Teofil in den historiographischen Umlauf gebracht wurden, als Stephanus Katona, Gabriel Hevenesi und Nicolaus Nilles das Thema aufgriffen und analysierten.

Die ersten Einsprüche gegen das Phänomen der religiösen *Union* der Rumänen mit Rom erhoben die Repräsentanten der reformatorischen Kirchen Siebenbürgens: die Calvinisten und die Lutheraner – gleichzeitig übermittelten auch sie dadurch Kommentare und Begebenheiten im Umfeld der von Bischof Teofil geleiteten Synode vom Februar und Juni 1697. Schon in der Zeit unmittelbar nach der *Union*, um die Mitte des 18. Jh., begannen die protestantische und kalvinistische Historiographie, die Existenz dieser Synode und des *Glaubensbekenntnisses* vom 21. März 1697 durch Aufzeichnungen zu bestätigen und zu diskutieren, ohne allerdings allzu viele Details wiederzugeben. In ihren Chroniken und Arbeiten aus der Entstehungszeit der mit Rom unierten Kirche und das ganze 17. Jh. lang haben Andreas Gunesch², Péter Bod³ oder

¹ Franciscus Fasching, *Vetus Dacia*, Claudiopoli, 1742; Idem, *Nova Dacia ex probatis scriptoribus*, Cluj, 1743, S. 23-24.

² Andreas Gunesch, *Continuatio Historiae Bethlenianae ab 1663 ad 1699*, bei Nicolae Dănilă, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic. I: „Sinodul” de la Alba Iulia din februarie 1697* (dt. *Die Union der siebenbürgischen Rumänen mit der Kirche Roms. Kritisches Dossier I: die „Synode” von Karlsburg vom Februar 1697*), in: *Credința Străbună*, Alba Iulia, 8. Jg., Nr. 2 (131), Februar 1997, S. 4.

³ Péter Bod, *Az oláhok uniáltatásokról való rövid história*, Manuskript, o. J., Zentrale Universitätsbibliothek Klausenburg; Idem, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia*, lithogr. Manuskript, Cluj 1890, in: Ana Dumitran, Gudor Botond,

Iosif Benkő⁴ au redat, comentat sau contestat evenimentele petrecute în timpul lui Teofil. Nu putem ignora faptul că, discursul polemic al acestei istoriografii, contemporan și martor al evenimentelor, urmărea combaterea istoriografiei iezuite și argumentarea propriilor poziții istoriografice, de sorginte protestantă.

II

Documentele contemporane desfășurării evenimentelor relatau în unanimitate că, la sfârșitul Sinodului din februarie 1697, s-a redactat un *Decretum* sau *Manifestum*, un fel de „tomos sinodal”, prin care Mitropolitul Teofil Seremi (1692–1697) și clerul întreg au acceptat *Unirea* cu Biserica Romei. Terminându-se Sinodul, actele și *Manifestum (Decretul)* au fost trimise Împăratului și Cardinalului, la Viena.

Textul decretului de *Unire* ni s-a transmis, încă din epocă, în patru variante, în următoarele lucrări: *Annales Missionis Castrensis ad ann. 1697*⁵; de aici a trecut în lucrarea lui Andreas Freyberger⁶, în prima variantă. A doua variantă a fost reprodusă în lucrarea lui Andreas Illia⁷. Decretul, redat de Andreas Illia și folosit de majoritatea cercetătorilor, în secolele XVIII-XX (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, August Treboniu Laurian, Timotei Cipariu, Nicolaus Nilles, Silviu Dragomir ș. a.), era puțin diferit de cel redat de Andreas Freyberger,

Pr. Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania*, Alba Iulia, 2000, p. 20-29.

⁴ Iosif Benkő, *Transsilvania sive specialis*, II, Viena, 1788, p. 230 sqv.

⁵ *Annales Missionis Dacicae ad ann. 1697*, păstrat la Biblioteca Națională din Viena, redat fragmentar de N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 177; *Annales Missionis Castrensis ad. Ann. 1697*, conservat la Arhivele de Stat din Viena; prezența menționării decretului este indicată într-o notă, tot la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 169, nr. 2, cu precizarea: „non vidi textum”.

⁶ Andreas Freyberger, *Relatio historica Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia*, redactată, fie în anul 1702, fie în anii 1720 – 1725. Cf. ed. Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, 1996, p. 42-44.

⁷ Andreas Illia, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum principibus ejusdem usque ad a. 1722*, Cluj, 1730 (în cele două ediții: 1730 și 1764), p. 7-8.

Iosif Benkö⁴ jene Ereignisse zur Zeit des Bischofs Teofil wiedergegeben, kommentiert oder auch Einsprüche erhoben. Wir dürfen freilich nicht vergessen, dass der polemische Diskurs jener zeitgenössischen Geschichtsschreibung die Bekämpfung der jesuitischen Historiographie zum Ziel hatte und die Beweisführung für die eigenen historischen Positionen aus protestantischer Quelle bezweckte.

II

Die zeitgenössischen Dokumente zum Ablauf dieser Ereignisse überliefern übereinstimmend, dass am Ende der Synode vom Februar 1697 ein *Decretum* oder *Manifestum* verabschiedet wurde, eine Art „Synodaldekret“, mit dem Metropolit Teofil Seremi (1692–1697) und der gesamte Klerus die *Union* mit der Kirche Roms akzeptiert haben und dass nach Ende der Synode die entsprechenden Akten und das *Manifestum* (das *Dekret*) dem Kaiser und dem Kardinal nach Wien geschickt wurden.

Noch zu jener Zeit wurde uns der Text des Dekrets in vier Varianten in den folgenden Quellen überliefert: *Annales Missionis Castrensis ad ann. 1697*⁵; von hier aus fand er in der ersten Variante Eingang in die Arbeit von Andreas Freyberger⁶. Die zweite Variante wurde wiedergegeben in der Arbeit von Andreas Illia⁷. Der von Andreas Illia wiedergegebene und von den meisten Forschern im 18. und 19. Jh. benutzte Text des Dekrets (Samuil Micu, Gheorghe Şincai, August Treboniu Laurian, Timotei Cipariu, Nicolaus Nilles, Silviu Dragomir u. a.) unterschied sich wenig von dem Text, den Andreas Freyberger wiedergibt und der vollständiger war und direkt

Pfr. Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania* (dt. *Die interkonfessionellen rumänisch-ungarischen Beziehungen in Siebenbürgen*), Alba Iulia, 2000, S. 20-29.

⁴ Iosif Benkö, *Transsilvania sive specialis*, II, Wien, 1788, S. 230 sqv.

⁵ *Annales Missionis Dacicae ad ann. 1697*, aufbewahrt in der Österreichischen Nationalbibliothek von Wien, in Auszügen wiedergegeben bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 177; *Annales Missionis Castrensis ad ann. 1697*, aufbewahrt im Österreichischen Staatsarchiv in Wien; auf die Erwähnung des Dekrets weist N. Nilles in einer Anmerkung hin (vgl. *Symbolae*, I, S. 169, Anm. 2), präzisiert aber: „non vidi textum“.

⁶ Andreas Freyberger, *Relatio historica Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia*, bearbeitet entweder 1702 oder in den Jahren 1720-1725. Cf. Ed. I Chindriș, Cluj-Napoca, 1996, S. 42-44.

⁷ Andreas Illia, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum principis ejusdem usque ad a. 1722*, Cluj 1730 (in zwei Auflagen 1730 und 1764), S. 7-8.

care era mai complet și provenea direct din sursa contemporană iezeită: *Annales Missionis Castrensis ad ann. 1697*. Nu se știe de unde a reprodus Andreas Illia textul din cartea sa, care are deosebiri față de *Cronica* lui Andreas Freyberger. Cea de a treia variantă este un *concept* al documentului, păstrat din anul 1697, la Roma, al cărui text este aproape identic cu cel redat de Andreas Freyberger. În aceeași arhivă a *Congregației De Propaganda Fide*, există un *Proces verbal*, datat 4 iunie 1697, în care este amintită scrisoarea Nunțiuului Francesco Buonvisi, din Viena, expediată la 27 aprilie 1697, prin care acesta anunța *Unirea* românilor cu Biserica Romei⁸. A patra variantă ne parvine tot prin intermediul unui *concept*, identificat la Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia⁹. Ambele *concepte* certifică desfășurarea unui Sinod general la Alba Iulia, în februarie 1697, urmat de formularea unui decret de *Unire*, în 21 martie 1697, cu precizarea aderării românilor la *Unirea* cu Biserica Romei, în baza punctelor florentine, însoțite de cererile românilor adresate Împăratului.

III

De asemenea, textul *decretului*, redat în lucrarea iezeitului Andreas Illia, a fost folosit, preluat și prelucrat de majoritatea cercetătorilor greco-catolici, din secolul al XVIII-lea și până astăzi: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, August Treboniu Laurian, Timotei Cipariu¹⁰, George Barițiu,

⁸ Arhiva Congregației *De Propaganda Fide*, a. 1697, vol. 67, f. 175v, nr. 15. Informația a fost comentată și publicată de Ioan Bălan, *Primul Sinod al Unirii cu Roma, în Sionul Românesc*, 1947, text reprodus integral în vol. *Trei sute de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Lugoj, „Dacia Europa Nova”, 2001, p. 105; Octavian Bârlea, *Unirea românilor (1697-1701)*, în *Perspective*, XIII, nr. 49-50, 1990, p. 75-76; Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni*, p. 79.

⁹ Ana Dumitran, *Unirea cu Roma a românilor ardeleni din perspectiva unei noi surse documentare*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, p. 233-235.

¹⁰ Timotei Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 79-83; se redă textul *Istoriei Bisericești* a lui Samuil Micu, capitolul *Începutul Unirei*. De asemenea, se tipărește și se transcrie textul în limba română cu caractere chirilice, urmat de textul în limba latină, după Andreas Illia, ediția de la Cluj, 1730.

aus jesuitischen zeitgenössischen Quellen stammte: den *Annales Missionis Castrensis ad ann. 1697*. Es ist nicht bekannt, nach welcher Quelle Andreas Illia den Text aus seinem Buch wiedergegeben hat, weil der Text Unterschiede aufweist zur Variante der *Cronica* von Andreas Freyberger. Die dritte Variante ist ein *Konzept* des Dokuments, das seit dem Jahr 1697 in Rom aufbewahrt wird, dessen Text beinahe identisch ist mit dem von Andreas Freyberger wiedergegebenen Text. Im selben Archiv der *Kongregation De Propaganda Fide* gibt es einen *Aktenvermerk*, der auf den 4. Juni 1697 datiert ist, in dem der Brief des Nuntius Francesco Buonvisi aus Wien erwähnt ist, der am 27. April 1697 abgeschickt wurde und in dem dieser die *Union* der Rumänen mit der Kirche Roms bekanntgibt⁸. Die vierte Variante begegnet uns ebenfalls in der Form eines *Konzepts*, das im Archiv des Römisch-Katholischen Erzbistums von Karlsburg identifiziert wurde⁹. Beide *Konzepte* bestätigen die Durchführung einer Generalsynode in Karlsburg im Februar 1697, die mit der Verabschiedung eines Dekrets zur *Union* endete, in dem der Anschluss der Rumänen an die *Union* mit der Kirche Roms auf der Basis der „Florentiner Punkte“ präzisiert, begleitet von einigen Forderungen der Rumänen an den Kaiser.

III

Der in der Arbeit des Jesuiten Andreas Illia wiedergegebene Text des *Dekrets* wurde ebenfalls von der Mehrheit der griechisch-katholischen Forscher seit dem 18. Jh. bis heute verwendet, übernommen und überarbeitet: und zwar von Samuil Micu, Gheorghe Șincai, August Treboniu Laurian, Timotei Cipariu¹⁰, George Barițiu,

⁸ Archiv der Kongregation *De Propaganda Fide*, 1697, vol. 67, f. 175v, Nr. 15. Diese Information wurde von Ioan Bălan kommentiert und veröffentlicht (vgl. *Primul Sinod al Unirii cu Roma* [dt. *Die erste Unions-Synode mit Rom*], in: *Sionul Românesc* [dt. *Der rumänische Zion*], 1947); der Text wurde vollständig wiedergegeben in dem Band *Trei sute de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei* (dt. *Dreihundert Jahre seit der Union der Rumänischen Kirche in Siebenbürgen mit der Kirche Roms*), Lugoj, Verlag „Dacia Europa Nova“, 2001, S. 105; Octavian Bârlea, *Unirea Românilor (1697-1701)* [dt. *Die Union der Rumänen (1697-1701)*], in: *Perspective*, XIII, 49-50, 1990, S. 75-76; Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria românilor ardeleni* (dt. *Zwischen Ost und West. Sequenzen aus der Geschichte der Kirche der Siebenbürger Rumänen*), S. 79.

⁹ Ana Dumitran, *Unirea cu Roma a românilor ardeleni din perspectiva unei noi surse documentare* (dt. *Die Union der siebenbürgischen Rumänen mit Rom vor dem Hintergrund neuer dokumentarischer Quellen*), in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, S. 233-235.

¹⁰ Timotei Cipariu, *Acte și fragmente* (dt. *Akten und Fragmente*), S. 79-83; hier wird der Text der *Kirchengeschichte* von Samuil Micu wiedergegeben, das Kapitel *Începuturile Unirei*. Gleichzeitig wird der Text auf Rumänisch ins Kyrillische übertragen und gedruckt, später auf Latein, nach Andreas Illia, Ausgabe von Cluj, 1730.

Iosif Siegescu, Zenovie Pâclișanu, Octavian Bârlea sau Cristian Barta. Ei au redat, analizat, interpretat și comentat cele trei *Procese verbale* ale Sinodului din februarie și a *Mărturisirii de credință*, din martie 1697.

De pe poziții polemice, istoriografia ortodoxă, prin vocile lui Andrei Șaguna, Nicolae Popea, I. Crișianu, George Popovici, T. V. Păcățianu, Ștefan Meteș, Alexandru Pop, Ștefan Lupșa, Silviu Dragomir¹¹, Dumitru Stăniloae, Mircea Păcurariu sau Alin Albu, a negat, în marea ei majoritate, desfășurarea vreunui sinod de *Unire*, în februarie. În unanimitate, această istoriografie afirmă că actele Sinodului din februarie 1697 sunt o plăsmuire a iezuiților, prin urmare false. Istoriografia ortodoxă a fost unanim consecventă în a consemna faptul că textul *Decretului* lui Teofil nu se păstrează în original. Excepție face Nicolae Dănilă, care a realizat o prezentare a Sinodului din februarie, iar rezoluția lui Teofil a considerat-o drept o emanație a acestui Sinod. El a discutat, de asemenea, „minuta” ședinței *Congregației de Propaganda Fide*, semnalând inexistența în original a actului din 21 martie 1697¹².

Astfel, datorită contextului politic, social și confesional complex din Principatul Transilvaniei, în care s-au desfășurat tratativele *Unirii* românilor cu Biserica Romei, raportarea la eveniment a fost, de la început, partizană. Diversitatea argumentelor și punctelor de vedere au mers, de la contestarea totală a autenticității și valabilității documentelor ce atestau *Unirea*, până la redarea cu fidelitate și susținerea deciziilor luate în primul Sinod al *Unirii*, din februarie 1697. Desigur, menționatul itinerar al cercetărilor demarate de pe poziții conflictuale își are și avantajele lui, deoarece, menține un consistent interes asupra acestui domeniu de studiu.

¹¹ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, București, 1963, p. 6-10.

¹² Nicolae Dănilă, *Documentele Unirii de la Alba Iulia (1697 – 1701). Decretul sinodal de Unire din 21 martie 1697*, în *Unirea*, Blaj, IX, 5 (82), mai 1998, p. 7; Idem, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic. I: „Sinodul” de la Alba Iulia din februarie 1697*, în *Credința Străbună*, Alba Iulia, VIII, 2 (131), februarie 1997, p. 4; Idem, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic. III: Scrisoarea din 10 iunie 1697 (1)*, în *Credința Străbună*, VIII, 2 (131), februarie 1997, p. 4.

Iosif Siegescu, Zenovie Pâclișanu, Octavian Bârlea oder Cristian Barta. Sie haben die drei *Aktenvermerke* von der Synode im Februar und das *Glaubensbekenntnis* vom März 1697 wiedergegeben analysiert und kommentiert.

Von einer polemischen Position aus hat die orthodoxe Historiographie – vertreten durch die Stimmen von Andrei Șaguna, Nicolae Popea, I Crișianu, George Popoviciu, T. V. Păcățianu, Ștefan Meteș, Alexandru Pop, Ștefan Lupșa, Silviu Dragomir¹¹, Dumitru Stăniloae, Mircea Păcurariu oder Alin Albu – in ihrer großen Mehrheit bestritten, dass eine solche *Unions-Synode* im Februar je stattgefunden hat. Sie vertreten übereinstimmend die Ansicht, dass die Akten der Synode vom Februar 1697 eine Fälschung der Jesuiten sind, also frei erfunden. Die orthodoxe Geschichtsschreibung hat konsequent darauf hingewiesen, dass ausgerechnet der Text des *Dekretes* von Teofil nicht im Original vorhanden ist. Eine Ausnahme bildet Nicolae Dănilă, der eine Darstellung der Synode vom Februar erstellt hat und die Resolution des Teofil für ein Ergebnis dieser Synode hält. Er hat auch die schriftliche Dokumentation der Sitzung der *Kongregation De Propaganda Fide* diskutiert und auf die Inexistenz im Original des Aktes vom 21. März 1697 hingewiesen¹².

So war aufgrund des komplexen politischen, sozialen und konfessionellen Kontextes im Fürstentum Siebenbürgen, auf dessen Boden sich die Verhandlungen zur *Union* der Rumänen mit der Kirche Roms abgespielt haben, die jeweilige Stellung zu diesem Ereignis von Anfang an sehr gespalten. Die Vielfalt der Argumente und Positionen reicht vom völligen Bestreiten der Authentizität und Gültigkeit jener Dokumente, die diese *Union* begründen, bis hin zur treuen Weitergabe und Unterstützung eben dieser Beschlüsse der ersten *Unions-Synode* vom Februar 1697. Freilich hat der hier angedeutete bisherige Weg der Forschungen mit ihrem Konfliktpotential und Streitpositionen auch seine Vorzüge, denn dies hält das Forschungsinteresse an diesem wichtigen Thema aufrecht.

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel, *Selb-Erkersreuth, Bayern*)

¹¹ Silviu Dragomir, *România din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începutul unirii cu catolicismul roman (1697-1701)* [dt. *Die Rumänen aus Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms. Apokryphe Dokumente zu den Anfängen der Union mit dem römischen Katholizismus (1697-1701)*], Bukarest 1963, S. 6-10.

¹² Nicolae Dănilă, *Documentele Unirii de la Alba Iulia (1697-1701). Decretul sinodal de Unire din 21 martie 1697* (dt. *Die Dokumente der Union von Karlsburg (1697-1701). Das Synodaldekret zur Union vom 21. März 1697*), in: *Unirea*, Blaj, IX, 5 (82), Mai 1998, S. 7; Idem, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic. I: „Sinodul” de la Alba Iulia din februarie 1697* (dt. *Die Union der siebenbürgischen Rumänen mit der Kirche Roms. Kritisches Dossier. I: Die „Synode” von Karlsburg vom Februar 1697*), in: *Credința străbună*, VIII, 2 (131), Februar 1997, S. 4. Idem, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic. III: Scrisoarea din 10 iunie 1697 (I)* [dt. *Die Union der siebenbürgischen Rumänen mit der Kirche Roms. Kritisches Dossier. III: Das Schreiben vom 10. Juni 1697 (I)*], in: *Credința străbună*, VIII, 2 (131), Februar 1997, S. 4.

Laura Stanciu

Ședințele sinodului român din anii 1697, 1698 și 1700

Cele trei sinoade de Unire ținute la Alba Iulia, în reședința mitropolitană au emis următoarele documente: *Rezoluția de Unire a lui Teofil* (martie 1697), *Cartea de mărturie a protopopilor* (7 octombrie 1698) și *Declarație de Unire* (septembrie 1700). La rândul lor, actele sinodale din 1697 cuprindeau cinci piese: trei procese verbale luate în ședințele Sinodului, din februarie; un decret de *Unire*, semnat de Teofil, la 21 martie 1697, și o adresă către Cardinalul Kollonich (10 iunie 1697) cu iscălitura lui Teofil, a 11 protopopi și a unui preot. Erau, în fapt, pașii unui singur proces coerent și unitar, proiectat încă din 1696 și discutat de iezuitul Paul Ladislau Barányi cu Vlădica Teofil¹.

I

Primul pas, declarația de intenție, de aderare la *Unire* s-a făcut în *Ședința a doua* a Sinodului, desfășurat în cursul lunii februarie 1697,

¹ Cu acest prilej s-au discutat patru puncte pentru perfectarea Unirii: primatul papal, administrarea sacramentelor, celibatul preoților și chestiunea postului. Vezi Péter Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, ms. litografiat, Cluj, 1890. Cf. Ana Dumitran, Botond Gudor, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania*, Alba Iulia, 2000, p. 355-356.

Laura Stanciu

Die Sitzungen der rumänischen Synode der Jahre 1697, 1698 und 1700

Die drei Unions-Synoden, die in Karlsburg am Metropolitansitz tagten, erließen folgende Dokumente: *Die Resolution der Union von Teofil* (März 1697), *Das Bekenntnisbuch der Dekane* (7. Oktober 1698) und die *Deklaration der Union* (September 1700). Die Synodalakten von 1697 wiederum umfassten ihrerseits fünf Stücke: drei Aktenvermerke aus den Sitzungen der Synode vom Februar; ein Dekret der *Union*, unterzeichnet von Teofil am 21. März 1697, und ein Anschreiben an Kardinal von Kollonich (10. Juni 1697) mit der eigenhändigen Unterschrift von Teofil, 11 Dekanen und eines Priesters. Dies alles waren letztlich Schritte eines kohärenten und einheitlichen Prozesses, der sich 1696 bereits andeutete und von dem Jesuiten Paul Ladislau Barányi mit Bischof Teofil besprochen worden war¹.

I

Der erste Schritt, die Absichtserklärung, eine *Union* abschließen zu wollen, wurde in der *Zweiten Sitzung* der Synode abgegeben, die im Februar 1697 gehalten wurde,

¹ Aus diesem Anlass wurden vier Punkte zur Vervollkommnung der Union diskutiert: der päpstliche Primat, die Verwaltung der Sakramente, der Zölibat der Priester und die Frage des Fastens. Cf. Péter Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, lithographisches Manuskript, Cluj, 1890, sowie Ana Dumitran, Botond Gudor, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania* (dt. *Die interkonfessionellen rumänisch-ungarischen Beziehungen in Siebenbürgen*), Alba Iulia, 2000, S. 355-356.

când au fost exprimate principiile fundamentale de organizare a vieții ecleziastice, care vor rămâne valabile pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, găsindu-și, mai apoi, loc în principalele acte concepute de români: „[...] ca nu cumva să se schimbe cu încetul ritul sau disciplina și să se pună la locul lor cele din Biserica Latină, apoi calendarul vechi să nu se înlocuiască cu cel nou, ci până vor rămâne în uzul calendariului vechi ceilalți neuniți de ritul grecesc în țările dinastiei austriece, să rămână și uniții [...], uniții să poată avea biserici de ritul lor [...], în judecăți să nu se procedeze după dreptul canonic latin ci în conformitate cu Canoanele și disciplina Bisericii Grecești [...]. Bisericilor și persoanelor bisericești de ritul grecesc să se acorde toate scutirile de care se bucură bisericile și clerul de ritul latin. De acum înainte uniții să nu mai fie socotiți de tolerați, ci de fii recipiați ai patriei”². Așadar, erau întrunite condițiile și preluate cererile considerate suficiente, din punctul de vedere al catolicilor, conform dispozițiilor *Propagandae Fide* din 1669, pentru a se realiza *Unirea*³. În același timp, erau prezente formulările cu valoare maximală, pe care clerul român accepta să le primească în schimbul *Unirii*: „La mai mult de cele patru puncte să nu fie constrânsă nicidecum Biserica românească”.

Dintr-o evidentă experiență a relației și negocierilor între Biserica Română Ortodoxă și Biserica Calvină rezultau formulările *Declarației lui Teofil* din 21 martie 1697. Documentul, în formă și conținut, era expresia clară a hotărârii definitive a procesului de *Unire*. *Rezoluția* constituie semnul indubitabil al adoptării principiilor maximale, dar suficiente, de reunire a celor două Biserici, în concepția florentină. În schimbul angajamentului prezervării tradiției proprii Biserici era recunoscută,

² Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei*, București, 1963, p. 7-8; Octavian Bârlea, *Unirea Românilor (1697-1701)*, în *Perspective*, XIII, nr. 49-50, 1990, p. 10.

³ Ernst Chr. Suttner, *Das Abrücken von der Ekklesiologie des florentiner Konzil bei der Ruthenischen Union von 1595/96 und bei der Rumänischen Union von 1701*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 135-145.

als die grundlegenden Prinzipien der Organisation des kirchlichen Lebens festgehalten wurden, die das ganze 18. Jh. über gültig bleiben und später in den ersten, von Rumänen konzipierten Akten Eingang finden sollten: „auf dass nicht allmählich der Ritus und die Ordnung geändert werden und an ihre Stelle diejenigen der Lateinischen Kirche gesetzt werden, dass der alte Kalender nicht durch den neuen ersetzt werde, sondern solange die anderen Nicht-Unierten des griechischen Ritus den alten Kalender im Land der österreichischen Dynastie benutzen, sollen dies auch die Unierten tun [...], die Unierten sollen Kirchen in ihrem Ritus haben können [...], und in den Rechtsfragen soll nicht nach dem kanonischen lateinischen Kirchenrecht verfahren werden, sondern in Übereinstimmung mit den Kanones und der Ordnung der Griechischen Kirche [...]. Den Kirchen und kirchlichen Personen des griechischen Ritus sollen alle Steuererleichterungen gewährt werden, derer sich auch die Kirchen und der Klerus des lateinischen Ritus erfreuen. Von jetzt an sollen die Unierten nicht mehr nur als Tolerierte gelten, sondern sie sollen offiziell als rezipierte Kinder des Vaterlandes anerkannt werden“². Damit wurden die Bedingungen festgehalten und die Forderungen übernommen, die aus Sicht der Katholiken als ausreichend galten, um die *Union* gemäß der Festlegungen der Instruktion *Propaganda Fide* von 1669 zu verwirklichen³. Gleichzeitig wurden dadurch die Höchstforderungen ausgesprochen, die der rumänische Klerus als „Preis“ für die *Union* zu akzeptieren bereit war: „Auf mehr als diese vier Punkte soll die rumänische Kirche auf keinen Fall verpflichtet werden“.

Aus der reichen Erfahrung der Beziehungen und der Verhandlungen zwischen der Rumänischen Orthodoxen Kirche und der Calvinistischen Kirche resultierten die Formulierungen der *Erklärung Teofils* vom 21. März 1697. Dieses Dokument war nach Form und Inhalt der klare Ausdruck der Entscheidung, den Prozess der *Union* verbindlich zu machen. Die *Resolution* wiederum stellt ein unzweifelhaftes Signal dahingehend dar, diese ausreichenden Maximalforderungen für die Wiedervereinigung der Kirchen nach dem Konzept von Florenz zu akzeptieren. Im Gegenzug zum Bemühen um die Bewahrung der Tradition der eigenen Kirche wurde die Tradition

² Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei* (dt. *Die Rumänen von Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms*), Bukarest, 1963, S. 7-8; Octavian Bârlea, *Unirea Românilor (1697-1701)* [dt. *Die Union der Rumänen (1697-1701)*], in: *Perspective*, XIII, 49-50, 1990, S. 10.

³ Ernst Chr. Suttner, *Das Abrücken von der Ekklesiologie des Florentiner Konzils bei der Ruthenischen Union von 1596 und bei der Rumänischen Union von 1701*, in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, S. 135-145.

în plenul adunării, tradiția Bisericii Catolice prin acceptarea valabilității punctelor florentine. S-au cerut, în schimb, următoarele trei lucruri: „1. ca preoții și dregătorii Bisericii de rital grecesc să se bucure de toate privilegiile și drepturile de care se bucură nu numai preoții romano-catolici, dar și arianii, luteranii și calvinii; 2. ca în fiecare sat în care se află preot, biserica să aibă casă parohială, ca preotul să nu fie silit a șede în casă sau pe loc străin; 3. ca preoții să depindă și să ia dispoziții de la episcopie, cum e rândul, și nicidecum de la laici ca până acum”⁴. Acest Sinod făcea, deci, dovada hotărârii de adeziune la Biserica Catholică: „[...] am hotărât cu glas unanim să ne întoarcem în sânul sfintei Bisericii mame romano-catolice, și să ne reunim cu dânsa, *primind, mărturisind și crezând* toate ce *primește, mărturisește și crede* aceea”⁵. Și, ca o condiție obligatorie, dar suficientă, pentru înfăptuirea *Unirii*, era ca Biserica românească să accepte, *să țină*, recunoscând și respectând, fără să se abată sau să neglijeze, cele patru puncte florentine pentru îmbrățișarea *Unirii*. Pentru înfăptuirea *Unirii*, dar cu obligația respectării tradiției Bisericii Ortodoxe în sânul comunității catolice, era suficientă admiterea - ca bune și adevărate - punctelor florentine, fără obligația adoptării acestora: „Și mai ales mărturisim cele patru puncte prin care ne-am deosebit până acum: 1. recunoaștem că pontificele roman este căpetenia văzută a întregii Biserici a lui Hristos din lume; 2. mărturisim că în afară de cer, lăcașul celor fericiți, și de iad, temnița celor condamnați, mai există și un al treilea loc, în care petrec sufletele neispășite încă și se purifică; 3. nu ne îndoim că pâinea azimă constituie materie îndestulătoare pentru Cina Domnului și pentru jertfa Liturghiei;

⁴ Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni*, p. 158-159; Silviu Dragomir, *op.cit.*, p. 8-9; Octavian Bârlea, *op.cit.*, p. 11-12.

⁵ Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, p. 158-159.

der Katholischen Kirche durch die Anerkennung der Gültigkeit der vier Florentinischen Punkte vom Plenum der Versammlung anerkannt. Dazu wurden drei Punkte gefordert: „1. Die Priester und hohen Beamten der Kirche des griechischen Ritus sollten sich aller Privilegien und Rechte erfreuen, derer sich nicht nur die römisch-katholischen Priester, sondern auch die Arianer, die Lutheraner und die Calvinisten erfreuen; 2. In jedem Dorf, in dem es einen Priester gibt, soll die Kirche auch ein Pfarrhaus haben, damit der Priester nicht gezwungen ist, in einem fremden Haus oder an einem fremden Ort zu wohnen; 3. Die Priester sollen in einem Dienstverhältnis zum Bistum stehen und von dort, wie es sich gehört, ihre Anweisungen erhalten und keinesfalls wie bisher von Laien“⁴. Diese Synode lieferte also den Beweis für die Entschlossenheit zum Anschluss an die Katholische Kirche: „wir haben einstimmig beschlossen, in den Schoß der römisch-katholischen Mutterkirche zurückzukehren und uns mit ihr wieder zu vereinen, indem wir alle Überlieferungen *übernehmen*, alles *bekennen* und *glauben*, was auch diese an Überlieferungen *übernimmt*, *bekennt* und *glaubt*“⁵. Die verpflichtende, aber letztlich auch ausreichende Bedingung zur Verwirklichung der *Union* war es, dass die rumänische Kirche jene vier Florentinischen Punkte akzeptiert und *diese* anerkennend und respektvoll *einhält*, ohne davon abzuweichen oder diese zu vernachlässigen. Zur Verwirklichung der *Union* bei gleichzeitiger Verpflichtung zur Bewahrung der Tradition der Orthodoxen Kirche im Schoß der katholischen Gemeinschaft war es ausreichend, die vier Florentiner Punkte als gut und wahr anzuerkennen, ohne der Verpflichtung, diese auch anzunehmen: „Besonders bekennen wir diese vier Punkte, in denen wir uns bisher unterschieden haben: 1. Wir anerkennen, dass der römische Pontifex das sichtbare Haupt der ganzen Kirche Christi auf Erden ist; 2. Wir anerkennen, dass abgesehen vom Himmel, dem Ort der Glückseligen, und der Hölle, dem Kerker der Verdammten, noch ein dritter Ort existiert, an dem sich die noch unerlösten Seelen aufhalten und sich reinigen; 3. Wir zweifeln nicht daran, dass das ungesäuerte Brot (Azymen) die für das Herrenmahl und das liturgische Opfer ausreichende Materie darstellt;

⁴ Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni* (dt. *Zwischen Ost und West. Sequenzen aus der Geschichte der Kirche der Siebenbürger Rumänen*), S. 158-159; Silviu Dragomir, *op. cit.*, S. 8-9; Octavian Bârlea, *op. cit.*, S. 11-12.

⁵ Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, S. 158-159;

4. credem că Spiritul Sfânt, a treia persoană din Trinitate, purcede de la Tatăl, și de la Fiul, și primim, mărturisim și credem toate celelalte care le primește, mărturisește și le crede sfânta mamă Biserica romano-catolică [...] și ne îndatorăm să ținem punctele mai sus pomenite⁶. Copia acestui act a fost expediată Nunțiaturii din Viena, pe care aceasta a trimis-o, la rândul ei, în 27 aprilie 1697, *Congregației de Evanghelizare a Popoarelor*, la Roma⁷.

Interesantă, în derularea evenimentelor, este perspectiva Bisericii Catolice la aflarea veștii *Unirii* românilor cu Roma. Poziția ei este specificată în *Procesul verbal*, păstrat la Roma și datat 4 iunie 1697, în care este amintită scrisoarea Nunțiuului din Viena, expediată la 27 aprilie 1697. Nunțiuul Francesco Buonvisi anunța *Congregația* cu privire la „[...] trecerea făcută de episcopul grec schismatic al valahilor din Transilvania de la greșelile *Schismeii la Sfânta Credință Catolică* [s.n.] împreună cu întregul său cler și cu multe mii de persoane⁸. În aceeași „minută” a ședinței *Congregației De Propaganda Fide* era consemnată și dispoziția dată de Papa Inocențiu al XII-lea (1691-1700), după formularul stabilit de Papa Urban al VIII-lea (1623-1644): „Domnul Nunțiu [n.n. Francesco Buonvisi] să ceară *Episcopului obișnuita profesiune de credință* [s.n.] și să o transmită la intenție⁹. Poziția Nunțiuului ca și dispoziția Papei puneau

⁶ *Ibidem*.

⁷ Primire consemnată într-o „minută” sau *Proces verbal* al unei ședințe desfășurate la *Congregația De Propaganda Fide*, în 4 iunie 1697. Vezi, Laura Stanciu, *op.cit.*, p. 160-162.

⁸ Arhiva *Congregației De Propaganda Fide*, a. 1697, vol. 67, f. 175v, nr. 15. Informația a fost comentată și publicată de dr. Ioan Bălan, *Primul Sinod al Unirii cu Roma*, în *Sionul Românesc*, 1947, text reprodus integral în vol. *Trei sute de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Lugoj, „Dacia Europa Nova”, 2001, p. 105; Octavian Bârlea, *Unirea românilor (1697-1701)*, în *Perspective*, XIII, nr. 49-50, 1990, p. 75-76; Nicolae Dănilă, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic, III [...]*, p. 4: „[...] che ragguaglia del passaggio fatto dal vescovo Greco Scismatico di Vallachia in Transilvania dagl'errori dello Scisma alla S.Fede Cattolica col seguito di tutto il suo clero, e di molte alter migliaia di persone”.

⁹ Arhiva *Congregației De Propaganda Fide*, a. 1697, vol. 67, f. 175v, nr. 15, comentat de dr. Ioan Bălan, *op.cit.*, p. 105 și publicat de Octavian Bârlea, *op.cit.*, p. 75-76; Nicolae Dănilă, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic, III [...]*, p. 4: „[...] Rescriptum: Dominus Nuntius procuret ab Episcopo solitam professionem, eamque transmittat et ad mentem”.

4. Wir bekennen, dass der Heilige Geist, die dritte Person der Trinität, aus dem Vater und dem Sohn hervorgeht, und wir übernehmen, bekennen und glauben alles, was auch die heilige römisch-katholische Mutterkirche an Überlieferungen übernimmt, bekennt und glaubt [...] und wir verpflichten uns, die oben erwähnten Punkte einzuhalten”⁶. Eine Kopie dieses Aktes wurde der Nuntiatur in Wien übermittelt, welche die Nuntiatur ihrerseits am 27. April 1697 der *Kongregation zur Evangelisation der Völker* nach Rom übersandte⁷.

Interessant ist im Ablauf dieser Ereignisse die Reaktion der Katholischen Kirche, als sie die Nachricht von der *Union* der Rumänen mit Rom erfuhr. Diese Reaktion ist festgehalten in jenem *Aktenvermerk*, der in Rom aufbewahrt wird und vom 4. Juni 1697 datiert, in dem das am 27. April 1697 abgesandte Schreiben des Nuntius von Wien erwähnt wird. Der Nuntius Francesco Buonvisi setzt die *Kongregation* in Kenntnis vom „Übertritt des schismatischen griechischen Bischofs der Walachen von Siebenbürgen aus den *Fehlern des Schismas an der Heiligen Katholischen Kirche* [s.n.], zusammen mit seinem ganzen Klerus und tausenden von Menschen”⁸. In demselben „Schriftstück” der Sitzung der *Kongregation De Propaganda Fide* wurde auch die Disposition von Papst Innozenz XII. (1691-1700) festgehalten nach dem von Papst Urban VIII. (1623-1644) festgehaltenen Formular: „Der Herr Nuntius (n.n. Francesco Buonvisi) möge von dem Bischof das übliche Glaubensbekenntnis verlangen (s.n.) und er möge es auftragsgemäß übermitteln”⁹. Die Position des Nuntius und die Disposition des Papstes zeigen,

⁶ *Ibidem*.

⁷ Dessen Empfang wurde in einem „Schriftstück” oder *Aktenvermerk* einer Sitzung der *Kongregation De Propaganda Fide* vom 4. Juni 1697 bestätigt. Cf. Laura Stanciu, *op. cit.*, S. 160-162.

⁸ Archiv der *Kongregation De Propaganda Fide*, Jahr 1697, Bd. 67, f. 175v, Nr. 15. Diese Information wurde kommentiert und publiziert von Dr. Ioan Bălan, *Primul Sinod al Unirii cu Roma* (dt. *Die erste Synode der Union mit Rom*), in: *Sionul Românesc* (dt. *Der rumänische Zion*), 1947; der Text wurde vollständig wiedergegeben in dem Band *Trei sute de ani de la Unirea Bisericii Române din Transilvania cu Biserica Romei* (dt. *Dreihundert Jahre seit der Vereinigung der Rumänischen Kirche von Siebenbürgen mit der Kirche Roms*), 2001, S. 105; Octavian Bărlea, *Unirea românilor (1697-1701)* [dt. *Die Union der Rumänen (1697-1701)*], in: *Perspective*, XIII, 49-50, 1990, S. 75-76; Nicolae Dănilă, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic, III* [dt. *Die Union der Siebenbürger Rumänen mit der Kirche Roms. Kritisches Dossier, III*], 4: „[...] che ragguaglia del passaggio fatto dal vescovo Greco Scismatico di Vallachia in Transilvania dagli errori dello Scisma alla S. Fede Cattolica col seguito di tutto il suo clero, e di molte alter migliaia di persone”.

⁹ Archiv der *Kongregation De Propaganda Fide*, Jahr 1697, Bd. 67, f. 175v, Nr. 15, kommentiert von Dr. Ioan Bălan, *op. cit.*, S. 105, und veröffentlicht bei Octavian Bărlea, *op. cit.*, S. 75-76; Nicolae Dănilă, *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Dosar critic, III* [dt. *Die Union der Siebenbürger Rumänen mit der Kirche Roms. Kritisches Dossier, III*], 4: „[...] Rescriptum: Dominus Nuntius procuret ab Episcopo solitam professionem, eamque transmittat et ad mentem”.

în evidență faptul că latinii nu mai erau dispuși să respecte autonomia Bisericii Orientale Unite cu Roma. Ei urmăreau atragerea tuturor episcopatelor legate de Papă într-un proces de înnoire, care nu putea fi dus la îndeplinire decât sub oblăduirea păstorului suprem de la Roma. Era, deci, nevoie de o subordonare a episcopatelor noi unei conduceri pastorale continue de la Roma¹⁰. Încă din 1697, era vorba mai degrabă de o preluare canonică a Episcopului, a clerului și credincioșilor lor, în uniune cu Scaunul de la Roma și nu era stipulată o *Unire* în *Communio*.

Românii au văzut *Unirea*, la 1697, ca un parteneriat între două Biserici egale, bazat pe împărtășirea celor patru puncte stabilite de Conciliul florentin, ce permitea păstrarea identității liturgice și canonic – disciplinare. Era vorba de o *Unire* parțială, întemeiată pe egala recunoaștere între răsăriteni și catolici, cu dorința realizării unității credinței catolice în speranța satisfacerii dezideratelor socio-politice de comun acord consimțite. *Unirea* avea implicații la nivel dogmatic – jurisdicțional, iar nu la nivelul ritualului, liturghiei și disciplinei. La acest moment, ne apare evident faptul că, Episcopul Teofil nu a avut intenția ruperii comuniunii cu Biserica Ortodoxă. În 10 iunie 1697 Teofil scria o *Adresă către Cardinalul Kollonich* cu iscălitura lui, susținută de semnăturile a 11 protopopi și a unui preot, prin care întărește și confirmă dezbaterele, hotărârile și cererile exprimate în *Sinodul* din februarie și în *Declarația* sa din martie: „[...] confirmăm acum acele patru puncte cu iscăliturile proprii și cu sigiliul nostru, notificându-le, și rugăm prea umilit pe Eminența Voastră să binevoiască a cere de la Maiestatea Sa prea sfântă grațiile și favorurile, arătate în punctele din scrisorile anterioare și a le trimite cât mai curând la Alba Iulia [...]”¹¹.

O confirmare a poziției florentine a românilor este consemnată într-un *concept*, redactat ulterior morții lui Teofil și care încerca, probabil, prezervarea validității și angajamentelor făcute de români, prin actul din 21 martie 1697¹².

¹⁰ Ernst Chr. Suttner, *Das Abrücken [...]*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 139-141.

¹¹ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 171; Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, p. 162.

¹² Ana Dumitran, *Unirea cu Roma [...]*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, p. 233-235.

dass die Lateiner nicht mehr gewillt waren, die Autonomie einer östlichen, mit Rom vereinten Kirche zu respektieren. Sie verfolgten die Absicht, alle mit dem Papst verbundenen Bistümer in einen Erneuerungsprozess einzubeziehen, der nur zu Ende geführt werden kann unter Führung durch den obersten Hirten von Rom¹⁰. So war also schon seit 1697 eher von einer kanonischen Unterstellung des Bischofs, des Klerus und ihrer Gläubigen unter den Sitz von Rom die Rede, als von einer Einheit in *Communio*.

Die Rumänen betrachteten die *Union* von 1697 an als eine Partnerschaft unter gleichrangigen Kirchen auf der Basis der Anerkennung der vier Punkte des Konzils von Florenz, das die Bewahrung der liturgischen und kanonisch-disziplinarischen Identität erlaubte. Es war eine Teil-*Union* auf der Basis einer gleichen wechselseitigen Anerkennung zwischen Orthodoxen und Katholiken in dem Wunsch, die Einheit des katholischen Glaubens zu verwirklichen, in der Hoffnung der Befriedigung sozialer und politischer Ziele und Wünsche, die gemeinsam als solche erkannt wurden. Die *Union* hatte Implikationen auf dogmatisch-jurisdiktioneller Ebene, aber nicht auf der Ebene des Rituals, der Liturgie und der Disziplin. Es ist evident, dass Bischof Teofil nicht die Absicht hatte, die Gemeinschaft mit der Orthodoxen Kirche abzubrechen. Am 10. Juni 1697 sandte Teofil eine eigenhändig unterschriebene *Adresse an Kardinal Kollonich*, die von 11 Dekanen und einem Priester unterschrieben war und in der er die Diskussionen, Beschlüsse und Forderungen der *Synode* vom Februar und ihrer *Deklaration* vom März bekräftigte und bestätigte: „[...] wir bestätigen und notifizieren hiermit diese vier Punkte mit unserer eigenen Unterschrift und unserem Siegel, und bitten in aller Demut Eure Eminenz darum, von Seiner Majestät die heiligen Gunsterweise und Gefälligkeiten erbitten zu wollen, die in den vorherigen Briefen aufgezeigt wurden und diese schnellstmöglich nach Karlsburg zu übermitteln [...]“¹¹.

Eine Bestätigung der florentinischen Position der Rumänen wird in einem *Konzept* festgehalten, das nach dem Tod von Teofil erstellt wurde, und das wahrscheinlich versucht, die Gültigkeit des Aktes vom 21. März 1697 und der entsprechenden Bemühungen der Rumänen zu bewahren¹².

¹⁰ Ernst Chr. Suttner, *Das Abrücken [...]*, in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/11, 2005, S. 139-141.

¹¹ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 171; Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, S. 162.

¹² Ana Dumitran, *Unirea cu Roma [Die Union mit Rom]*, in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, S. 233-235.

Din Cluj, la 20 martie 1697, locțiitorul de scaun a lui Teofil – după moartea acestuia –, împreună cu iezuiții Sigismund Vizkeleti, parohul Clujului și al Mănășturului și Ladislau Baranyi, parohul Albei Iulia au înaintat documentul Împăratului Leopold, solicitând pentru români bunăvoința imperială, în schimbul acelor puncte acceptate în cadrul sinodului la Alba Iulia, în 1697. În numele său și al întregului cler, cel ce avea să devină semnatarul actului promitea Maiestății Sale că vor fi respectate acele patru puncte florentine, rediate aproape *ad litteram* ca și în decretul de *Unire* din 21 martie 1697. Acestora le era adăugat un al cincilea punct, prin care Vicarul declara supunere absolută Arhiepiscopului de Strigoni, atât referitor la problema alegerii Episcopului Bisericii Unite, cât și în toate celelalte probleme presupuse de *Unire*¹³. Erau expuse, în continuare, cele trei solicitări ale Bisericii românilor prezente în decretul din 21 martie 1697, reproduse și ele cu fidelitate.

II

Al doilea pas, decisiv în desfășurarea procesului, a fost făcut de cei 38 de preoți și protopopi împreună cu Vlădica Atanasie prin semnarea *Actului de ratificare a Unirii din 7 octombrie 1698*. Era un document sintetic care vorbea despre trei etape în desfășurarea procesului de *Unire* din timpul defunctului Teofil și preluate, continuate și asumate de Vlădica în funcție. Era, în primul rând, o reiterare a declarației de adeziune la Biserica Catolică, în baza *Rezoluției de Unire* adoptată de Teofil, în martie 1697. Atanasie și clerul românesc se mărturiseau, deja, ca parte componentă a Bisericii Catolice. Enumerarea punctelor florentine devenea astfel inutilă, acestea fiind principii *sine qua non* de aderare la Biserica Catolică și aparținând unei faze anterioare: „[...] din bună voia noastră ne unim cu Biserica Romei cea catolică și *ne mărturisim a fi mădulările ceștii Bisericii sfinte catolicească a Romei* prin ceastă carte de mărturie a noastră și cu acele privileghiomuri voim să trăim, cu carele trăiesc mădulările și popii

¹³ *Ibidem*, p. 233.

Von Klausenburg/rum. Cluj aus hat der Verweser des Bischofsthrons Teofil nach dessen Tod zusammen mit den Jesuiten Sigismund Vizkeleti, dem Priester von Klausenburg und Mănăştur, und Ladislau Baranyi, dem Pfarrer von Karlsburg am 20. März 1697 ein Dokument an Kaiser Leopold übermittelt, um das kaiserliche Wohlwollen für die Rumänen zu erbitten im Gegenzug zu den vier von der Synode von Karlsburg 1697 akzeptierten Punkten. In seinem eigenen Namen und im Namen des ganzen Klerus, versprach der, der das Dokument unterzeichnen sollte, Seiner Majestät, dass jene vier Florentiner Punkte respektiert werden, die fast *ad litteram* wiedergegeben wurden, wie schon vorher im Dekret der *Union* vom 21. März 1697. Dem wurde ein fünfter Punkt hinzugefügt, in dem der Vikar die absolute Unterordnung unter den Erzbischof von Esztergom erklärte, sowohl was die Wahl des Bischofs der Unierten Kirche betrifft, als auch in bezug auf alle anderen von der *Union* berührten Punkte¹³. Danach folgt eine Auflistung der drei Forderungen der Kirche der Rumänen, wie sie schon in dem Dekret vom 21. März 1697 vorgelegt wurden, auch sie fast identisch wiedergegeben.

II

Der zweite entscheidende Schritt im Ablauf des Prozesses wurde von 38 Priestern und Dekanen zusammen mit Bischof Atanasie unternommen durch Unterzeichnung des *Aktes zur Ratifizierung der Union vom 7. Oktober 1698*. Es war ein zusammenfassendes Dokument, das von drei Etappen im Ablauf des Prozesses der *Union* zur Zeit des verstorbenen Teofil sprach, die von dem amtierenden Bischof übernommen, fortgeführt und aufgenommen wurden. In erster Linie bot es eine Wiederholung der Deklaration zum Anschluss an die Katholische Kirche auf der Basis der von Teofil im März 1697 angenommenen *Unionsresolution*. Atanasie und der rumänische Klerus bekannten sich bereits als Teil der Katholischen Kirche. Die Aufzählung der Florentiner Punkte wurde so unnötig, denn diese waren *conditio sine qua non* des Anschlusses an die Katholische Kirche und zählten zu einer früheren Phase: „[...] aus unserem eigenen freien Willen vereinigen wir uns mit der Katholischen Kirche Roms und *bekennen uns als Glieder der heiligen katholischen Kirche Roms* durch diese Bekenntnisschrift und wir wollen mit jenen Privilegien leben, mit denen auch die Glieder und Priester jener heiligen

¹³ *Ibidem*, p. 233.

aceștii Biserici sfinte [...]”¹⁴. Era, în esență, răspunsul la solicitarea Papei Inocențiu al XII-lea, de prestare a *mărturisirii tridentine de credință*, cu recunoașterea implicită a celor patru puncte.

Poziția lui Atanasie și a clerului român era în deplin acord cu a predecesorilor și pentru faza următoare, a *condiționării Unirii*, cu păstrarea tradiției strămoșești: „Însă într-acest chip ne unim și ne mărturisim a fi mădulării sfintei catolicești Biserici a Romei cum pre noi și rămășițele noastre din obiceiul Bisericii noastre a răsăritului să nu ne clătească [...]”. Și mai explicit, clerul transilvănean, în același document din octombrie 1698, preciza: „[...] să stea în voia Soborului pre cine ar alege să fie Vlădica, pre care Sfinția Sa Papa și Înălțatul Împăratu să-l întărească, și Patriarhul de sub biruința Înălției Sale să-l hirotonească”¹⁵.

De asemenea, reminiscență evidentă a relației între ortodocși și calvini în Transilvania, dar și a negocierilor care au stat la baza ratificării *Unirii*, era întărirea și sublinierea adoptării *cărții de mărturisire, sub conditione*, cu clauza și în schimbul păstrării propriei identități, formulate, pe urmele înaintașului său, de Atanasie însuși: „Și așa ne unim acești ce scriem mai sus cum toată legea noastră, slujba bisericii, leturghia și posturile și cărindariul nostru să stea pre loc, iară de n-ar sta pe loc acele, nici aceste peceti să n-aibe nici o tărie asupra noastră [...]”¹⁶. Într-o notă adăugată la sfârșitul documentului din 7 octombrie 1698, prin care a fost declarată adeziunea clerului român din Transilvania la *Unirea* cu Biserica

¹⁴ Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia factae a.1701 [...]*, p. 57; N. Nilles, *Symbolae*, p. 207; Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania*, p. 30-34.

¹⁵ Acesta nu era altul decât Patriarhul Bisericii sârbești, deci un preaînalt Ierarh oriental neunit (este vorba despre Arsenie al III-lea, 1633-1706, a cărui emigrare pe teritoriul stăpânit de Habsburgi se petrecea în 1690). *Unirea*, prin urmare, nu era înțeleasă ca o întrerupere a legăturilor cu comuniunea ortodoxă. Vezi Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*. Ediție îngrijită de Șerban Turcuș. Postfață de Ioan-Aurel Pop, Cluj Napoca, CST, „Fundatia Culturală Română”, 1998, p. 181.

¹⁶ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania*, p. 34.

Kirche leben [...]”¹⁴. Im Grunde war dies eine Antwort auf die Forderung von Papst Innozenz XII. nach einem Eid *auf das tridentinische Glaubensbekenntnis* mit einer expliziten Anerkennung der vier Florentiner Punkte.

Die Position des Atanasie und des rumänischen Klerus war in voller Übereinstimmung mit jener ihrer Vorgänger auch im Blick auf die nächste Phase, jener der *Konditionierung der Union* mit dem Ziel der Bewahrung der von den Vorfahren überlieferten Tradition: „Wenn wir uns auch auf diese Weise vereinen und wir uns als Glieder der heiligen Katholischen Kirche Roms bekennen, so soll sie uns und die Überreste aus dem Brauch unserer Ostkirche doch nicht in den Grundfesten erschüttern [...]”. Und der siebenbürgische Klerus präzierte in demselben Dokument vom Oktober 1698: „es möge im Ermessen der Synode stehen, wen sie zum Bischof wählen möge, und diesen möge Seine Heiligkeit, der Papst, und Seine Hoheit, der Kaiser, bestätigen und der unter der Herrschaft Seiner Hoheit stehende Patriarch zum Bischof weihen”¹⁵.

Genauso bildete auch die klare Erinnerung an die Beziehungen zwischen Orthodoxen und Calvinisten in Siebenbürgen sowie an die Verhandlungen, die die Grundlage der Ratifizierung der *Union* bildeten, eine Bekräftigung und Unterstreichung der Annahme jener *Bekenntnisschrift sub conditione* mit der Klausel und im Gegenzug zur Bewahrung der eigenen Identität, was von Atanasie selbst wie von seinem Vorgänger formuliert wurde: „So vereinen wir uns mit jenen, was wir oben schreiben, mit unserem ganzen Gesetz, der Gottesdienst der Kirche aber, unsere Liturgie, die Fastenzeiten und unser Kalender sollen ihre Gültigkeit bewahren, wenn diese aber ihre Gültigkeit verlieren, dann sollen auch diese Siegel für uns keine Gültigkeit mehr haben [...]”¹⁶. In einem Vermerk am Ende des Dokuments vom 7. Oktober 1698, durch das der Anschluss des rumänischen Klerus aus

¹⁴ Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia factae a. 1701* [...], S. 57; N. Nilles, *Symbolae*, S. 207; Silviu Dragomir, *Români* (dt. *Die Rumänen*), S. 30-34.

¹⁵ Dies war kein Anderer als der Patriarch der Serbischen Kirche, also ein sehr ranghoher orientalischer nicht-uniertes Hierarch (es ist die Rede von Arsenij III., 1633-1706, der 1690 auf habsburgisches Gebiet emigrierte). So wurde diese *Union* nicht als Unterbrechung der Verbindungen mit der orthodoxen Gemeinschaft verstanden. Cf. Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc* (dt. *Im Herzen Europas. Studien zur Religionsgeschichte im Raum Rumänien*), hrsg. von Șerban Turcuș, Vorwort von Ioan-Aurel Pop, Cluj Napoca, CST, Rumänische Kulturstiftung („Fundatia Culturală Română”), 1998, S. 181.

¹⁶ Silviu Dragomir, *Români*, S. 34.

Romei, Mitropolitul Atanasie condiționa această *Unire*: „[...] tota *legea* [s.n.] nostra se ste pre locu”¹⁷. Conotația fundamental religioasă care caracteriza termenul *lege* în enunțul Ierarhului român avea rădăcini durabile în timp și distincte din perspectiva evenimentelor ecleziastice, care s-au desfășurat în spațiul transilvan încă din timpul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea.

III

Din dorința reîntăririi și a sublinierii *ratificării Unirii* Bisericii Române cu Roma era convocat, de același Atanasie, Sinodul din 5 septembrie 1700. Tot la Alba Iulia au fost chemați toți protopopii, câte doi preoți și trei mireni delegați din toată Eparhia, care au adoptat o *declarație*. Aceasta era semnată de 54 de protopopi, în numele clerului și poporului. În *Declarație*, ei specificau că primesc, în numele Bisericii întregi și al națiunii valahe, *Unirea*, precum și cele patru puncte florentine. Însă, ei își rezervau dreptul de a păstra ritul și disciplina Bisericii Răsăritene, exceptând doar ceea ce venea în contradicție cu credința ortodoxă și catolică, precum și cu morala. Erau prezente formulări sugerate, am putea adăuga și de reglementările legale imperiale, anume cele două diplomele leopoldine, din anii 1699 și 1701: „[...] totius cleri, [et] populi s[acrae] unioni cum Romana Ecclesia nomine totius Ecclesiae [et] nationis Valachiae subscribunt[,] quatuor illa puncta recipiunt, ita tamen, ut in ritu [et] disciplina Graecae orientalis Ecclesiae quoad caetera maneant, exceptis iis duntaxat, qua orthodoxae [et] catholicae fidei, bonisq[ue] moribus contraria reperientur [...] immortalitate libere ac sponte, impulsusq[ue] divini numinis cum Ecclesia Romano Catholica Unionem inivimus, eiusdem s[acrae] matris Romano Catholicae Ecclesiae commembra nos tenore praesentium declaramus, omnia admittentes, profitentes, ac credentes, quae illa admittit, profitetur, ac credit, praesentim vero illa quatuor puncta, in

¹⁷ Apud Cesare Alzati, *În inima Europei*, p. 187.

Siebenbürgen an die *Union* mit der Kirche Roms erklärt wurde, stellt Metropolit Atanasie an diese *Union* Bedingungen: „[...] unser ganzes *Gesetz* (s.n.) soll bestehen bleiben“¹⁷. Die grundsätzlich religiöse Konnotation, die den Terminus *Gesetz* in dem Erlass des rumänischen Hierarchen charakterisiert, war seit langem nachhaltig verwurzelt und klar unterschiedlich aus der Perspektive der kirchlichen Ereignisse, die sich im Raum Siebenbürgen seit etwa der zweiten Hälfte des 16. Jhs. zugetragen haben.

III

Aus dem Wunsch heraus, die *Ratifizierung der Union* der Rumänischen Kirche mit Rom zu bekräftigen und zu unterstreichen, berief derselbe Atanasie am 5. September 1700 eine Synode ein. Alle Dekane sowie jeweils zwei Priester und drei Laien, die aus dem ganzen Bistum delegiert waren, wurden wiederum nach Karlsburg eingeladen, wo sie eine *Deklaration* annahmen. Diese wurde von 54 Dekanen im Namen des Klerus und des Volkes unterschrieben. In dieser *Deklaration* erläuterten sie, dass sie im Namen der ganzen Kirche und der walachischen Nation die *Union* und auch die vier Florentiner Punkte annehmen. Doch sie beanspruchten gleichzeitig das Recht, den Ritus und die disziplinarische Ordnung der Ostkirche zu bewahren, nur mit Ausnahme dessen, was zum orthodoxen und katholischen Glauben oder auch der Moral in Widerspruch geriet. Hier finden wir die vorgeschlagenen Formulierungen aus den gesetzlichen kaiserlichen Erlassen, d.h. den beiden Leopoldinischen Diplomen von 1699 und 1701: „[...] totius cleri, [et] populi s[acrae] unioni cum Romana Ecclesia nomine totius Ecclesiae [et] nationis Valachiae subscribunt[,] quatuor illa puncta recipiunt, ita tamen, ut in ritu [et] disciplina Graecae orientalis Ecclesiae quoad caetera maneant, exceptis iis duntaxat, qua orthodoxae [et] catholicae fidei, bonisq[ue] moribus contraria reperientur [...] immortalitate libere ac sponte, impulsusq[ue] divini numinis cum Ecclesia Romano Catholica Unionem inivimus, eiusdem s[acrae] matris Romano Catholicae Ecclesiae commembra nos tenore praesentium declaramus, omnia admittentes, profitentes, ac credentes, quae illa admittit, profitetur, ac credit, praesentim vero illa quatuor puncta, in

¹⁷ Apud Cesare Alzati, *În inima Europei* (dt. *Im Herzen Europas*), S. 187.

quibus hactenus dissentire videbamus, quae etiam in clementissimo decreto, ac diplomate suae sacra[tissi]mae M[aies]t[at]is, ac eminentissimi archiepiscopi nobis insinuantur¹⁸.

Era, deci, în concepție și în conținut, un document de ratificare a *Unirii* cu Biserica Romei, similar *Cărții de mărturie a protopopilor* din 7 octombrie 1698. Dovada sprijinului și a legitimității de care se bucura Atanasie era tocmai susținerea fermă și atașamentul celor adunați în jurul lui cu ocazia Sinodul din 7 ianuarie 1701¹⁹.

Sinoadele Bisericii românilor ardeleni, întrunite în ședințele sale în februarie 1697, octombrie 1698 și septembrie 1700, au aprobat și hotărât, prin semnătura a 11 apoi a 38 și în final a 54 de protopopi, *Unirea* Bisericii lor cu Biserica Romei²⁰. Între 1697 și 1700 românii au făcut primii pași pe drumul clarificării, asumării și răspândirii (popularizării) *Unirii*. Acestea au fost momentele de început ale traseului parcurs de români pe calea Unirii cu Biserica Catolică. Platforma maximală de la care românii au pornit pe acest drum a fost: 1. *Unirea* cu Biserica Romei, prin recunoașterea și acceptarea punctelor florentine, în deplin acord între lumea răsăriteană și cea apuseană și 2. recunoașterea Bisericii lor, împreună cu religia lor, între cele acceptate în Principatul Transilvaniei. Existau, în viziunea românilor, două coordonate în parcurgerea traseului: a) *păstrarea tradiției* și b) *întoarcerea la Roma*. Cum se face că românii au negociat la 1697 o anume situație în baza și cu respectarea unor principii fundamentale și s-au trezit într-o altă realitate, una conflictuală, și o atmosferă de contestare și anatema între Biserica Răsăritului și cea a Apusului?

¹⁸ Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, p. 51-52, 166.

¹⁹ N. Nilles, *Symbolae*, p. 207; Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania*, p. 82-88; Octavian Bârlea, *Unirea Românilor*, p. 40.

²⁰ Vezi și *Dokumente der Siebenbürger Kirchenunion*, übersetzt von Klaus und Michaela Zelzer mit Erläuterungen von Ernst Christoph Suttner, în *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 57/2008, *passim*.

quibus hactenus dissentire videbamus, quae etiam in clementissimo decreto, ac diplomate suae sacra[tissi]mae M[aies]t[at]is, ac eminentissimi archiepiscopi nobis insinuantur¹⁸.

So war diese Erklärung ihrem Konzept und Inhalt nach ein Dokument der Ratifizierung der *Union* mit der Kirche Roms, ähnlich der *Bekennnisschrift der Dekane* vom 7. Oktober 1698. Der Beweis für die Unterstützung und die Legitimierung, derer sich Atanasie erfreute, bestand genau in der festen Unterstützung und Zustimmung derer, die aus Anlass der Synode am 7. Januar 1701 um ihn versammelt waren¹⁹.

Die Synoden der Kirche der Siebenbürger Rumänen, die im Februar 1697, Oktober 1698 und September 1700 zusammengetreten sind, haben durch die Unterschrift von 11, danach 38 und danach 54 Dekanen die *Union* ihrer Kirche mit der Kirche Roms gebilligt und beschlossen²⁰. Zwischen 1697 und 1700 haben die Rumänen die ersten Schritte zur Klärung, Umsetzung und Verbreitung (Popularisierung) der *Union* getan. Dies waren die Anfangsmomente auf dem Weg der Rumänen zur *Union* mit der Katholischen Kirche. Das Maximalprogramm, von dem aus die Rumänen auf diesen Weg starteten, bestand aus: 1. der *Union* mit der Kirche Roms durch die Anerkennung und Akzeptanz der Florentiner Punkte in voller Übereinstimmung zwischen Ost und West, und 2. der Anerkennung ihrer Kirche und ihrer Religion als eine der rezeptierten Religionen im Fürstentum Siebenbürgen. So existierten in der Sicht der Rumänen zwei wichtige Koordinaten auf diesem Weg: a) die *Bewahrung der Tradition* und b) die *Rückkehr nach Rom*. Wie ging es vonstatten, dass die Rumänen 1697 eine bestimmte Situation auf der Basis und unter Rücksichtnahme auf einige grundsätzliche Prinzipien ausgehandelt haben und sich doch in einer konfliktgeladenen Wirklichkeit und Atmosphäre der Leugnung dessen und sogar des Anathemas zwischen Ost- und Westkirche wiedergefunden haben?

¹⁸ Laura Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, S. 51-52, 166.

¹⁹ N. Nilles, *Symbolae*, 207; Silviu Dragomir, *România*, S. 82-88; Octavian Bârlea, *Unirea românilor (1697-1701)*, S. 40.

²⁰ Vgl. auch *Dokumente der Siebenbürger Kirchenunion*, übers. von Klaus und Michaela Zelzer mit Erläuterungen von Ernst Christoph Suttner, in: *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 57/2008, *passim*.

Avem, indiscutabil, o *Unire* făcută în cadrul și în condițiile date de epocă²¹. Sigur, acest lucru era legat în linie dreaptă de atmosfera Conciliului florentin, care a stat la baza formulării celor patru puncte, deopotrivă acceptate, de răsăriteni și apuseni: reunirea Bisericii, unitatea credinței catolice de la care a și pornit negocierea. Dovada asumării acestui principiu stătea în *Mărturisirea de credință*, de la 1698 și în *declarația* Sinodului din septembrie 1700. Această poziție era subliniată tocmai prin inexistența enumerării și explicitării punctelor florentine ulterior, în documentele oficiale ale Bisericii Unite. De cealaltă parte, era implicată prezența Romei, care deși nu a fost de acord cu rehirotonirea lui Atanasie, la Viena, în 1701, percepea *Unirea* rutenilor și a românilor în parametrii Conciliului tridentin: situarea noilor Biserici sub jurisdicția Romei, prin revenirea de la „greșelile Schismei la Sfânta Credință Catolică”. Constatăm, deci, consemnarea explicită și distincția făcută, în epocă, între problemele jurisdicționale și cele ce țineau de dogmă. De aici necesitatea prestării profesiei de credință de către noul Episcop Atanasie, intrat sub jurisdicția Romei.

²¹ Cesare Alzati, *L'Europa centro-orientale ortodossa tra protestantesimo e Roma: le unioni*, în Giovanni Filoramo, Daniele Menozzi [coord.], *Storia del cristianesimo. L'età moderna*, Roma-Bari, Laterza, 2006, p. 348-353. Vezi *Dokumente der Brester Union*, übersetzt von Klaus und Michaela Zelzer mit Erläuterungen von Ernst Chr. Suttner, în *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 56/2007, p. 275-321.

Wir haben es ohne Zweifel mit einer *Union* im Rahmen und unter den Bedingungen jener Zeit zu tun²¹. Gewiss lag diese direkt auf der Linie der Atmosphäre des Florentiner Konzils, im Rahmen dessen die vier Punkte formuliert wurden und gleichermaßen von den Orthodoxen wie den Westchristen akzeptiert wurden: die Wiedervereinigung der Kirchen und die Einheit des katholischen Glaubens, von denen aus auch die Verhandlungen starteten. Der Beweis für die Annahme dieses Prinzips bestand in dem *Glaubensbekenntnis* von 1698 und in der *Erklärung* der Synode vom September 1700. Dies wurde unterstrichen durch das Fehlen der Aufzählung und Erklärung der Florentiner Punkte im Nachhinein in den offiziellen Dokumenten der Unierten Kirche. Andererseits gab es die implizite Präsenz Roms, das auch wenn es nicht einverstanden war mit der Wiederholung der Bischofsweihe von Atanasie in Wien 1701 doch die *Union* der Ruthenen und Rumänen in den Parametern des Tridentinischen Konzils verstand: die Unterordnung der neuen Kirchen unter die Jurisdiktion Roms durch Abkehr von den „Fehlern des Schismas am Heiligen Katholischen Glauben“. So können wir gleichzeitig die explizite Bekräftigung und Unterscheidung zu jener Epoche zwischen den jurisdiktionellen Problemen und jenen des Dogmas festhalten. Daher die Notwendigkeit zum Ableisten eines eidlichen Glaubensbekenntnisses durch den neuen Bischof Atanasie, der sich der Jurisdiktion Roms unterstellt hatte.

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)

²¹ Cesare Alzati, *L'Europa centro-orientale ortodossa tra protestantesimo e Roma: le unioni*, in: Giovanni Filoramo, Daniele Menozzi (Hrsg.), *Storia del cristianesimo. L'età moderna*, Roma-Bari, Laterza, 2006, S. 348-353. Vgl. *Dokumente der Brester Union*, übers. von Klaus und Michaela Zelzer mit Erläuterungen von Ernst Chr. Suttner, in: *Ostkirchliche Studien*, 56/2007, S. 275-321.

Instrucțiunea Patriarhului Dositei pentru Atanasie

La 22 ianuarie 1698, Atanasie Anghel¹ a fost hirotonit în treapta Arhieriei de Mitropolitul Teodosie al Țării Românești, în prezența Patriarhului Dositei al Ierusalimului și a altor trei ierarhi ortodocși aflați, la acea dată, în București². Cu această ocazie, el a depus și un *jurământ* solemn³, prin care,

¹ Informațiile referitoare la biografia lui Atanasie Anghel sunt diferite: era fiu de preot din satul Bobâlna, județul Hunedoara (Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, I, Sibiu, 1920, p. 8; Șt. Lupșa, *Biserica ardeleană și „Unirea” în anii 1697-1701*, București, 1948, p. 39) sau din satul Ciugud, județul Alba (Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, II, Ediția a II-a, București, 1995, p. 9; George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, p. 172). Ar fi frecventat școala calvină din Aiud sau din Alba Iulia. A fost călugărit la Mănăstirea reședință din Alba-Iulia. Izbutind să câștige, prin sume însemnate, bunăvoința Guvernatorului Transilvaniei și a unor nobili calvini influenți, a plecat în Țara Românească pentru a primi, potrivit vechiului obicei, darul Arhieriei. Vezi Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, București, 1992, p. 292.

² Climent al Adrianopolei, Axentie al Sofiei și Neofit al Sevastei; vezi Gh. Popovici, *Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901, p. 66; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 18.

³ Jurământul era semnat precum urmează: „Atanasie, cu mila lui Dumnezeu, rânduit la Sfânta Episcopie a Țării Ardealului, cu mâna mea sub aceasta am iscălit.” Vezi Andrei Șaguna, *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale*, II, Sibiu, 1860, p. 138.

Die Instruktion des Patriarchen Dositheos für Atanasie

Am 22. Januar 1698 wurde Atanasie Anghel¹ von Metropolit Teodosie der Walachei in Gegenwart von Patriarch Dositheos von Jerusalem und drei weiteren orthodoxen Hierarchen in Bukarest zum Bischof geweiht². Zu diesem Anlass hat er auch einen feierlichen *Eid* abgelegt³, durch den

¹ Die Informationen über die Biographie von Atanasie Anghel variieren: er war der Sohn des Priesters im Dorf Bobâlna, Kreis Hunedoara (so Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal* (dt. *Die Geschichte der Befreiung der Rumänen in Siebenbürgen aus der Knechtschaft*), I, Sibiu, 1920, S. 8; Ștefan Lupșa, *Biserica ardeleană și „Unirea” în anii 1697-1701* (dt. *Die siebenbürgische Kirche und die „Union” in den Jahren 1697-1701*), I, Bukarest 1948, S. 39) oder aus dem Dorf Ciugud, Kreis Alba (Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor* [dt. *Geschichte der Rumänischen Kirchen und des religiösen Lebens der Rumänen*], Bd. II, 2. Aufl., Bukarest 1995, S. 9; George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei* (dt. *Ausgewählte Abschnitte der Geschichte Siebenbürgens*), I, Sibiu, S. 1889, 172). Er habe eine kalvinische Schule in Straßburg am Mieresch oder in Karlsburg besucht. Im Kloster von Alba Iulia wurde er Mönch. Nachdem es ihm gelang, mit großen Summen an Geld das Wohlwollen des Gouverneurs von Siebenbürgen und einiger kalvinistischer Adliger zu erlangen, reiste er in die Walachei, um dort nach altem Brauch die Bischofsweihe zu empfangen. Vgl. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (dt. *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*), Bd. II, Bukarest 1992, S. 292.

² Klement von Adrianopol, Axentij von Sofia und Neofit von Sevasta; vgl. Gh. Popovici, *Unirea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I.* (dt. *Die Vereinigung der Rumänen aus Siebenbürgen mit der römisch-katholischen Kirche unter Kaiser Leopold I.*), Lugoj, 1901, S. 66; Nicolae Iorga, *op. cit.*, S. 18.

³ Der Eid wurde mit folgender Formel unterzeichnet: „Atanasie, von Gottes Gnaden an das heilige Bistum von Siebenbürgen gewiesen, habe dies eigenhändig unterzeichnet.” Vgl. Andrei Țaguna, *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale* (dt. *Universalgeschichte der orthodoxen Ostkirchen*), Bd. II, Sibiu 1860, S. 138.

după rostirea mărturisirii de credință a Bisericii Ortodoxe Răsăritene, se obliga să respecte hotărârile dogmatice și canonice ale celor șapte sinoade ecumenice și să lucreze pentru pacea Bisericii. Îl recunoștea pe Mitropolitul Teodosie al Țării Românești, ca superior și Exarh al său, și se angaja să păstreze și să păzească toate rânduielile pe care le avea scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, păstorind pe credincioșii eparhiei sale, cu dragoste și frică de Dumnezeu. Atanasie se întorcea la Alba Iulia, nu doar cu jurământul de hirotonie, ci și cu o *Instrucțiune* amplă, în 22 de puncte, redactată, în mod special pentru el, de Patriarhul Dositei al Ierusalimului⁴.

Conținutul instrucțiunii

După o introducere extinsă, în care este evidențiată semnificația păzirii poruncilor lui Dumnezeu, pentru înaintarea în virtuți a creștinilor și ferirea lor de păcate, Patriarhul Dositei cere, în mod ferm, tânărului Ierarh să primească și să-și însușească învățăturile Sfinților Apostoli și ale Prorocilor, cuprinse în Sfânta Scriptură, și hotărârile dogmatice și canonice ale Sfinților Părinți, stabilite în cadrul Sinoadelor ecumenice⁵. Pe acestea să le cinstească ca pe niște „table scrise de Dumnezeu”⁶, și să le păzească netrunchiate. I se cere, de asemenea, să recunoască puterea de stat din Principatul Transilvaniei, unde urma să păstorească (pct. 1). Punctele 2-18 au în vedere, în mod prioritar, aspecte esențiale ale cultului liturgic ortodox, pe care Ierarhul Atanasie Anghel trebuia să le păstreze cu strictețe.

⁴ Textul instrucțiunii pe care l-am utilizat, în articolul nostru, poate fi lecturat, în întregime, la Andrei Șaguna, *op.cit.*, pp.138-148. La rândul lui, Andrei Șaguna menționează sursa folosită: „Acest document însemnat l-am găsit în *Istoria bisericească* a lui Lesviodox, în carea, pe foaia 340, se cetesc următoarele: Această sfătuire s-au tipăritu precum s-au găsitu scrisă în *Condica cea veche a hirotoniilor de la Mitropolia Ungrovlahiei*”. Cf. Andrei Șaguna, *op.cit.*, p. 148. Textul instrucțiunii lui Dositei al Ierusalimului este publicat și în *Biserica Ortodoxă Română*, 8/1884, p. 714-721.

⁵ Andrei Șaguna, *op.cit.*, p. 138-140.

⁶ *Ibidem*, p. 140.

er sich nach dem Ablegen des Glaubensbekenntnisses der Orthodoxen Ostkirche verpflichtete, die dogmatischen und kanonischen Entscheidungen der sieben ökumenischen Konzile zu achten und für den Frieden der Kirche zu wirken. Er anerkannte Metropolit Teodosie der Ungrowalachei als seinen Vorgesetzten und Exarchen und sollte sich bemühen, alle Ordnungen zu bewahren und zu hüten, welche in der Metropole der Walachei galten, sowie seine Gläubigen in der ihm anvertrauten Eparchie mit Liebe und Gottesfurcht zu hüten. Atanasie kehrte nach Karlsburg nicht nur mit dem von ihm geleisteten Eid zur Bischofsweihe zurück, sondern auch mit einer eigens für ihn von Patriarch Dositheos von Jerusalem erstellten *Instruktion* in 22 Punkten zurück⁴.

Der Inhalt der Instruktion

Nach einer ausführlichen Einleitung, in der die Bedeutung des Bewahrens der Gebote Gottes für die Entwicklung der Tugenden der Christen und ihrer Enthaltensamkeit von der Sünde unterstrichen wird, fordert Patriarch Dositheos von dem jungen Hierarchen sehr klar, dass er sich die Lehren der heiligen Apostel und Propheten zueigen mache, wie sie in der Heiligen Schrift enthalten sind, sowie die dogmatischen und kanonischen Entscheidungen der Heiligen Väter, wie sie bei den Ökumenischen Konzilen festgelegt wurden⁵. An diesen solle er festhalten wie an „von Gott geschriebenen Tafeln“⁶ und diese unverändert bewahren. Außerdem sollte er die Staatsmacht im Fürstentum Siebenbürgen anerkennen, wo er als Seelenhirte dienen sollte (Pkt. 1). Die Punkte 2-18 bezogen sich vornehmlich auf wesentliche Aspekte des orthodoxen liturgischen Kultes, die Bischof Atanasie Anghel strikt einzuhalten hatte.

⁴ Der Text dieser Instruktion, den ich hier verwende, kann vollständig eingesehen werden bei Andrei Şaguna, *op. cit.*, S.138-148. Andrei Şaguna erwähnt zur Herkunft der Quelle: „Dieses unterschriebene Dokument habe ich in der *Kirchengeschichte* von Lesviodax gefunden, wo auf S. 340 zu lesen ist: Diese Weisung wurde gedruckt und gefunden im *Alten Archiv zu den Bischofsweihen der Metropole der Ungrowalachei*“. Vgl. Andrei Şaguna, *op. cit.*, S. 148. Der Text dieser Instruktion von Dositheos von Jerusalem ist auch in der Zeitschrift *Biserica Ortodoxă Română* zu finden (Nr. 8/1884, S. 714-721).

⁵ Andrei Şaguna, *op. cit.*, S. 138-140.

⁶ *Ibidem*, S. 140.

Atenție deosebită acordă Patriarhul Dositei propovăduirii cuvântului lui Dumnezeu în cadrul cultului liturgic, care trebuia făcută în limba poporului⁷ (pct. 2), de preoți vrednici, care să aibă această capacitate intelectuală (pct. 3), având mereu, ca îndreptar, interpretarea Sfintei Scripturi făcută de Sfinții Părinți⁸ (pct. 4). Cultul trebuia săvârșit în limba slavonă sau grecească⁹ (pct. 5), urmând ca Evanghelia să fie citită în limba slavonă sau română (pct. 6).

Ca Întâistătător al Bisericii sale din Transilvania, Atanasie Anghel trebuia să urmărească, cu multă atenție, respectarea întocmai a rânduielilor liturgice ortodoxe cu privire la săvârșirea Sfințelor Taine și a ierurgiilor¹⁰. Taina Botezului trebuia să fie săvârșită în Biserică, în cazuri excepționale ea putând fi săvârșită și în casa credinciosului, chiar de un mirean, prin rostirea formulei liturgice consacrate (pct.7). Taina Mirungerii trebuia să fie administrată imediat după cea a Botezului (pct.8-9). Cu privire la Taina Euharistiei, Patriarhul specifica clar, că prefacerea se face „[...] cu cuvintele cele dumnezeiești prin rugăciunea și binecuvântarea preotului”¹¹ (pct.10). Pentru săvârșirea acesteia să se folosească pâine dospită de grâu curat și vin amestecat cu apă, urmând ca atât preoții, cât și credincioșii să o primească sub ambele forme, ale pâinii și vinului¹². Primirea Tainei Preoției trebuia să fie condiționată de vrednicia candidatului, de faptul de a fi căsătorit doar o dată, prevedere obligatorie fiind, de asemenea, ca soția viitorului preot să nu fie văduvă sau divorțată (pct. 11).

⁷ „[...] la sârbi și la ruși pe limba slăvenească, iar la români pe limba românească”. *Ibidem*, p. 140.

⁸ „[...] așa precum au tâlcuit-o și tâlmăcit-o Sf. Părinți [...] și nu într-alt chip”. *Ibidem*, p. 141.

⁹ „Slujba Bisericei, adecă Octoihul, Mineiele și celelalte cărți, ce să cântă duminicile și sărbătorile, și slujba de toate zilele să se cetească toate pe limba slăvenească sau elinească, iar nu românește sau într-alt chip”. *Ibidem*, p. 141.

¹⁰ „Trebuie Arhieria Ta să grijești ca să se săvârșească cele șapte Taine ale Bisericei sobornicești după orânduiala Sfintei Biserici și după învățătura și închipuirea Sfinților Părinți”. *Ibidem*, p. 141.

¹¹ *Ibidem*, p. 142.

¹² „[...] cu amândouă felurile asemenea, cum ar fi cu pâine și cu vin, adecă cu trup și cu sânge”. *Ibidem*, p. 142.

Besonderes Augenmerk richtete Patriarch Dositheos auf die Verkündigung des Wortes Gottes im Gottesdienst, die durch geeignete Priester in der Muttersprache erfolgen sollte⁷, welche die intellektuelle Begabung dazu haben (Pkt. 3) und sich dabei immer an der Auslegung der Heiligen Schrift durch die Heiligen Väter als Richtschnur orientieren sollen⁸ (Pkt. 4). Die Liturgie sollte auf Slawisch oder Griechisch gefeiert werden⁹ (Pkt. 5), das Evangelium hinwiederum auf Slawisch oder Rumänisch gelesen werden (Pkt. 6).

Als Oberhaupt seiner Kirche in Siebenbürgen musste Atanasie Anghel mit größter Aufmerksamkeit besonders die orthodoxen liturgischen Ordnungen im Blick auf die Feier der Heiligen Sakramente und Gottesdienste beachten¹⁰. Das Sakrament der Taufe musste in der Kirche gespendet werden, in Ausnahmefällen konnte sie auch im Haus der Gläubigen und sogar von einem Laien durch das Aussprechen der dafür vorgesehenen liturgischen Formel gespendet werden (Pkt. 7). Das Sakrament der Myronsalbung musste unmittelbar nach der Taufe gespendet werden (Pkt. 8-9). Im Blick auf die Heilige Eucharistie erläuterte der Patriarch klar, dass die Verwandlung „[...] durch die göttlichen Worte im Gebet und den Segen des Priesters geschehe“¹¹ (Pkt. 10). Zur Feier derselben müssen gesäuertes Brot aus reinem Weizen und mit Wasser vermischter Wein verwendet werden, wobei beide, sowohl die Priester als auch die Gläubigen das Heilige Mahl in beiderlei Gestalt empfangen, also Brot und Wein¹². Der Empfang der Priesterweihe muss an die Würde des Kandidaten gebunden sein, er darf nur einmal verheiratet sein und die Frau des künftigen Priesters darf nicht Witwe oder eine Geschiedene sein (Pkt. 11).

⁷ „[...] bei den Serben und Russen auf Slawisch und bei den Rumänen auf Rumänisch“. *Ibidem*, S. 140.

⁸ „[...] so wie die Heilige Schrift von den Hl. Vätern ausgelegt und verkündigt wurde [...] und nicht anders“. *Ibidem*, S. 141.

⁹ „Die Liturgie, also der Oktoich, die Menäen und die anderen Bücher, die sonntags und an den Feiertagen wie auch an allen anderen Tagen gesungen werden, sollen alle auf Slawisch oder Griechisch gelesen werden, nicht auf Rumänisch oder eine andere Weise“. *Ibidem*, S. 141.

¹⁰ „Du musst als Bischof Sorge haben darauf, dass die sieben Sakramente der apostolischen Kirche nach der Ordnung der Heiligen Kirche und nach der Ordnung der Heiligen Väter gefeiert werden“. *Ibidem*, S. 141.

¹¹ *Ibidem*, S. 142.

¹² „[...] mit beiden Gestalten zugleich, also mit Brot und Wein, also Leib und Blut“. *Ibidem*, S. 142.

Cu privire la Taina Nunții, trebuiau să fie respectate gradele de rudenie (pct. 12). Taina Spovedaniei trebuia să fie făcută de preoți cuvioși, care să-i povățuiască pe credincioși pe calea cea dreaptă a Bisericii. Credincioșilor li se acorda libertatea să se spovedească des, în cele patru posturi sau cel puțin o dată pe an, în Postul Paștilor, Spovedania trebuind să fie urmată de Împărtășanie (pct.13-14). Taina Maslului trebuia să fie administrată de șapte sau de cel puțin doi preoți (pct. 15). La slujba înmormântării trebuia păstrat întreg ritualul liturgic răsăritean (pct. 16)¹³.

O atenție specială se acordă cinstirii sfintelor icoane în cadrul cultului liturgic, invocându-se hotărârile Sinodului VII ecumenic. Acestea trebuiau cinstite prin închinare și sărutare, ca și Sfânta Cruce, icoana fiind esențială în cultul liturgic, nu doar pentru rolul ei estetic și didactic, ci mai ales pentru cel latreutic și sacramental¹⁴ (pct. 17). Plecând de la cinstirea sfintelor icoane și a Sfintei Cruci, Patriarhul Dositei se referă, în continuare, la cinstirea pe care creștinii trebuie să o aducă, în cadrul cultului liturgic, sfinților, ca mijlocitori înaintea Mântuitorului Hristos (pct.18).

Punctul 19 are un pronunțat caracter dogmatic, accentuându-se rolul credinței și implicit al faptelor bune în lucrarea mântuirii credincioșilor¹⁵. Punctul 20, menționând canoanele 9 și 17 de la Sinodul IV ecumenic, indică o relație ierarhică de jurisdicție bisericească, în sensul în care chestiunile de ordin dogmatic sau canonic, ce nu puteau fi rezolvate la nivelul Sinodului Eparhiei ortodoxe din Transilvania,

¹³ „Trebuie Arhieria Ta, la îngropăciunile credincioșilor să grijești ca să se facă cântările, slujbele, cazaniile și celelalte ce sânt tocmită și orânduite de soborniceasca Biserică și milele pentru cei ce în nădejdea Învierii veșnice au răposat părinți și frații noștri, precum Apostoliceasca Biserică luând de la Sfinții Părinți le-au păzit până acum”. *Ibidem*, p. 143.

¹⁴ „Nu ne închinăm simplu icoanei, ci printr-însa ne închinăm celui plăcut lui Dumnezeu, carele se află pe icoană zugrăvit”. *Ibidem*, p. 144.

¹⁵ „Trebuie Arhieria Ta să dai învățătura că temeiul mântuirii noastre este ortodoxa credință și că fără de ea nici un om nu se poate mântui; însă la credință urmează viața cea creștinească adică faptele bune, fără de care credința este moartă”. *Ibidem*, p. 144-145.

Im Blick auf das Sakrament der Ehe muss auf die Verwandtschaftsgrade geachtet werden (Pkt. 12). Das Sakrament der Beichte muss von würdigen Priestern gespendet werden, die den Menschen den rechten Weg der Kirche predigen. Die Gläubigen haben die Freiheit, oft zu beichten, etwa in den Fastenzeiten des Jahres, mindestens aber einmal pro Jahr in der großen vorösterlichen Fastenzeit, wobei auf die Beichte der Empfang der Kommunion zu folgen hat (Pkt. 13-14). Das Sakrament der Krankensalbung muss von sieben oder mindestens zwei Priestern gespendet werden (Pkt. 15). Bei der Liturgie zum Begräbnis muss der gesamte ostkirchliche Kultus bewahrt werden (Pkt. 16)¹³.

Besondere Aufmerksamkeit gilt der Verehrung der heiligen Ikonen im Rahmen der Liturgie, unter Berufung auf die Entscheidungen des VII. Ökumenischen Konzils. Diese müssen durch Verneigen und Küssen verehrt werden, wie auch das heilige Kreuz, weil die Ikone im orthodoxen Kultus wesentlich ist, nicht nur wegen ihrer ästhetischen und didaktischen Rolle, sondern vor allem wegen ihrer gottesdienstlich-liturgischen und sakramentalen Rolle¹⁴ (Pkt. 17). Ausgehend von der Verehrung der heiligen Ikonen und des Heiligen Kreuzes kommt Patriarch Dositheos auf die Verehrung zu sprechen, die die Christen im Rahmen des Gottesdienstes den Heiligen als Fürsprechern vor dem Erlöser Christus entgegenbringen müssen (Pkt. 18).

Punkt 19 hat einen dezidiert dogmatischen Charakter und akzentuiert die Rolle des Glaubens und implizit auch der guten Werke für die Erlösung der Gläubigen¹⁵. Punkt 20 zeigt unter Bezug auf die Kanones 9 und 17 des Vierten Ökumenischen Konzils die Hierarchie der kirchlichen Jurisdiktion an, wonach Fragen dogmatischer Art oder kanonischer Ordnung, die nicht auf der Ebene der Synode des orthodoxen Bistums von Siebenbürgen gelöst werden konnten,

¹³ „Du musst als Bischof bei den Beerdigungen der Gläubigen darauf sorgen, dass die Gesänge, Gottesdienste, Kazaniile und anderen von der Ordnung unserer Katholischen Kirche vorgesehenen Ordnungen bewahrt werden, und auch die mildtätige Hilfe für unsere Väter und Brüder, die in der Hoffnung auf die ewige Auferstehung unsere Väter und Brüder verloren haben, wie sie die Apostolische Kirche von den Heiligen Vätern übernommen hat und bis heute bewahrt“. *Ibidem*, S. 143.

¹⁴ „Wir knien nicht einfach vor der Ikone nieder, sondern durch sie verehren wir das, was Gott gefällt, den die Ikone abbildet.“ *Ibidem*, S. 144.

¹⁵ „Du musst als Bischof die Lehre weitergeben, dass der Grund unserer Erlösung der orthodoxe Glaube ist und dass ohne diesen Glauben kein Mensch erlöst werden kann; zum Glauben kommt das christliche Leben hinzu, also die guten Werke, ohne die der Glaube tot ist.“ *Ibidem*, S. 144-145.

trebuiau să fie înaintate, spre rezolvare, Sinodului Mitropoliei Țării Românești sau Sinodului Patriarhiei din Constantinopol, după caz. Deciziile Sinodului Patriarhiei din Constantinopol urmau să fie transmise Eparhiei din Transilvania, tot prin intermediul Mitropolitului Țării Românești¹⁶ (pct.20).

În încheierea instrucțiunii erau sintetizate toate precizările anterioare, cerându-i-se Ierarhului Transilvaniei să păzească dogmele, tainele și obiceiurile Bisericii Răsăritului, propovăduite de Sf. Scriptură și de Sf. Părinți și prezentate lămurit în *Mărturisirea Ortodoxă*, tipărită în limba română, în Țara Românească¹⁷ (pct.21). Ierarhul Transilvaniei trebuia să poarte grijă de turma încredințată, să se ferească de simonie și să fie un model exemplar pentru credincioșii săi, printr-o viață creștină autentică (pct. 22). Instrucțiunea era semnată de „Dositeiu, cu mila lui Dumnezeu, Patriarhul Sfintei Cetăți a Ierusalimului și era destinată smeritului Atanasie, Episcopul Țării Ardealului”¹⁸.

Considerații pe marginea Instrucțiunii lui Dositei raportată la instrucțiunile impuse ierarhilor ortodocși de principii maghiari calvini din Transilvania, în secolul al XVII-lea

Parcursul textului instrucțiunii Patriarhului Dositei indică, în mod evident, o îngrijorare întemeiată și o preocupare specială pentru viața bisericească a românilor ortodocși din Transilvania, în contextul nefavorabil al propagandei calvine din Principat, susținută de principii maghiari calvini, pe tot parcursul secolului al XVII-lea. Tonul instrucțiunii este foarte ferm, dovedit și de utilizarea expresiei: „Trebuie Arhieria Ta [...]”, cu care începe aproape fiecare punct impus lui Atanasie, spre conformare. Patriarhul Dositei dorește, parcă, să se asigure, că prin semnarea acestei instrucțiuni atât de imperative și clare,

¹⁶ „Când se va întâmpla vreo îndoire, să se caute la Soborul Eparhiei, iară de nu se va face dezlegare îndoirii, la Soborul eparhial, să se caute la Exarhul oblăduirii, să aibă a se dezlega mai pe urmă la Patriarhul Țarigradului”. *Ibidem*, p. 146.

¹⁷ Buzău, 1691.

¹⁸ Andrei Șaguna, *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale*, Sibiu, 1860, II, p. 148.

zur Klärung jeweils an die Synode der Metropole der Walachei bzw. die Synode des Patriarchats von Konstantinopel weiterzuleiten seien. Die Entscheidungen der Synode des Patriarchats von Konstantinopel hinwiederum wurden über den Metropoliten der Walachei¹⁶ an das Bistum in Siebenbürgen weitergeleitet (Pkt. 20).

Im Schlussteil der Instruktion wurden alle vorherigen Präzisierungen synthetisiert und von dem Hierarchen von Siebenbürgen verlangt, die Dogmen, Geheimnisse und Gebräuche der Ostkirche zu bewahren, die von der Hl. Schrift und den Hl. Vätern verkündet und im *Orthodoxen Glaubensbekenntnis* erklärt präsentiert wurden, wie es auf Rumänisch in der Walachei gedruckt wurde¹⁷ (Pkt. 21). Der Hierarch von Siebenbürgen sollte Sorge tragen für seine ihm anvertraute Herde, er sollte sich der Simonie enthalten und durch sein wahrhaft christliches Leben zu einem Modell für seine Gläubigen werden (Pkt. 22). Diese Instruktion wurde unterzeichnet von „Dositheos, von Gottes Gnaden Patriarch der Burg von Jerusalem und war dem demütigen Atanasie gewidmet, dem Bischof des Landes Siebenbürgen“¹⁸.

Überlegungen zum Umfeld der Instruktion des Dositheos in Bezug auf die den orthodoxen Hierarchen von den kalvinischen Fürsten Siebenbürgens im 17. Jh. auferlegten Instruktionen

Der Inhalt des Textes dieser Instruktion des Patriarchen Dositheos zeigt evident eine begründete Sorge und ein besonderes Kümmern um das kirchliche Leben der orthodoxen Rumänen in Siebenbürgen, im ungünstigen Kontext der kalvinischen Propaganda des Fürstentums, die von den kalvinischen ungarischen Fürsten das ganze 17. Jahrhundert über gefördert wurde. Der Ton der Instruktion ist sehr scharf, was auch die verwendete Ausdrucksweise beweist: „Du musst als Bischof [...]“, womit fast jeder der hier dem Atanasie zur Übereinstimmung auferlegten Punkte beginnt. Patriarch Dositheos scheint sich von der Unterzeichnung dieser so imperativen und klaren Instruktion

¹⁶ „Wenn es zu einer Unklarheit kommt, dann soll dies der Bischofsversammlung vorgelegt werden, wenn es aber nicht zu einer Klärung auf der Ebene der Bischofsversammlung des Bistums kommt, dann soll die Sache vor den obersten Hierarchen kommen, damit sie vom Patriarchen von Konstantinopel gelöst würde“. *Ibidem*, S. 146.

¹⁷ Buzău, 1691.

¹⁸ Andrei Șaguna, *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale* (dt. *Universalgeschichte der Ostkirchen*), II, Sibiu, 1860, S. 148.

cu privire la păstrarea neștirbită a cultului liturgic ortodox, cu toate implicațiile sale în viața bisericească a credincioșilor români transilvăneni, Atanasie Anghel va avea sprijinul și îndrumarul necesar, la care să se poată raporta în activitatea sa ierarhică, rămânând fidel Bisericii Ortodoxe Răsăritene¹⁹. Însuși Mitropolitul Teodosie al Țării Românești își exprimase neîncrederea cu referire la Atanasie, în vederea hirotonirii lui, el rămânând patru luni la București, tocmai pentru catehizare și întărire în învățătura de credință ortodoxă²⁰. Patriarhul Dositei accentuează, în mod prioritar, *păstrarea nealterată a rânduielilor de cult* ale Bisericii Ortodoxe, în contextul în care se încerca calvinizarea românilor tocmai prin înlăturarea formelor exterioare cultice, de care credincioșii români ortodocși erau profund legați, mulți dintre ei fiind necunoscători ai temeiurilor dogmatice ale credinței lor.

Apelul la autoritatea Sfinților Părinți revine, în mod repetat, devenind la un moment dat, punctul de referință esențial, în jurul căruia gravitează întreaga construcție a textului. Nu doar Sfânta Scriptură, ci și învățătura de credință și canoanele stabilite de Sfinții Părinți, în cadrul Sinoadelor ecumenice, trebuiau să fie avute în vedere de Ierarh, preoți și credincioși în desfășurarea vieții lor bisericești. Acesta era, desigur, un punct esențial, deoarece instrucțiunile calvine²¹ redactate de superintendenții calvini și impuse de principii calvini, ierarhilor ortodocși, spre conformare,

¹⁹ La 3 iulie 1702, după ce a aflat de rehirotonirea lui Atanasie la Viena, în treapta Arhieriei, Patriarhul Dositei i-a scris o scrisoare plină de mustrări, declarându-l „[...] începător al răutății, călăuză a pieirii, dușman al Sfinților Părinți, înstrăinat și apostat al Sfintei Biserici a lui Hristos”, cerându-i să-și vină în simțire, să nu se teamă de jurămintele făcute la Viena, ci de cele făcute când a fost hirotonit Arhiepiscop, la București; la Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, Partea I (1697-1751)*, Ediția a II-a, în *Perspective*, München, nr. 65-68, 1994-1995, p. 149.

²⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, p. 292.

²¹ A se vedea instrucțiunile calvine din 22 septembrie 1640, 30 septembrie 1641, 10 octombrie 1643, 20 februarie 1669, impuse de principii calvini Gheorghe Rákóczy I și Mihail Apafi, ierarhilor ortodocși ai Transilvaniei. Cf. Zenovie Pâclișanu, *op.cit.*, p. 46-76.

im Blick auf die unerschütterliche Bewahrung des orthodoxen liturgischen Ritus und all seiner Implikationen im kirchlichen Leben der orthodoxen siebenbürgischen Rumänen zu erhoffen, dass Atanasie Anghel dadurch die notwendige Hilfe und Wegweisung haben würde, auf die er sich in seiner Tätigkeit als Bischof stets würde beziehen können, um der Orthodoxen Ostkirche treu bleiben zu können¹⁹. Selbst Metropolit Teodosie der Walachei bekundete sein fehlendes Vertrauen in Atanasie im Blick auf seine Bischofsweihe, nachdem dieser vier Monate in Bukarest geblieben war, gerade um in der orthodoxen Lehre unterrichtet und geschult zu werden²⁰. Patriarch Dositheos akzentuierte vorrangig *die unveränderte Bewahrung der Ordnungen der Liturgie* der Orthodoxen Kirche, in einem Kontext, in dem gerade durch den Austausch der äußeren kultischen Formen die Calvinisierung der Rumänen versucht wurde, denen sich die orthodoxen Rumänen eng verbunden wussten, während viele mit den dogmatischen Grundlagen ihres Glaubens kaum vertraut waren.

Der Verweis auf die Autorität der Heiligen Väter kommt wiederholt vor und wird an einem bestimmten Punkt zum wesentlichen Referenzpunkt der Argumentation der Instruktion, auf den sich die ganze Konstruktion des Textes bezieht. Nicht nur die Heilige Schrift, sondern auch die von den Heiligen Vätern im Rahmen der Ökumenischen Konzile bestimmte Glaubenslehre und die Kanones mussten vom Bischof, den Priestern und Gläubigen im kirchlichen Leben berücksichtigt werden. Dies war ganz gewiss ein wesentlicher Punkt, denn die kalvinischen Instruktionen²¹, die den orthodoxen Bischöfen von den kalvinischen Superintendenten verfasst

¹⁹ Nachdem er von seiner zweiten Bischofsweihe in Wien erfahren hatte, schrieb Patriarch Dositheos am 3. Juli 1702 einen geharnischten Brief voller Tadel an Atanasie, in dem erklärte ihn zum „Wegbereiter des Bösen, Führer ins Verderben und Feind der Heiligen Väter, der Heiligen Kirche Christi entfremdet und Apostat“, er forderte ihn auf, zur Besinnung zu kommen und sich nicht vor seinen Treueschwüren in Wien zu fürchten, sondern vor denen, die er abgelegt hat, als er in Bukarest zum Bischof geweiht wurde; vgl. Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, Partea I (1697-1751)* [dt. *Geschichte der Rumänischen Unierten Kirche, Teil I (1697-1751)*], 2. Aufl., in: *Perspective*, München, 65-68, 1994-1995, S. 149.

²⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (dt. *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*), II, S. 292.

²¹ Vgl. die Instruktionen vom 22. September 1640, 30. September 1641, 10. Oktober 1643, 20. Februar 1669, die von den kalvinischen Fürsten György Rákóczy und Mihály Apafi den orthodoxen Bischöfen auferlegt wurden. Vgl. Zenovie Păclișanu, *op. cit.*, S. 46-76.

prevedeau, ca punct de referință, doar Sfânta Scriptură. În acest sens, formele exterioare cultice de rit bizantin trebuiau eliminate, ele nefiind conforme cu învățătura Scripturii, fiind considerate doar „adausuri papistășești”²². Obligația săvârșirii cultului liturgic în limba slavonă venea ca o atenționare cu referire la instrucțiunile calvine, care impuneau limba română drept limbă de cult²³.

Referirea specială la toate cele șapte Sfinte Taine, cu îndemnul categoric al respectării întocmai a rânduielilor lor liturgice, era, de asemenea, o atenționare vizavi de instrucțiunile calvine, care impuneau doar două taine: Botezul și Împărtășania. Chiar și punctul 10 din instrucțiune, care ar putea fi interpretat ca o atenționare a lui Atanasie față de practica catolică de împărtășire a credincioșilor cu azimă și doar cu pâine (Instrucțiunea precizează, lămurit, despre pâinea dospită și de împărtășirea sub ambele forme, pâine și vin), are în conținutul lui o idee centrală, care se referă tot la confesiunea reformată. Patriarhul Dositei menționează termenul de *prefacere*, care se comunică în forma „[...] cu cuvintele cele dumnezeiești prin rugăciunea și binecuvântarea preotului”. În jurul acestui termen au existat discuții teologice aprinse în a doua jumătate a secolului al XVII-lea între catolici și protestanți, ortodocșii fiind invitați să-și prezinte, și ei, punctul lor de vedere în acest sens²⁴. Cultul sfinților, al icoanelor și al crucii și rugăciunile pentru cei morți, constituiau, pe lângă credința în Dumnezeu, fondul însuși al vieții sufletești a românilor ortodocși.

²² *Ibidem*, p. 49.

²³ Viitorul Episcop ortodox ar fi trebuit să „[...] elimine limba străină din biserică, îngrijindu-se ca toate slujbele să fie făcute în românește”. *Ibidem*, p. 49.

²⁴ În disputa aprinsă dintre teologul catolic Antoine Arnould și pastorul reformat Jean Claude, a fost implicat indirect și cunoscutul teolog și umanist român, Nicolae Milescu Spătarul, care a scris o lucrare în latină și greacă despre prefacerea sfințelor daruri în Trupul și Sângele Domnului Hristos, arătând că ortodocșii cred că „[...] pâinea și vinul, *prin cuvintele Domnului*, se schimbă și se prefac substanțial și cu adevărat în Trup și Sânge”. Lucrarea, intitulată *Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Apus, adică părerea Bisericii Răsăritene Ortodoxe despre prefacerea Trupului Domnului și despre alte controverse* a fost scrisă

und von den kalvinischen Fürsten zur Befolgung auferlegt wurden, sahen als Bezugspunkt nur die Heilige Schrift vor. In diesem Sinne mussten die äußeren liturgischen Formen des byzantinischen Ritus eliminiert werden, weil sie mit der Lehre der Schrift nicht konform seien und lediglich „papistische Zusätze“²² wären. Die Verpflichtung der Feier der Liturgie in slawischer Sprache wirkte wie ein Hinweis auf die kalvinischen Instruktionen, welche die rumänische Sprache als Kultsprache vorgaben²³.

Der besondere Verweis auf die sieben Heiligen Sakramente und die kategorische Anweisung, besonders deren liturgische Ordnungen zu respektieren, stellte eine Warnung angesichts der kalvinischen Instruktionen dar, die nur noch zwei Sakramente anerkannten: die Taufe und das Herrenmahl. So hat gerade auch Punkt 10 der Instruktion, der als ein warnender Hinweis an Atanasie vor der katholischen Praxis verstanden werden kann, den Gläubigen zur Kommunion Azymen und nur das Brot zu reichen (die Instruktion präzisiert hier besonders klar die Frage des gesäuerten Brotes und der Kommunion unter beiderlei Gestalt), eine zentrale Überzeugung zum Inhalt, die sich auf die reformierte Konfession bezieht. Patriarch Dositheos erwähnt den Begriff der *Verwandlung*, die „[...] in den göttlichen Worten durch das Gebet und den Segen des Pfarrers“ kommuniziert wird. Zu diesem Terminus gab es erregte theologische Diskussionen in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. zwischen Katholiken und Protestanten, wobei auch die Orthodoxen aufgefordert waren, ihre Sicht der Dinge in dieser Frage darzulegen²⁴. Die Verehrung der Heiligen, der Ikonen und des Kreuzes sowie die Fürbittegebete für die Verstorbenen bildeten neben dem Glauben an Gott an sich die Grundlage des geistlichen Lebens der orthodoxen Rumänen.

²² *Ibidem*, S. 49.

²³ Der künftige orthodoxe Bischof müsse „[...] die fremde Sprache aus der Liturgie eliminieren und dafür sorgen, dass die Gottesdienste auf Rumänisch gefeiert werden“. *Ibidem*, S. 49.

²⁴ In der erregten Debatte zwischen dem katholischen Theologen Antoine Arnould und dem reformierten Pastor Jean Claude war indirekt auch der bekannte rumänische Theologe und Humanist Nicolae Milescu Spătarul impliziert, der auf Griechisch und Latein eine Schrift verfasste über die Verwandlung der heiligen Gaben in Leib und Blut Christi und der aufzeigte, dass die Orthodoxen glauben, dass „[...] Brot und Wein *durch die Herrenworte sich verändern und substanzial in Leib und Blut verwandeln*“. Diese Arbeit mit dem Titel *Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Apus, adică părerea Bisericii Răsăritene Ortodoxe despre prefacerea Trupului Domnului și despre alte controverse* (dt. *Lehrbuch oder im Westen leuchtender Stern des Ostens, bzw. die Position der Orthodoxen Ostkirche zur Verwandlung des Leibes des Herrn und andere Kontroversthemata*) wurde

Instrucțiunea lui Dositei acordă atenție specială acestora, mai ales că instrucțiunile calvine aduceau o atingere gravă a lor²⁵. Accentuarea rolului faptelor bune alături de credință, în lucrarea de mântuire a credincioșilor, era de asemenea o atenționare a lui Atanasie, vizavi de punctul de vedere reformat în această privință.

Relația de jurisdicție cu Scaunul mitropolitan al Țării Românești era specificată foarte clar, în contextul în care instrucțiunile calvine încercau să impună un raport de subordonare a ierarhilor ortodocși față de Superintendentul calvin din Transilvania²⁶.

Referitor la *Mărturisirea ortodoxă*, care cuprindea „dogmele, tainele și obiceiurile” Bisericii Răsăritene și care trebuia să constituie un reper esențial pentru articularea vieții bisericești, este menționată doar într-un punct (21), la sfârșitul instrucțiunii. Aceasta spre deosebire de instrucțiunile calvine care puneau accentul, în primele lor articole, în mod prioritar, pe deprinderea învățaturii de credință, prin intermediul școlilor și al unor tipografii, ce urmau a fi înființate și unde trebuiau să fie tipărite și predate catehismele calvine²⁷.

Întreaga instrucțiune apare, astfel, ca un mijloc de întărire a Ierarhului Atanasie Anghel în fața pericolului propagandei calvine, înregistrată în Principatul Transilvaniei, pe tot parcursul secolului al XVII-lea.

la rugămintea ambasadorului catolic din Suedia și a fost publicată, în anul 1669, în volumul *La perpétuité de la foi de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie*. Cf. la Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, p. 200-201.

²⁵ Instrucțiunile calvine impuneau ca Mântuitorul Iisus Hristos să fie venerat ca unic mijlocitor între Dumnezeu și oameni, fără acordarea vreunui cult special sfinților. Crucilor și icoanelor din biserici nu trebuia să li se acorde nici o cinstire, ci trebuiau să fie socotite numai ca simple podoabe și ca unele ce aminteau de patima Mântuitorului. Trebuiau eliminate superstițiile de la înmormântări. Cf. Z. Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, Partea I (1697-1751)*, ediția a II-a, p. 50.

²⁶ *Ibidem*, p. 57.

²⁷ A se vedea punctele 1-9 din instrucțiunea Superintendentului Katona István Geleji, din 22 septembrie 1640. *Ibidem*, p. 49

Die Instruktion des Dositheos legt besonderen Wert auf darauf, vor allem weil die kalvinischen Instruktionen einen schweren Schlag genau dagegen bedeuteten²⁵. Die Akzentuierung der Rolle der guten Werke neben dem Glauben zur Erlösung der Gläubigen bedeutete ebenfalls einen mahnenden Hinweis für Atanasie angesichts der reformierten Sichtweise zu diesem Problem.

Die jurisdiktionelle Beziehung zu dem Metropolitanstuhl der Walachei war sehr klar hervorgehoben, während die kalvinischen Instruktionen versuchten, eine Unterordnung der orthodoxen Hierarchen unter den kalvinischen Superintendenten zu erreichen²⁶.

Die „*Confessio Orthodoxa*“, welche die „Dogmen, Sakramente und Gebräuche“ der östlichen Kirchen umfasste und die einen wesentlichen Anhaltspunkt für die Lebensäußerungen der Kirche darstellen sollte, wird nur in einem einzigen Punkt am Ende der Instruktion erwähnt (21). Im Unterschied zu den kalvinischen Instruktionen, die den Akzent schon in ihren ersten Artikeln prioritär auf die Verbreitung der Glaubenslehre mit Hilfe von Schulen und Druckereien legten, die sie gründen wollten, um kalvinische Katechismen zu verteilen²⁷.

Die ganze Instruktion erscheint so als ein Mittel zur Stärkung des Hierarchen Atanasie Anghel angesichts der Gefahr der kalvinischen Propaganda, die im Fürstentum Siebenbürgen während des ganzen 17. Jhs. festzustellen war.

auf Wunsch des katholischen Botschafters von Schweden geschrieben und im Jahre 1669 veröffentlicht in dem Band *La perpétuité de la foi de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie*. Vgl. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (dt. *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*), II, S. 200-201.

²⁵ Die kalvinischen Instruktionen verlangten, dass der Erlöser Jesus Christus allein als einziger Mittler zwischen Gott und Menschen verehrt werden dürfe, und gestanden keine besondere Verehrung für die Heiligen zu. Den Kreuzen und Ikonen in den Kirchen durfte keine besondere Verehrung entgegengebracht werden, sondern sie sollten nur als einfache Schmuckelemente gelten, die an das Leiden des Herrn erinnerten. Auch sollten Formen des Aberglaubens bei den Beerdigungen abgeschafft werden. Vgl. Z. Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, Partea I (1697-1751)*, 2. Aufl., S. 50.

²⁶ *Ibidem*, S. 57.

²⁷ Zu sehen in den Punkten 1 bis 9 der Instruktionen des Superintendenten Katona István Geleji vom 22. September 1640. *Ibidem*, S. 49.

Instrucțiunea redactată de un Patriarh cult, capabil și energic, care, în cei 38 de ani de păstorire pe Scaunul Patriarhiei Ierusalimului, a dat un nou profil teologiei ortodoxe, în confruntarea acesteia cu celelalte confesiuni, protestantă și catolică, având, de asemenea, un rol esențial în aplanarea disputelor confesionale aprige dintre diferitele grupări simpatizante pro-catolice sau pro-reformate din Patriarhia Ierusalimului²⁸. La vremea hirotoniei lui Atanasie, la București, se afla și el în Țara Românească, fiind cunoscute perioadele neobișnuit de lungi, pe care le-a petrecut în Țările Române, pentru a strânge fonduri necesare în disputa pentru Locurile Sfinte.

²⁸ Pentru personalitatea și activitatea Patriarhului Dositei al Ierusalimului, cf. Dumitru Stăniloae, *Viața și activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Românești*, Cernăuți, 1929; Ernst Chr. Suttner, *Die Theologie bei den Rumänen. Von der Christianisierung bis in die Gegenwart*, în *Kirche in einer zueinander rückenden Welt*, Würzburg, Augustinus Verlag, 2003, p. 479-493.

Diese Instruktion wurde von einem kultivierten, fähigen und energischen Patriarchen verfasst, der in seinen 38 Jahren auf dem Thron des Patriarchats von Jerusalem der orthodoxen Theologie ein neues Profil in der Auseinandersetzung mit den anderen Konfessionen, der protestantischen und der katholischen, gegeben hat und gleichzeitig eine wesentliche Rolle spielte bei der Schlichtung wilder konfessioneller Dispute zwischen verschiedenen pro-katholischen oder pro-reformierten Gruppen in den Kreisen des Patriarchats von Jerusalem²⁸. Zum Zeitpunkt der Bischofsweihe von Atanasie hielt auch er sich in der Walachei auf, wobei bekannt ist, dass er ungewöhnlich lange Zeit in der Walachei verbrachte, um die notwendigen Geldfonds zu sammeln für die Auseinandersetzung um die Heiligen Stätten.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)*

²⁸ Zur Persönlichkeit und dem Wirken des Patriarchen Dositheos von Jerusalem vgl. Dumitru Stăniloae, *Viața și activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Românești* (dt. *Leben und Werk des Patriarchen Dositheos von Jerusalem und seine Verbindungen zur Walachei*), Czernowitz, 1929; Ernst Chr. Suttner, *Die Theologie bei den Rumänen. Von der Christianisierung bis in die Gegenwart*, in: *Kirche in einer zueinander rückenden Welt*, Würzburg, Augustinus Verlag, 2003, S. 479-493.

Motivele Unirii religioase

Curtea vieneză a urmărit, prin atragerea românilor la catolicism, împlinirea unor deziderate confesionale și politice: unificarea confesională a Regatului Sfântului Ștefan și modificarea balanței interconfesionale a puterii în Principat, exercitarea unui control mai eficient asupra Stărilor transilvane¹. Românii au fost un „instrumentum regni” într-un timp în care, sub Leopold I, unitatea Imperiului se împlinise prin impunerea Catolicismului Contrareformei². Unirea a fost pentru Curtea vieneză un mijloc de a-și fideliza și controla supușii români, de a-i disciplina social. Puterea seculară s-a sprijinit în promovarea Unirii pe *iezuți*. Aceștia au susținut, în întreaga Europă, activitatea misionară a *Reconquistei* prin personalitățile din rândul lor dar, mai ales, prin rețeaua de colegii și de rezidențe, pe care au construit-o. Alături de alte ordine religioase, au recreat Biserica Catolică a Europei Centrale, făcând-o să pară o mare forță cosmopolită³. Sfătuitori ai episcopilor Teofil și Atanasie Anghel, iezuiții și-au folosit puterea de persuasiune și de convingere pentru a promova Unirea cu Biserica Romei în rândul clerului român. Au urmărit să contribuie la răspândirea și întărirea

¹ Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca „Dacia” 1994, p. 78-79.

² Robert Evans, *The Making of Habsburg Monarchy. An Interpretation*, Oxford, 1979, p. 185.

³ *Ibidem*, p. 168-170, 177.

Greta-Monica Miron

Die Motive für die kirchlichen Unionsbestrebungen

Der Wiener Hof verfolgte die Erfüllung einiger politischer und konfessioneller Ziele in seinem Bemühen, die Rumänen zum Katholizismus hinzuführen: die konfessionelle Vereinheitlichung des Königreichs des Heiligen Stefan und die Veränderung der interkonfessionellen Balance der Kräfte im Fürstentum sowie die Ausübung einer effizienteren Kontrolle über die siebenbürgischen Stände¹. Die Rumänen waren ein „*instrumentum regni*“ in einer Zeit, in der unter Leopold I. die Einheit des Kaiserreichs mittels Auferlegen des Katholizismus der Gegenreformation erreicht wurde². Die Union war für den Wiener Hof ein Mittel, die rumänischen Untertanen zu kontrollieren, deren Treue zu fördern sowie diese sozial zu disziplinieren. Die säkulare Staatsmacht bediente sich bei ihren Bemühungen um die Union der *Jesuiten*. Diese entfalteten in ganz Europa ihr missionarisches Wirken der *Reconquista* über Persönlichkeiten aus ihren Reihen, vor allem durch ein Netz an Kollegien und Niederlassungen, das sie aufgebaut haben. Gemeinsam mit anderen religiösen Orden haben sie die Katholische Kirche in Mitteleuropa wieder aufgebaut und dazu beigetragen, dass diese als große kosmopolitische Macht erschien³. Als Ratgeber der Bischöfe Teofil und Atanasie Anghel nutzten die Jesuiten ihre Fähigkeiten der Überredungs- und der Überzeugungskunst zur Förderung der Union mit der Kirche Roms in den Reihen des rumänischen Klerus. Sie verfolgten ihr Ziel der Wiederverbreitung und Stärkung

¹ Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române* (dt. *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*), Cluj-Napoca „Dacia“ 1994, S. 78-79.

² Robert Evans, *The Making of Habsburg Monarchy. An Interpretation*, Oxford, 1979, S. 185.

³ *Ibidem*, S. 168-170, 177.

catolicismului în Transilvania prin convertiri, misiuni și, mai ales, prin educație⁴. Teologul Episcopului unit, instituit prin a doua Diplomă leopoldină, urma să fie numit dintre membrii Ordinului, iar colegiile iezuite, în special cel din Cluj, au contribuit la formarea clerului unit, îndeosebi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, până la deschiderea școlilor unite din Blaj (1754). Iezuiții au informat Curia papală despre desfășurarea tratatelor de Unire⁵ și au încercat să execute cât mai fidel dispozițiile Cardinalului Leopold von Kollonich. Acesta din urmă a fost adevăratul artizan al Unirii, împlinind deopotrivă idealul imperial al promovării catolicismului în teritoriile cucerite, cât și pe cel papal al universalismului catolic. De altfel, din câte se știe, papalitatea nu s-a implicat direct în susținerea tratatelor de Unire a românilor, nu au existat contacte directe sau corespondență între episcopii români, implicați în tratative, și papă. Prin urmare, Cardinalului Kollonich i-a revenit rolul principal în dirijarea acțiunilor și a impus drept conceptul tridentin de Unire.

Răspunsurile, care s-au dat în istoriografie, la întrebarea – Care au fost rațiunile, ce au stat la baza deciziei elitei ecleziastice românești de a perfecta Unirea cu Biserica Romei? au accentuat rolul unor motive și l-au diminuat sau chiar negat pe al altora⁶. Pornind de la documentele relevante

⁴ Pentru relațiile dintre iezuiți și uniți vezi Paul Shore, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in 18th Century Transylvania*, Ashgate, 2007.

⁵ Prima relatare despre Unirea românilor îi aparține iezuitului Andreas Freyberger, un observator direct al evenimentelor anilor 1700-1701, apropiat al lui Carol Neurauter, cel dintâi teolog al Episcopului Atanasie Anghel. Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia factae a.1701 [...]*.

⁶ O direcție istoriografică, reprezentată la mijlocul secolului al XIX-lea și în perioada interbelică de istoricii uniți, dar nu numai, a accentuat imixtiunea calvină în Biserica românească și motivele politice ale Unirii. Scriind despre „*motivele uniunii*” Al. Papiu Ilarian detecta două: dorința de a scăpa de sub „*persecuțiunile cele amare ale calvinilor*” și de a câștiga drepturi politice. *Istoria românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1852, p. 55-56. O altă direcție istoriografică a evidențiat, alături de motivele politice, scopurile sociale și materiale ale Unirii. Considerând că „[...] pentru români

des Katholizismus in Siebenbürgen durch Konversionen, Missionsaktionen und vor allem Bildungsbemühungen⁴. Der Theologe des unierten Bischofs, ein durch das zweite Leopoldinische Diplom festgelegtes Amt, sollte unter den Mitgliedern dieser Ordensgemeinschaft bestimmt werden, und die jesuitischen Kollegien, vor allem jenes aus Klausenburg, trugen wesentlich zur Ausbildung des unierten Klerus bei, vor allem in der ersten Hälfte des 18. Jhs. bis zur Eröffnung unierte theologischer Ausbildungsstätten in Blasendorf (1754). Die Jesuiten informierten die Päpstliche Kurie über die Verabschiedung der Verträge zur Union⁵ und bemühten sich, so getreu wie nur möglich die Vorgaben von Kardinal Leopold von Kollonich zu erfüllen. Letzterer war der wahre Schöpfer der Union und erfüllte damit sowohl den kaiserlichen Wunsch, den Katholizismus in den eroberten Gebieten zu fördern, als auch den päpstlichen Wunsch nach einem katholischen Universalismus. Allerdings hat sich das Papsttum, soweit bekannt, nicht direkt in die Unionsverhandlungen mit den Rumänen impliziert, es gab keine direkten Kontakte oder eine schriftliche Korrespondenz zwischen den rumänischen Bischöfen, die in die Verhandlungen involviert waren, und dem Papst. So kam Kardinal von Kollonich die Schlüsselrolle bei der Lenkung dieser Aktionen zu und er setzte Schritt für Schritt das tridentinische Konzept der Union um.

Die Antworten auf die in der Geschichtsschreibung gestellten Fragen – Welches waren die Gründe, was stand am Anfang der Entscheidung der rumänischen kirchlichen Eliten, die Union mit der Kirche Roms zu vollenden? – haben die Bedeutung einiger Motive akzentuiert und die Bedeutung anderer gleichsam minimalisiert bzw. sogar gelehnet⁶. Ausgehend von den relevanten Dokumenten,

⁴ Zu den Beziehungen zwischen Jesuiten und Unierten vgl. Paul Shore, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in 18th Century Transylvania*, Ashgate, 2007.

⁵ Den ersten Hinweis auf die Union der Rumänen liefert der Jesuit Andreas Freyberger, ein direkter Zeuge der Ereignisse der Jahre 1700 bis 1701, der Carol Neurauter nahestand, dem ersten Theologen des Bischofs Atanasie Anghel. Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia factae a. 1701* [...].

⁶ Eine historiographische Richtung, die es zur Mitte des 19. Jahrhunderts sowie in der Zwischenkriegszeit unter unierten und anderen Historikern gab, betonte die kalvinische Einmischung in die rumänische Kirche und die politischen Motive der Union. Al. Papiu Ilarian entdeckt zwei, wenn er über die „*Motive der Union*“ schreibt: den Wunsch, den „*bitteren Verfolgungen der Calvinisten*“ zu entkommen und politische Rechte zu erlangen. *Istoria românilor din Dacia Superioară* (dt. *Geschichte der Rumänen aus dem Oberen Dakien*), I, Wien, 1852, S. 55-56. Eine andere Richtung der Geschichtsschreibung hat neben den politischen die sozialen und materiellen Ziele der Union hervorgehoben. Wenn er auch festhält, dass „[...]für die Rumänen die

și anume actele sinoadelor din anii 1697-1701⁷, dorim să conturăm imaginea pe care episcopii și protopopii apropiați lor au proiectat-o asupra acestui eveniment, pentru a-i convinge pe preoții-parohi și pe enoriași de oportunitatea lui.

unirea nu a fost o chestiune de suflet [...], deoarece erau atașați de ortodoxie „[...] cu tot sentimentul lor existențial [...]”, că „[...] nimic nu indică faptul că ar fi fost conduși de convingeri religioase[...]”, I. Tóth Zoltán aprecia instinctul politic al Episcopului Teofil, manifestat în Sinodul din 1697, când a apărat interesele intelectualității laice. Istoricul a văzut în Unire un act politic prin excelență, care a precedat trezirea conștiinței de neam la românii transilvăneni (*Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, p. 30-31; prima ediție, în limba maghiară, a apărut la Budapesta, în 1946). Alți istorici au redus motivațiile Unirii la aspirația unei părți a clerului spre o viață mai bună prin obținerea de privilegii și scutiri. Ilustrativă este poziția istoricului Silviu Dragomir care, sub influența ideologiei politice comuniste, făcea aprecieri în termenii luptei de clasă: afirma că mulți protopopi și preoți uniți, care au obținut titluri nobiliare, au devenit „*exploataorii poporului împovărat de jugul iobăgiei*” (*Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, p. 306; studiul a apărut pentru prima dată în anul 1962). Cercetări mai recente au apreciat rolul elitei nobiliare ecleziastice în negocierea Unirii. Remus Câmpeanu considera că tratativele de Unire au vădit disponibilitatea elitei ecleziastice de a negocia probleme de credință, au dezvoltat interesul acesteia pentru probleme laice, sociale și materiale. Aspirațiile care depășeau cadrul confesional dezvoltau angajarea elitei ecleziastice, a episcopilor, pe drumul modernității, lăsând în urmă fanatismul religios (*Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea, Cluj-Napoca, „PUC”, 2000, p. 127-134*). Răspunzând la întrebarea „Ce a motivat clerul român sau o parte din el, să adere la Unirea cu Roma?”, Keith Hitchins considera necesară operarea unei distincții între clerul parohial rural și cel înalt; dacă cel dintâi a rămas atașat de religia părinților sau a așteptat decizia conducătorilor, episcopii și protopopii au dorit să înlăture barierele din calea ascendenței lor sociale și participării la viața publică (*Clerul român din Transilvania înainte de Unirea cu Roma*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei, Cluj-Napoca, „PUC”, 2000, p. 51-67*)*

⁷ Pentru analiza acestor acte vezi Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1994, p. 73-158.

und zwar den Akten jener Synoden der Jahre 1697 bis 1701⁷, möchten wir den Eindruck wiedergeben, den die Bischöfe und ihnen nahestehende Dekane über dieses Ereignis vermittelt haben, um die Gemeindepfarrer und die Gläubigen vom Nutzen ihres Vorgehens zu überzeugen.

*Union keine Herzensangelegenheit gewesen ist [...]”, weil diese „[...] vom ihrem innersten Gefühlswesen her [...]” der Orthodoxie zugeneigt waren und „[...] nichts anzeigt, dass sie von etwaigen religiösen Überzeugungen geleitet gewesen wären [...]”, so würdigt I. Tóth Zoltán doch den politischen Instinkt von Bischof Teofil, der sich bei der Synode von 1697 äußerte, als er die Interessen der intellektuellen Laienkreise verteidigte. Die Geschichte sah in der Union einen politischen Vorgang par excellence, der der Herausbildung des Nationalbewusstseins bei den Siebenbürger Rumänen vorausgegangen sei (*Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792* [dt. *Das erste Jahrhundert des rumänischen siebenbürgischen Nationalismus 1697-1792*], S. 30-31; die erste Ausgabe auf Ungarisch erschien in Budapest 1946). Andere Historiker haben die Motive für die Union auf das Bestreben eines Teils des Klerus nach einem materiell besseren Leben durch Erlangen von Privilegien und Steuerbefreiungen reduziert. Dies illustriert besonders deutlich die Position des Historikers Silviu Dragomir, der unter Einfluss der politischen kommunistischen Ideologie diese Sachverhalte in der Terminologie des Klassenkampfes interpretierte: er behauptete, dass viele unierte Dekane und Priester, die Adelstitel erhalten hatten, zu „Ausbeutern des Volkes wurden, das unter der Bürde des Jochs der Knechtschaft litt” (*Români din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile uniirii cu catolicismul roman (1697-1701)* [dt. *Die Rumänen aus Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms. Apokryphe Dokumente zu den Anfängen der Union mit dem römischen Katholizismus*], S. 306; die Studie ist erstmals 1962 erschienen). Jüngere Forschungen haben die Rolle der adligen kirchlichen Elite bei den Verhandlungen zur Union betont. Remus Câmpeanu ist der Meinung, dass die Verhandlungen zur Union die Disponibilität der kirchlichen Elite bewiesen haben, Glaubensprobleme zu verhandeln, und ihr Interesse an weltlichen, sozialen und materiellen Problemen aufgezeigt. Diese Unionsbemühungen, die den konfessionellen Rahmen sprengten, beweisen das Engagement der kirchlichen Elite, der Bischöfe, auf dem Weg in die Modernität unter Verzicht auf den bisherigen religiösen Fundamentalismus (*Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea* [dt. *Die rumänischen Eliten in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert*], Cluj-Napoca, Verlag „PUC”, S. 127-134). Als Antwort auf die Frage „Was hat den rumänischen Klerus oder einen Teil davon zur Union mit Rom bewegt?” hält es Keith Hitchins für notwendig, auf den Unterschied zwischen dem Klerus in den Landgemeinden und der höheren Geistlichkeit zu verweisen; wenn der Landklerus der Religion der Väter verbunden geblieben ist oder auf die Entscheidung der Führer wartete, dann wünschten die Bischöfe und Dekane die Beseitigung von Barrieren auf ihrem sozialen Aufstieg und eine Beteiligung am öffentlichen Leben (*Clerul român din Transilvania înainte de unirea cu Roma* [dt. *Der rumänische Klerus in Siebenbürgen vor der Union mit Rom*], in: *300 de ani de la unirea Bisericii românești din Transilvania înainte de unirea cu Roma*” [dt. *300 Jahre seit der Union der rumänischen Kirche von Siebenbürgen mit der Kirche Roms*], Cluj-Napoca, Verlag „PUC”, 2000, S. 51-67.**

⁷ Zur Analyse dieser Akten vgl. Mathias Bernath, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1994, S. 73-153.

În prima ședință a Sinodului din 1697, Unirea cu Biserica Romei a fost prezentată ca o oportunitate de eliberare de sub influența calvinismului. S-a condamnat propaganda calvină, care prin tipărituri și prin cuvântul rostit a răspândit idei ce contraveneau tradiției bisericii românești și ritului răsăritean (de exemplu, că icoanele au doar rol decorativ și posturile nu sunt obligatorii) și a fost denunțată subordonarea jurisdicțională a episcopilor ortodocși Superintendentului calvin⁸. Această poziție critică față de calvinism trebuia să justifice Unirea cu Biserica catolică. Dacă relația Bisericii Ortodoxe cu cea calvină a fost de subordonare, umilitoare pentru clerul român⁹, raportul cu Biserica Catholică urma să fie unul de egalitate. Prin urmare, în ședința a doua a Sinodului s-a cerut ca întregul cler și auxiliarii bisericești să se bucure de aceleași drepturi, privilegii, scutiri și imunități, de care se bucură preoții romano-catolici. În fapt, se preluase o prevedere a Patentei imperiale din 1692 care, prin intermediul Sinodului, era promovată în rândurile clerului român¹⁰. Episcopul a dorit să extrapoleze oferta imperială și asupra laicilor, solicitând tot atunci ca laicii uniți să fie acceptați și promovați în funcții ca și laicii celorlalte biserici, și să aibă acces la educație în școlile catolice și în alte instituții¹¹. Ierarhul și protopopii au văzut, deci, în Unire o oportunitate de a-i integra pe românii uniți, laici și clerici,

⁸ Nicolaus Nilles, *Symbolae*, I, p. 167-169. Aluzie la influența calvină nedorită și, în general, la cea a stăpânilor de pământ protestanți, făcea și cerința exprimată la Sinodul din ianuarie 1701, ca laicii să nu mai dea dispoziții preoților.

⁹ Se povestise, în prima ședință a Sinodului din 1697, că calvinii i-ar fi adus Arhiepiscopului Sava al II-lea un câine pentru a-l boteza și, pentru că a refuzat, a fost bătut cu bastonul. Nicolaus Nilles, *Symbolae*, I, p. 168 sqv.

¹⁰ Textul patentei la J. Fiedler, *Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nordungern*, Wien, 1862, p. 20-22, 32-34; pentru semnificația ei vezi și Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj-Napoca, „PUC”, 2001, p. 127.

¹¹ „*Valachi saeculares Romanae Ecclesiae uniti ad omnis generis officia, quemadmodum aliarum in patria receptorum nationum et religionum homines, promoveantur et applicentur; eorumque filii ad scholas latinas catholicas et ad fundationes scholasticas sine discrimine suscipiantur*”. *Ibidem*.

In der ersten Sitzung der Synode von 1697 wurde die Union mit der Kirche Roms als eine Möglichkeit zur Befreiung aus dem kalvinistischen Einfluss präsentiert. Die kalvinische Propaganda wurde verurteilt, die durch gedruckte Bücher und in der Verkündigung Ideen verbreitete, die gegen die Tradition der rumänischen Kirche und den östlichen Ritus gerichtet waren (z. B. dass die Ikonen eine nur dekorative Rolle hätten und die Fastengebote nicht verpflichtend seien), außerdem wurde die jurisdiktionelle Unterordnung der orthodoxen Bischöfe unter den kalvinischen Superintendenten scharf kritisiert⁸. Diese kritische Haltung zum Calvinismus sollte die Union mit der Katholischen Kirche legitimieren. Wenn das Verhältnis der Orthodoxen Kirche zur Kalvinischen Kirche ein für den rumänischen Klerus demütigendes Verhältnis der Unterordnung war⁹, dann sollte die künftige Beziehung zur Katholischen Kirche eine Beziehung der Gleichrangigkeit darstellen. Anschließend wurde in der zweiten Sitzung der Synode gefordert, dass der gesamte Klerus und kirchliche Hilfskräfte sich derselben Rechte, Privilegien, Steuerbefreiungen und Immunitäten erfreuen sollten, derer sich auch die katholischen Priester erfreuen. Damit wurde letztlich eine Vorgabe des Kaiserlichen Patents von 1692 übernommen, das durch die Vermittlung der Synode auch in den Kreisen des rumänischen Klerus bekannt gemacht wurde¹⁰. Der Bischof wollte das kaiserliche Angebot auch auf die Laien ausdehnen und forderte damals auch, dass die unierten Laien in ihren Funktionen wie die Laien der anderen Kirchen anerkannt und gefördert werden sollten und Zugang erhalten sollten zur Bildung in den katholischen Schulen und anderen Institutionen¹¹. Der Hierarch und die Dekane sahen also in der Union eine Möglichkeit, die unierten Rumänen, und zwar Laien wie Kleriker gleichermaßen,

⁸ Nicolaus Nilles, *Symbolae*, I, S. 167-169. Die Andeutung des unerwünschten kalvinischen Einflusses und überhaupt des Einflusses der protestantischen Landesherrn führte auch zu der Forderung der Synode vom Januar 1701, dass Laien Priestern keine Anweisungen mehr geben sollten.

⁹ Es wurde bei der ersten Sitzung der Synode von 1697 erzählt, dass die Calvinisten dem Erzbischof Sava II. einen Hund gebracht hätten, damit dieser ihn taufe, und ihn mit einem Stock verprügelt hätten, als dieser sich geweigert habe. Nicolaus Nilles, *Symbolae*, I, S. 168 sqq.

¹⁰ Den Text des Patents bietet J. Fiedler, *Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nordungarn*, Wien, 1862, S. 20-22, 32-34; zu ihrer Bedeutung vgl. Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență* (dt. *Die Geburt einer Kirche. Die griechisch-katholische Kirche von Sathmar im ersten Jahrhundert ihrer Existenz [1667-1761]*), Cluj-Napoca, Verlag „PUC“, 2001, S. 127.

¹¹ „*Valachi saeculares Romanae Ecclesiae uniti ad omnis generis officia, quemadmodum aliarum in patria receptorum nationum et religionum homines, promoveantur et applicentur; eorumque filii ad scholas latinas catholicas et ad fundationes scholasticas sine discrimine suscipiantur*“. *Ibidem*.

în sistemul politic al Principatului, de a-i transforma din tolerați în recepti¹². Aceasta a stârnit opoziția Stărilor, protestantă și catolică deopotrivă. Nemulțumite de perspectiva eliberării din iobăgie a preoților valahi și a promovării românilor în structurile politice ale Principatului, Stările au răspândit ideea potrivit căreia românii se unesc din alte motive decât cele religioase. Confruntat cu atare acuzații, succesorul lui Teofil, Atanasie Anghel, le-a răspuns în septembrie 1699, declarând că el și clerul său se unesc liber, de bună voie, „*ob solum amorem religionis*”¹³. De altfel, s-a subliniat, încă din anul 1697, că motivul, rațiunea Unirii în plan spiritual este reîntoarcerea la unitatea inițială a Bisericii, reînnoirea unei tradiții prin faptul că Biserica Unită devine parte a Bisericii Catolice fără a-și pierde specificul (ritul, obiceiurile, calendarul, pravila) și nici legăturile cu ortodoxia românească de dincolo de Munții Carpați.

Potrivit orizontului de așteptare a episcopilor și protopopilor sfătuitori, Unirea trebuia să-i mențină în relație cu celelalte Biserici Ortodoxe, să-i integreze, ca parteneri egali, în Biserica Catolică și să deschidă calea emancipării sociale, politice și culturale a românilor¹⁴. Ideea exprimată în 1697, a promovării laicilor uniți în funcțiile publice, politice a rămas în memoria înaltului cler, a fost preluată de Împărat și inclusă în cea de-a doua Diplomă leopoldină a Unirii. Deși extrem de îndrăzneță prin faptul că pune problema reconfigurării sistemului politic al Principatului, cerința din 1697 devenise în 1701 articol de lege. Chiar dacă nu a fost aplicată, a reprezentat suportul juridic al revendicărilor cu caracter politic ale elitei ecleziastice unite începând cu deceniul al patrulea, cu Episcopatul lui Inochentie Micu Klein.

¹² „[...] *nec habeantur Uniti amplius ut tolerati, sed ut patriae filii recepti*”. *Ibidem*.

¹³ Declarația din 26 septembrie 1699. *Ibidem*, p. 240.

¹⁴ Pompiliu Teodor, *În jurul Sinodului Mitropolitului Teofil din 1697*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca, „PUC”, 2000, p. 43-50.

in das politische System des Fürstentums zu integrieren und sie von tolerierten zu rezipierten Bürgern zu verwandeln¹². Dies rief den Widerstand der Stände hervor, der protestantischen wie des katholischen gleichermaßen. Unzufrieden mit der Aussicht auf die Befreiung der walachischen Priester aus der Unterdrückung und der Förderung der Rumänen in den politischen Strukturen des Fürstentums wiesen die Stände die Vorstellung zurück, dass die Rumänen aus anderen Gründen als religiösen zu einer Union kommen dürften. Mit diesen Vorwürfen konfrontiert, antwortete der Nachfolger Teofil, Atanasie Anghel, im September 1699 und erklärte, dass er und sein Klerus aus freien Stücken und eigenem Willen heraus diese Union eingingen, „*ob solum amorem religionis*“¹³. Außerdem wurde von Anfang an unterstrichen, dass die Rückkehr zur ursprünglichen Einheit der Kirche die Erneuerung einer Tradition darstelle, indem die Unierte Kirche Teil der Katholischen Kirche würde ohne ihre Spezifika zu verlieren (wie den Ritus, die Gebräuche, den Kalender und die eigene Ordnung) oder ihre Verbindungen zu der rumänischen Orthodoxie jenseits der Karpaten aufgeben zu müssen.

Nach dem Erwartungshorizont der Bischöfe und der sie beratenden Dekane sollte die Union ihre Beziehungen zu den anderen orthodoxen Kirchen aufrechterhalten und sie gleichzeitig als gleichberechtigte Partner in die Katholische Kirche integrieren, und sie sollte den Weg zur sozialen, politischen und kulturellen Emanzipation der Rumänen bereiten¹⁴. Die 1697 zum Ausdruck gebrachte Idee der Förderung der unierten Laien in politischen und öffentlichen Funktionen blieb im Gedächtnis der hohen Geistlichkeit, wurde vom Kaiser schließlich übernommen und im Zweiten Leopoldinischen Unions-Diplom festgehalten. Auch wenn dies eine besonders kühne Forderung war, weil sie das Problem einer Neufiguration des politischen Systems des Fürstentums auf die Tagesordnung brachte, wurde diese Forderung von 1697 doch 1701 zum Gesetzesartikel. Auch wenn dies nicht umgesetzt wurde, stellte das doch beginnend mit dem vierten Jahrzehnt eine juristische Unterstützung von Forderungen mit politischem Charakter der unierten kirchlichen Elite dar, zur Zeit von Bischof Inochentie Micu Klein.

¹² „[...] *nec habeantur Uniti amplius ut tolerati, sed ut patriae filii recepti*“. *Ibidem*.

¹³ Erklärung vom 26. September 1699. *Ibidem*, S. 240.

¹⁴ Pompiliu Teodor, *În jurul sinodului Mitropolitului Teofil din 1697* (dt. *Im Umfeld der Synode von Metropolit Teofil im Jahre 1697*), in: *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei* (dt. *300 Jahre seit der Union der Rumänischen Kirche von Siebenbürgen mit der Kirche Roms*), Cluj-Napoca, „PUC“, 2000, S. 43-50.

Tratativele pentru Unire i-au stimulat pe episcopii Teofil și Atanasie Anghel să gândească un program de îmbunătățire a situației Bisericii românești în plan instituțional, uman și material (în a treia ședință a Sinodului din anul 1697 s-a cerut ca bisericile să aibă intravilane și case parohiale, prevedere stipulată, de altfel, în Patenta din 1692), dar și unul de emancipare culturală și politică a corpului social românesc în întregul său.

* Editura nu împărtășește punctul de vedere al autoarei referitor la Silviu Dragomir, care, prin biografie și activitate – victimă a represiunii comuniste și model de probitate științifică – nu putea face concesii ideologiei regimului comunist.

Die Unionsverträge haben die Bischöfe Teofil und Atanasie Anghel angeregt, ein Programm zur Verbesserung der Situation der rumänischen Kirche auf institutioneller, menschlicher und materieller Ebene anzudenken (in der dritten Sitzung der Synode von 1697 wurde gefordert, dass die Kirchen auch innerörtlichen Grund und Pfarrhäuser haben sollten, was als Bestimmung schon im Patent von 1692 vorgesehen war), aber auch ein Programm der kulturellen und politischen Emanzipation des rumänischen sozialen Volkskörpers in seiner Ganzheit.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)*

* Der Verlag kann der vom Verfasser vertretenen Meinung nicht beistimmen, daß Silviu Dragomir, durch sein Leben und Schaffen selbst Opfer der kommunistischen Repression und zu gleicher Zeit Muster wissenschaftlicher Probität, dem kommunistischen Regime ideologische Zugeständnisse gemacht hätte.

Ernst Christoph Suttner

Das Unionsverständnis in den Anweisungen aus Rom von 1669 und jenes bei Kardinal Kollonich

1) Die römische Kongregation für die Glaubensverbreitung hatte den Missionaren im christlichen Osten, auch den Jesuiten, die mit der Armee des Habsburgerreichs als Militärseelsorger nach Siebenbürgen kamen, durch Dokumente aus dem Jahr 1669¹ aufgetragen, bei den östlichen Christen ihres Wirkungsbereichs um Zustimmung zu den theologischen Übereinkünften des Florentiner Konzils zu werben und auf deren Union mit der Kirche von Rom hinzuarbeiten. Dabei sollten sie gut unterscheiden zwischen dem, was den Glauben betrifft, und den kirchlichen Riten. Alle Glieder der Kirche, hieß es, müssen durch das Bekenntnis des einen Glaubens verbunden sein; die disziplinarischen Gesetze können hingegen verschieden sein, denn Verschiedenheit der Riten kann mit der Glaubenseinheit harmonieren. Die Missionare sollen daher den östlichen Christen, die zur Einheit der Kirche finden, darlegen, dass die Riten ihrer Kirche von der römischen Kirche nicht nur nicht getadelt oder abgeändert werden, sondern von ihr im Gegenteil geachtet und empfohlen sind. Sie sollen Sorge tragen, dass Orientalen, die eine Union abschließen, die Fastenzeiten ihres Ritus, die Feste, das Brauchtum, die Zeremonien, die Gebete, die Werke der Frömmigkeit, mit einem Wort alles, was zur Vollständigkeit ihres Ritus gehört, getreu bewahren.

¹ Die Dokumente sind zu finden bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 111-114 und 121.

Ernst Christoph Suttner

Conceptul de Unire identificat în instrucțiunile de la Roma din 1669 și la Cardinalul Kollonich

1) Prin intermediul unor documente din anul 1699¹, Congregația romană *De Propaganda Fide* îi însărcinase pe misionarii din Răsăritul creștin, și pe iezuiții care au sosit în Transilvania, odată cu armata Imperiului Habsburgic, ca și preoți militari, să lucreze în rândul creștinilor răsăriteni cu care intrau în legătură, pentru adeziunea acestora la rezultatele teologice ale Conciliului Florentin și pentru pregătirea Unirii lor cu Biserica Romei. În acest sens, ei trebuiau să deosebească cu grijă între ceea ce privea credința și în privința riturilor bisericești. Se preciza că toți membrii Bisericii trebuie să fie uniți prin mărturisirea unei singure credințe; legile disciplinare pot însă să fie diferite, deopotrivă, diferite, deoarece deosebirea riturilor poate armoniza cu unitatea de credință. Din acest motiv, misionarii trebuiau să asigure pe creștinii răsăriteni, care căutau unitatea Bisericii că, riturile Bisericii lor nu doar că nu vor fi cenzurate sau modificate de către Biserica Romană, ci dimpotrivă vor fi respectate și recomandate de către aceasta. Ei trebuiau să aibă grijă ca orientalii, care se uneau, să păstreze cu exactitate posturile ritului lor, sărbătorile, tradiția, ceremoniile, rugăciunile, formele de evlavie, într-un cuvânt tot ceea ce ținea de integritatea ritului lor.

¹ Documentele pot fi găsite la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 111-114 și 121.

Von Rom her waren die Jesuiten also beauftragt, nach einer Union im Geist des Florentiner Konzils zu streben, das die Traditionen der Lateiner und der Griechen als gleichermaßen rechtgläubig eingestuft und für die Vereinigung von keiner der Partnerkirchen Änderungen eingefordert hatte. Nur wechselseitige Verurteilungen hatten zu unterbleiben. Auf dasselbe Minimum an Forderungen beschränkten sich auch die römischen Dokumente, indem sie als Unionsbedingung in einem leider recht unklug als Abschwörung formulierten Text von den Unionswilligen nur das Unterlassen der üblichen Aburteilungen lateinischer Überlieferungen verlangten: „Die dogmatischen Irrtümer, die die Griechen bei der Rückkehr zur katholischen Kirche durch ein ausdrückliches Glaubensbekenntnis verwerfen müssen, sind: 1) der Römische Bischof ist nicht das Oberhaupt der gesamten, über den Erdkreis verbreiteten Kirche; 2) das ungesäuerte Brot ist keine zulässige Materie für das Sakrament der Eucharistie; 3) außer dem Himmel, dem Ort der Seligen, und der Hölle, dem Gefängnis der Verdammten, gibt es keinen dritten Ort, in welchem die noch nicht gereinigten Seelen festgehalten und gereinigt werden; 4) der Heilige Geist, die dritte Person in der Trinität, geht nicht vom Vater und vom Sohn zugleich aus“².

Staatlicherseits waren die Jesuiten außerdem befugt, den Rumänen für den Fall einer Union mit der lateinischen Kirche jene Rechte zu versprechen, die im Habsburgerreich den Angehörigen der Kirche des Herrscherhauses zukamen. Der faktische Leiter der Kirche Ungarns und ab 1695 auch ungarischer Primas, Kardinal Kollonich, gab ihnen ein Diplom Kaiser Leopolds vom August 1692 über die rechtliche Gleichstellung des Klerus der Unierten mit jenem der lateinischen Katholiken in den ungarischen Komitaten mit auf den Weg. Sich auf die Autorität des Kardinals stützend, konnten sie ihren rumänischen Verhandlungspartnern in Aussicht stellen, dass das Diplom auch in Siebenbürgen Anwendung finden werde; dass sich die bislang rechtlosen Rumänen durch eine Union mit der Kirche des Herrscherhauses mit kaiserlicher Zustimmung aus ihrer bisherigen Lage erheben können, in der sie weder eine anerkannte Nation waren, noch eine rezipierte Religion besaßen, und dass sie mit römischer Zustimmung dabei

² N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 121.

De la Roma iezuiții primiseră, aşadar, misiunea să realizeze o Unire în spiritul Conciliului de la Florența. Acolo se stipulase ca tradițiile latinilor și grecilor să fie în egală măsură considerate drept-credincioase, și nu se ceruse modificări pentru Unire nici uneia dintre bisericile partenere. Doar condamnările reciproce trebuiau omise. La același minim de cerințe se limitau și documentele romane. Într-un text formulat, din păcate, în mod neinspirat ca o abjurație, aceștia impuneau celor ce doreau Unirea, ca și condiție pentru aceasta, să renunțe la condamnările obișnuite ale tradițiilor latine: „Greșelile dogmatice, la care grecii trebuie să renunțe la reînțoarcerea la Biserica catolică printr-o mărturisire de credință explicită sunt: 1) Episcopul roman nu este capul întregii Biserici răspândite în toată lumea; 2) Azima nu este o materie admisă pentru taina Euharistiei; 3) În afară de rai, locul celor binecuvântați, și iad, închisoarea osândiților, nu există un al treilea loc, în care sufletele încă nepurificate sunt ținute și purificate; 4) Sfântul Spirit (Duh), a treia persoană a Sfintei Treimi, nu purcede în mod egal de la Tată și de la Fiu”².

Din partea statului, iezuiții mai erau împuterniciți să promită românilor că, în cazul Unirii cu Biserica latină, vor primi acele drepturi care reveneau în Imperiul Habsburgic celor care aparțineau Bisericii Casei domnitoare. Conducătorul de fapt al Bisericii ungare și din anul 1695 și Primat al Ungariei, Cardinalul Kollonich, le-a dat iezuiților o diplomă a Împăratului Leopold, din august 1692, care stipula egalitatea clerului uniților cu cel al catolicilor latini în comitatele ungare. Bazându-se pe autoritatea Cardinalului, ei au pus în vedere partenerilor de negocieri români că, diploma va fi aplicată și în Transilvania; că printr-o Unire cu Biserica Casei dominante români lipsiți până atunci de drepturi vor putea fi ridicați, cu acordul Împăratului, din starea lor existentă, la vremea aceea ei nefiind nici națiune recunoscută și neavând nici religie receptă, și că prin acordul Romei

² N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 121.

ihre angestammte Identität als östliche Christen (ihre „*lege strămoșească*“³) voll wahren dürfen.

Wie die auf uns gekommenen Dokumente über die Verhandlungen der Jesuiten mit dem rumänischen Bischof und seiner Synode⁴ belegen, waren die Jesuiten in den 90er Jahren des 17. Jahrhunderts in der Tat darauf bedacht, die Rumänen gemäß den ihnen erteilten Instruktionen aus Rom und aus dem Habsburgerreich für die Annullierung des Schismas zu gewinnen, und zwar unter voller Wahrung der rumänischen Überlieferungen und in Erwartung sozialer Verbesserungen. Die kommunitäre Vereinigung der rumänischen Kirche Siebenbürgens mit der römischen Kirche, die sie und die rumänische Kirchenleitung erstrebten, konnte in diesen Beratungen jedoch nur vorbereitet werden; herbeizuführen war sie durch ein Übereinkommen, das die rumänische Kirchenleitung direkt mit den Autoritäten der lateinischen Kirche zu schließen hatte.

2) Der letzte Schritt zur Union hatte 1701 in Wien vor dem ungarischen Primas Leopold Kardinal Kollonich zu geschehen. Doch der Kardinal vertrat ein anderes Unionsverständnis als die römischen Instruktionen für die Missionare im Osten. Er wollte das kirchliche Leben der Rumänen so umgestalten, dass es voll und ganz hineinpasste in die lateinische Kirche des anbrechenden 18. Jahrhunderts. Atanasie wurde in Wien wie vor seiner Weihe in der Walachei einer ausführlichen Belehrung über das Glaubenserbe unterzogen. Wie es in Bukarest vor der Bischofsweihe Patriarch Dositheos hinsichtlich der griechischen kirchlichen Überlieferungen tat⁵,

³ Vgl. Ernst Chr. Suttner, *Legea strămoșească: Glaubensordnung und Garantie des sozialen Zusammenhalts*, in *OstkSt*, 56, 2007, S. 138-154.

⁴ Vgl. N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 164-171 und 202-211; bezüglich der Diskussion über die Authentizität des ersteren der beiden Quellentexte vgl. Laura Stanciu, *Rediscutarea unei controversse. Rezoluția de Unire a lui Teofil (21 martie 1697)*, in *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, S. 39-45.

⁵ Elementare Gegebenheiten der griechischen Kirchentradition mussten ihm dabei eingeschärft werden, wie die schriftlichen Anweisungen bezeugen, die ihm aus Bukarest mitgegeben wurden und die ein Hohn für einen Bischofskandidaten gewesen wären, wenn das Glaubensleben seiner Diözese und vielleicht auch die persönlichen Überzeugungen des Kandidaten nicht schwerer Kritik hätte unterzogen werden müssen. Der Text der Anweisung auf Rumänisch in *Biserica Ortodoxă Română*, 8, 1884, S. 714-721, in deutscher Übersetzung bei A. Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, S. 73-82.

vor putea să-și păstreze integral identitatea originară de creștini răsăriteni („legea strămoșească”)³.

Așa cum atestă documentele, care ne-au parvenit în legătură cu negocierile iezuiților cu Episcopul român și Sinodul său⁴, iezuiții erau într-adevăr preocupați în anii ‘90 ai secolului al XVII-lea să câștige pe români, potrivit instrucțiunilor primite de la Roma și din Imperiul Habsburgic pentru anularea schismei, cu păstrarea completă a tradițiilor românești și cu așteptarea unor îmbunătățiri pe plan social. Unirea comunitară a Bisericii române transilvănene cu Biserica romană -, căutată de ei și de conducerea Bisericii românești -, a putut fi însă doar pregătită în cadrul acestor consfătuiri; ea trebuia realizată printr-un acord, care trebuia încheiat de către conducerea Bisericii române direct cu autoritățile Bisericii latine.

2) Ultimul pas către Unire a avut loc în 1701, în Viena, în fața Primatului ungar, Cardinalul Leopold Kollonich. Cardinalul a avut, însă, un alt concept de Unire decât cel identificat în instrucțiunile romane pentru misionarii din Răsărit. El dorea să remodeleze viața bisericească a românilor în așa fel încât să se adapteze perfect Bisericii latine de la începutul secolului al XVIII-lea. Atanasie a fost supus unei instrucțiuni amănunțite la Viena asupra moștenirii credinței, la fel ca înaintea hirotoniei sale în Țara Românească. Așa cum a fost instruit în București, înainte de hirotonia în treapta de Episcop de către Patriarhul Dositei, cu privire la tradițiile bisericești răsăritene⁵,

³ Vezi Ernst Chr. Suttner, *Legea strămoșească: Glaubensordnung und Garantie des sozialen Zusammenhalts*, în *OstkSt.*, 55, 2007, p. 138-154.

⁴ Vezi N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 164-171 și 202-211; (referitor la discuțiile asupra autenticității primelor dintre cele două texte de izvoare, vezi Laura Stanciu, *Rediscutarea unei controversă. Rezoluția de Unire a lui Teofil (21 martie 1697)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 39-45).

⁵ Anumite date elementare ale tradiției Bisericii grecești trebuie să îi fie impregnate în acest timp, așa cum dovedesc indicațiile scrise care i-au fost date din București, și care ar fi fost o batjocoră pentru un candidat la Episcopie, dacă viața bisericească a diocezei sale și poate și convingerile personale ale candidatului nu ar fi trebuit să fie subiectul unei puternice critici. Textul indicațiilor în limba română în *Biserica Ortodoxă Română*. 8, 1884, p. 714-721; în traducere germană la Andrei Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, p. 73-82.

so belehrte ihn in Wien Kardinal Kollonich über das nachtridentinische Glaubensleben der lateinischen Kirche.⁶ Auch diesmal wurde - wie ehemals in der Walachei - der Inhalt der Belehrung schriftlich niedergelegt⁷, und in beiden Fällen musste Atanasie das Aufgezeichnete unter Eid bestätigen. Kollonich verlangte vom Bischof und von jedem einzelnen Kleriker des rumänischen Bistums das tridentinische Glaubensbekenntnis mit *filioque*, *purgatorium* und zahlreichen Klarstellungen zu rein innerabendländischen theologischen Fragestellungen, und er verpflichtete die Rumänen, den Katechismus des Petrus Canisius zu übernehmen, den er zu Beginn des 18. Jahrhunderts, in rumänischer Übersetzung unentgeltlich verbreiten ließ.⁸ Auch musste Atanasie in seinem Wiener Eid versprechen, alle Irrtümer auszumerzen, die „in den mehreren Jahrhunderten, in denen wir ohne das Haupt der Kirche waren und unter dem türkischen Joch stöhnten, gegen die Konzilien und Kanones der Universalkirche⁹ auftauchten“, und er musste versichern, „mit väterlichem und aufgeschlossenem Geist“ einen ihm an die Seite gestellten lateinischen Theologen und Ratgeber anzunehmen,¹⁰ „ohne dessen Zugewesenheit ich keine Synoden feiern und keine Visitationen von Kirchen oder Pfarreien durchführen werde, und ohne dessen Zustimmung ich niemanden exkommunizieren oder Scheidungen aussprechen oder einen Laien oder einen Kleriker bestrafen werde, niemanden weihen und keinen zur Würde eines Protopopen erheben werde [...] und dass ich schlussendlich in allen kirchlichen Angelegenheiten die heilsamen Ratschläge meines

⁶ Kollonich hatte sich zwei umfangreiche Listen von „Irrtümern der griechischen Schismatiker“ zusammenstellen lassen, die weitab lagen von den theologischen Resultaten von Florenz und von den römischen Dokumenten von 1669. Vgl. N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 118-121.

⁷ Die Fundorte für die Anweisungen aus Bukarest waren eben benannt; der volle Text, auf den Atanasie in Wien verpflichtet wurde, bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 281-287.

⁸ Die rumänische Edition des Katechismus von Peter Canisius, deren Drucklegung Kardinal Kollonitz veranlasste: *Catechismus, Szau Summá Krédincéi Katholicsésti R.P. Petri Canisii [...]*, Cluj, 1703.

⁹ „Irrtümer gegen die Konzilien und Kanones der Universalkirche aus der Zeit ohne das Haupt der Kirche“ kannte das Dekret des Florentinums nicht.

¹⁰ Zur Funktion dieses „Theologen“ vgl. Bas. Bărbat, *L'institution de l'office du „théologien“ dans l'Eglise Roumaine Unie*, S. 155-200 (Exzerpt aus der Dissertation des Autors, die in voller Länge in der Bibliothek des Pont. Inst. Orientale eingesehen werden kann).

așa a fost instruit în Viena de către Cardinalul Kollonich asupra învățaturii de credință post-tridentină a Bisericii latine⁶. Și de data aceasta - la fel ca mai devreme în Țara Românească – conținutul învățaturii a fost consemnat în scris⁷, și în ambele cazuri Atanasie a trebuit să confirme cele consemnate sub jurământ. Kollonich a cerut de la Episcop și de la fiecare cleric al Episcopiei românești, mărturisirea de credință tridentină cu *filioque, purgatoriu* și numeroase clarificări cu privire la teme teologice strict apusene, și i-a obligat pe români să preia *Catehismul* lui Petrus Canisius, pe care l-a răspândit gratuit la începutul secolului al XVIII-lea în traducere în limba română⁸. Atanasie a trebuit să promită, în jurământul depus la Viena, să elimine toate greșelile care „[...] au apărut în secolele numeroase în care am stat fără cap al Bisericii și am gemut sub jugul turcesc, împotriva sinoadelor și canoanelor Bisericii universale [...]”⁹, și a trebuit să asigure că va primi „[...] cu un spirit părintesc și deschis” un teolog și sfătuitor latin care era pus pe lângă el [...]”¹⁰, „[...] fără a cărui prezență nu voi ține sinoade și nu voi face vizite ale bisericilor și parohiilor, și fără a cărui acord nu voi excomunica pe nimeni sau nu voi pronunța divorțuri sau nu voi pedepsi pe vreun laic sau cleric, nu voi hirotoni pe nimeni și nu voi înălța pe nimeni la rangul de protopop [...] și că în toate problemele bisericești voi accepta și urma sfaturile salutare ale

⁶ Leopold von Kollonich a pus să fie întocmite două liste cuprinzătoare cu „erori ale schismaticilor greci”, care se situau departe de rezultatele teologice ale Florenței și de documentele romane din 1669. Vezi N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 118-121.

⁷ Bibliografia care menționează instrucțiunile din București a fost citată întocmai; textul integral, la care a fost obligat Atanasie la Viena, la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 281-287.

⁸ Ediția română a *Catehismului* lui Peter Canisius, tipărită de Cardinalul Kollonich, *Catechismus, Szau Summá Krédincéi Katholicsésti R. Petri Canisii [...]*, Cluj, 1703.

⁹ Decretul florentin nu amintea „erori împotriva Conciliilor și Canoanelor Bisericii Universale din perioada când nu exista un cap al Bisericii”.

¹⁰ Referitor la funcția acestui „teolog” vezi Bas. Bărbat, *L'institution de l'office du "théologien" dans l'Eglise Roumaine Unie*, p. 155-200 (Rezumat din disertația autorului, care poate fi văzută integral la Biblioteca Institutului Pontifical Oriental).

Theologen und Ratgebers annehmen und ihnen folgen werde”¹¹. Dass jener „Theologe und Ratgeber” stets so entscheiden wird, wie es ihm seine abendländische Herkunft und nachtridentinische theologische Ausbildung eingeben werden, war durch Kardinal Kollonich gewünscht. So machte er die Zusicherung zunichte, die den Rumänen im römischen Auftrag während der Unionsvorbereitung gegeben worden war, dass ihre Tradition in der Union unverändert bleibe. Außerdem dokumentierte er, dass ihm die ekklesiale Würde der Rumänen Siebenbürgens zweifelhaft war, indem er Atanasie „*sub conditione*” zum Priester und zum Bischof wiederweihte.¹²

Ein leopoldinisches Diplom vom April 1698, das auf Drängen der Siebenbürgener Stände erging, hatte es den Rumänen freigestellt, wenn sie es wünschten, mit einer jeden von den vier rezipierten Religionen des Landes eine „Union” einzugehen. Die bürgerlichen Freiheiten der Angehörigen der Religion ihrer Wahl sollten ihnen dann zukommen. Wünschten sie aber keine solche „Union”, solle ihr bisheriger rechtlicher Status beibehalten bleiben. „Unionen” dieser Art gehen nicht aus der Annullierung eines bestehenden Schismas durch die Kirchenleitungen hervor, sondern aus individuellen Beitrittserklärungen durch die einzelnen Gläubigen. Um die Anzahl der künftigen Unierten mit der katholischen Kirche möglichst klein zu halten und „Unionen” mit den anderen rezipierten Religionen zu fördern, versuchte man in Siebenbürgen aufgrund dieses Diploms, eine Praxis zu etablieren, die einen tiefen Gegensatz mit sich gebracht hätte zwischen einem theologisch verantwortbaren Verständnis und einer rein staatspolitischen Interpretation des Wortes „Union”. Einige rumänische Pfarreien unterstellten sich - auf das Diplom gestützt und ohne irgendwelche theologische Konsequenzen, vielmehr unter Beibehalt aller Überlieferungen ihres Ritus (NB! auch jener Überlieferungen, die von den kalvinischen Fürsten jahrzehntelang verboten worden waren!) - formal der kalvinischen Kirchenbehörde und entzogen sich der Jurisdiktion Atanasies.

¹¹ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, S. 146, fasst das, was man Atanasie auferlegte, wie folgt zusammen: „Der erste unierte Bischof war, wie wir sehen, eine rein repräsentative und dekorative Figur, ohne jegliche wirkliche Gewalt und ohne Initiative.”

¹² Zur Neugestaltung der Unionsidee durch Kollonich vgl. Ernst Chr. Suttner, *Das Abrücken von der Ekklesiologie des Florentiner Konzils bei der ruthenischen Union von 1595/96 und bei der rumänischen Union von 1701*, in *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, S. 135-145.

teologului și sfătuitorului meu”¹¹. Cardinalul Kollonich dorea ca acel „teolog și sfătuitor” să decidă întotdeauna, așa cum îi dictau originea sa apuseană și formarea teologică post-tridentină. În acest fel, el a anulat asigurarea acordată românilor în mandatul roman din perioada pregătirii Unirii, cum că tradiția lor va rămâne neschimbată în Unire. În afară de aceasta, el a mai documentat că demnitatea eclezială a românilor transilvăneni i se părea îndoielnică prin faptul că, l-a rehirotonit pe Atanasie „*sub conditione*” ca preot și episcop¹.

O Diplomă leopoldină, din aprilie 1698, care a rezultat ca urmare a presiunilor din partea Stărilor transilvane, dădea dreptul românilor, ca în cazul în care doreau, puteau să se „unească” cu oricare dintre cele patru religii recepte ale Țării. În urma Unirii, românii puteau să primească și drepturile cetățenești ale celor care aparțineau religiei alese de ei. În cazul în care nu doreau însă o asemenea „Unire”, urma să li se păstreze statutul juridic de până atunci. „Unirile” de acest tip nu pleacă de la anularea de către conducerea bisericească a unei schisme existente, ci de la jurămintele de aderare din partea fiecărui credincios. Pentru a păstra numărul viitorilor uniți cu Biserica catolică cât de mic și a promova „unirile” cu alte religii recepte, s-a încercat în Transilvania ca pe baza acestei diplome să se încetățenească o practică, care ar fi introdus o contradicție adâncă între o înțelegere responsabilă teologic și o interpretare pur politică și statală a cuvântului „Unire”. Câteva parohii românești s-au subordonat formal – pe baza Diplomei și fără nici o consecință teologică, mai mult, cu păstrarea tuturor tradițiilor ritului lor (NB! Și acele tradiții, care fuseseră interzise timp de decenii de către principii calvini!) - autorității bisericești calvine și au ieșit de sub jurisdicția lui Atanasie.

¹¹ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 146, enumeră ce i s-a impus lui Atanasie, după cum urmează: „Primul episcop unit a fost, după cum observăm, o figură pur reprezentativă și decorativă, fără nici o forță reală și fără inițiativă.”

¹² Referitor la reconfigurarea ideii de Unire de către Kollonich, vezi Ernst Chr. Suttner, *Das Abrücken von der Ekklesiologie des Florentiner Konzils bei der ruthenischen Union von 1595/96 und bei der rumänischen Union von 1701*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 135-145.

Dieser wandte sich an Kardinal Kollonich¹³, und auf Anregung des Kardinals wurden in Art. 11 des leopoldinischen Diploms vom März 1701 theologische Bedingungen benannt, die bei einer Union erfüllt sein müssen, damit die versprochenen bürgerlichen Auswirkungen eintreten. Für eine Union von Gläubigen griechischer Tradition mit der römischen Kirche wurden darin auch ausdrücklich vier Bedingungen angeführt, welche die vier Punkte, die in den römischen Dokumenten von 1669 aufgeführt worden waren als Themen, zu denen die Unierten keine Aburteilungen der Lateiner vorbringen dürfen, zu Artikeln des Glaubensbekenntnisses der Unierten umformten¹⁴. Man meinte, damit auf das Konzil von Florenz zurückzugreifen, missverstand dieses aber schwer. Denn das Konzil hatte die Gleichberechtigung der griechischen und der lateinischen traditionellen Aussagen für das apostolische Glaubenserbe anerkannt; doch im leopoldinischen Diplom wird die Übernahme der jeweils lateinischen Formel zu den „vier Florentiner Punkten“ zur Unionsbedingung erklärt. Auf diese Weise wurde die in der rumänischen Literatur oft begegnende Formel geboren, dass es Bedingung sei für eine jede Union von Orientalen mit Rom, „die Florentiner Punkte zu übernehmen“ – eine widersinnige Formel, die den wirklichen Resultaten der Florentiner Beratungen diametral entgegensteht.

¹³ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 221.

¹⁴ Der Text des Diploms bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 292-301. Dass Kollonich hinter der Aufnahme der Bedingungen in das Diplom stand, ergibt sich aus der Aufzeichnung von seinem Gespräch mit Atanasie bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 274-279, insbesondere aus dessen Punkt VII.

Acesta s-a adresat Cardinalului Kollonich¹, și la solicitarea Cardinalului au fost introduse, în art. 11 a Diplomei leopoldine din martie 1701, condiții teologice, care trebuiau îndeplinite în cazul unei Uniri, pentru a intra în vigoare efectele cetățenești promise. Pentru o Unire a credincioșilor de tradiție răsăriteană cu Biserica romană s-au introdus, explicit, patru condiții, care au transformat cele patru puncte, care fuseseră introduse în documentele romane din 1699 ca și teme, prin care uniții nu aveau voie să facă condamnări ale latinilor, în articole ale *credoului* uniților¹. Se considera că se face trimitere prin aceasta la Conciliul florentin, însă acesta a fost înțeles foarte greșit. Deoarece Conciliul recunoscuse egalitatea declarațiilor răsăritene și apusene ale credinței apostolice; însă în Diploma leopoldină preluarea formulei latine referitoare la „cele patru puncte florentine” este declarată ca și condiție a Unirii. În acest mod a apărut formula, întâlnită frecvent în literatura română, potrivit căreia orice Unire a răsăritenilor cu Roma ar fi condiționată de „preluarea punctelor florentine” - o formulă absurdă, care este diametral opusă rezultatelor reale ale consultărilor florentine.

(Traducerea: Pr. Conf. Dr. Mihai Săsăujan)

¹³ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 221.

¹⁴ Textul diplomei la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 292-301. Faptul că în spatele introducerii condițiilor în Diplomă s-a aflat Kollonich, rezultă din consemnarea discuției sale cu Atanasie, în N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 274-279, în special din punctul VII.

Conceptul de „Unire” în contextul în care, după emiterea rezoluției din 14.04.1698, și relația anumitor comunități locale românești cu conducerea Bisericii reformate (calvină) a fost numită tot Unire

În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea atitudinea preoților și credincioșilor români față de Biserica calvină poate fi clasificată în trei direcții: acceptarea jurisdicției Superintendentului calvin prin intermediul Vlădicăi și păstrarea intactă a ritului ortodox și a limbii slavone; păstrarea ortodoxiei cu acceptarea reformelor impuse de Mitropolitul din Bălgrad și cu folosirea limbii române în cult; atașarea necondiționată la calvinism. Ana Dumitran afirmă că „[...] ultimele două posibilități au coexistat în destul de multe cazuri”¹. Prin urmare, Biserica Ortodoxă ardeleană, trăind în acest secol sub influența mai puternică sau mai slabă a intențiilor calvinizante ale principilor și ale superintendentilor, și-a format un rit și un sistem administrativ aparte, care pe fundalul răsăritean avea și trăsături protestante. Dintre acestea poate fi amintită folosirea limbii române ca limba de cult,

¹ Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania. Román-magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben*, p. 119.

Das Verständnis von „Union“, das vorlag, als man nach Erlass der Resolution vom 14.4.1698 auch das Verhältnis bestimmter rumänischer Ortsgemeinden zur reformierten Kirchenleitung als „Union“ bezeichnete

In den letzten Jahrzehnten des 17. Jhs. kann die Haltung der rumänischen Gläubigen gegenüber der Kalvinischen Kirche in drei Richtungen beschrieben werden: als Akzeptanz der jurisdiktionellen Oberhoheit des kalvinischen Superintendenten ausgeübt durch den Bischof unter intakter Bewahrung des orthodoxen Ritus und der slawischen Sprache; als Bewahrung der Orthodoxie bei gleichzeitiger Annahme der vom Metropoliten von Bălgrad auferlegten Reformen und Verwendung der rumänischen Sprache im Gottesdienst bzw. als bedingungslose Annahme des Calvinismus. Ana Dumitran bekräftigt, dass „[...] die letzten beiden Formen häufig koexistierten“¹. Infolgedessen schuf die Siebenbürgische Orthodoxe Kirche, die in diesem Jahrhundert unter dem mehr oder weniger starken Einfluss der kalvinisierenden Initiativen der Fürsten und Superintendenten lebte, ein besonderes Verwaltungssystem heraus, das zwar auf ostkirchlicher Grundlage basierte, aber auch protestantische Züge trug. Dazu kann die Verwendung des Rumänischen als Liturgiesprache,

¹ Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănila, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania. Román-magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben*, S. 119.

ținerea predicilor funerare și cântarea „joltarilor”, iar instituțiile specifice transilvănene constau, printre altele, în rolul mai important al protopopilor și al Sinodului protopopial, în atribuțiile mai largi ale Sinodului general (Soborul mare), în formarea statutului elitar al preoțimii. Desigur, Biserica românească ardeleană s-a considerat totdeauna răsăriteană, și a rămas fidelă Patriarhului ecumenic, păstrându-și legăturile cu ortodoxia, dar ca urmare a influențelor occidentale amintite funcționa ca o Biserică românească „reformată”, renovată care se deosebea net de celelalte biserici ortodoxe².

Această stare specifică a Bisericii românești transilvănene a fost acceptabilă pentru mulți preoți și credincioși și în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, în vârtejul marilor schimbări politice și ecleziastice ei au optat pentru menținerea situației anterioare. Situația juridică a ortodoxiei „reformate” ardeleni a fost considerată de contemporani ca „Unire” cu Biserica calvină și ambele părți, atât elita bisericească română cât și cea calvină maghiară erau conștiente de faptul că acest termen însemna, în acel moment, o subordonare pur jurisdicțională Superintendentului calvin, mai mult formală, fără a schimba realitățile dezvoltate în cursul secolului al XVII-lea în sânul Bisericii românești, nicidecum o Unire de credință și de rit. În cursul anchetelor desfășurate în urma Rezoluției imperiale din 1698 mulți preoți și credincioși români au declarat că doresc menținerea acestei „Uniri”, deoarece aceasta nu a afectat religia lor. Declarații foarte asemănătoare pot fi citate de la popa Ștefan din Molosig, de la credincioșii din Agârbiciu sau din Maramureș³. La fel, cei 17 preoți din districtul Hațeg, care în 1699 au optat pentru Unirea cu Biserica calvină, în 1700 au obținut un act de garanție (*litterae assecuratoriae*), emis de Consistoriul Suprem Reformat, care asigura pe cei în cauză „[...] că Unirea se va menține sub aceleași condiții care au fost inițial stabilite, când de bună voie s-au aderat la Biserica noastră, ritul și religia nu vor fi schimbate în mod violent,

² Ana Dumitran, *Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români*, în *Mediaevalia Transilvanica*, Satu Mare, V–VI, nr. 1-2, 2001–2002, p. 133-135, 138-141, 148-149.

³ *Ibidem*, p. 127-128.

das Halten von Leichenpredigten und Singen von „Leichenliedern“ gezählt werden, und zu den spezifisch siebenbürgischen Institutionen zählten wiederum unter anderem die wichtigere Rolle der Dekane und der Dekanatssynode, die umfangreicheren Kompetenzen der Gesamtkirchensynode (Großer Sobor) sowie die Herausbildung eines elitären Status‘ der Priesterschaft. Gewiss verstand sich die Siebenbürgische Orthodoxe Kirche immer als Ostkirche, sie blieb dem Ökumenischen Patriarchen treu und bewahrte ihre Verbindungen zur Orthodoxie, funktionierte jedoch infolge der erwähnten westlichen Einflüsse wie eine Rumänische „Reformierte“ und erneuerte Kirche, die sich unter dem Strich von den anderen orthodoxen Kirchen unterschied².

Dieser spezifische Zustand der Rumänischen Siebenbürgischen Kirche erschien vielen Gläubigen und Priestern auch im letzten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts als akzeptabel, im Strudel jener großen politischen und kirchlichen Umwälzungen optierten sie für die Beibehaltung der früheren Situation. Die juristische Situation der „Reformierten“ siebenbürgischen Orthodoxie wurde von den Zeitgenossen als „Union“ mit der Kalvinischen Kirche verstanden, und beide Seiten, sowohl die rumänische kirchliche Elite, als auch die kalvinische ungarische Elite, waren sich dessen bewusst, dass dieser Terminus zugleich rein jurisdiktionell eine Unterordnung unter den kalvinischen Superintendenten bedeutete, wenn auch mehr formal, ohne die Entwicklungen im 17. Jahrhundert in der rumänischen Kirche zu beeinflussen und keinesfalls als Union von Glauben und Ritus. Im Rahmen der Untersuchungen, die nach der Kaiserlichen Resolution von 1698 durchgeführt wurden, erklärten viele rumänische Priester und Gläubigen, dass sie die Beibehaltung dieser „Union“ wünschten, weil diese ihre Religion nicht beeinflusst habe. In diesem Sinne sehr ähnlich lautende Erklärungen finden wir bei dem Priester Ștefan aus Molosig, bei den Gläubigen von Arbegen/rum. Agârbiciu oder aus der Marmarosch³. Ähnlich äußerten sich die 17 Priester aus dem Distrikt Hatzeg/rum. Hațeg, die 1699 für die Union mit der Kalvinischen Kirche optierten; sie erhielten 1700 einen Akt der Garantie (*litterae assecutoriae*) vom Reformierten Oberkonsistorium, das ihnen zusicherte, „[...] dass die Union unter den gleichen Bedingungen fortgeführt werden wird, die zuvor gemeinsam vereinbart wurden, als sie sich aus freien Stücken unserer Kirche angeschlossen haben, ihr Ritus und ihre Religion wird nicht gewaltsam verändert werden,

² Ana Dumitran, *Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români* (dt. *Aspekte der Konfessionspolitik des kalvinischen Fürstentums gegenüber den Rumänen*), in: *Mediaevalia Transilvanica*, Satu Mare, V-VI, 1-2, 2001-2002, S. 133-135, 138-141, 148-149.

³ *Ibidem*, S. 127-128.

ci să trăiască în acea libertate a religiei lor pe care au moștenit-o de la predecesorii lor”⁴. Era vorba, de fapt, de „[...] păstrarea în continuare a ortodoxiei așa cum se clădise aceasta în ultimul secol”⁵, preoții hațegani în 1709 solicitând din nou protecția Consistoriului suprem împotriva molestărilor Vlădicii Atanasie Anghel unit cu Roma și exprimând dorința lor de a fi hirotoniți și mai departe în Țara Românească⁶.

Nici Biserica calvină ardeleană nu a considerat această „Unire” ca ceva ieșit din comun. Sub jurisdicția Superintendentului calvin, încă din secolul Reformei, au trăit mai multe comunități locale luterane (în decanatul Teaca și Șieu Mare) și în Comunitatea de dincoace de Rika (protopopiatele din Trei Scaune) parohiile luterane și unitariene fiind supravegheate de Superintendentul reformat. Desigur, nici această jurisdicție nu a însemnat transformarea ritului specific luteran sau unitarian. La fel, parohiile calvine ungare din Capitlul Orăștie ori comunitățile calvine ungare din Ocna Sibiului sau Cobor au practicat nestingherit religia lor sub jurisdicția Superintendentului luteran săsesc din Biertan.

⁴ Gábor Sipos, *Calvinismul la români din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Coord. Marius Diaconescu, Satu-Mare, 1997, p. 208-209.

⁵ Ana Dumitran, în *Mediaevalia Transilvanica*, V-VI, nr. 1-2, 2001-2002, p. 128, nota 455.

⁶ Gábor Sipos, *op. cit.*, p. 209.

sondern sie sollen in jener Freiheit ihrer Religion leben, die sie von ihren Vorfahren geerbt haben"⁴. Hier war praktisch die Rede von der „[...] kontinuierlichen Bewahrung der Orthodoxie, so wie sie sich im letzten Jahrhundert aufgebaut hatte"⁵. So forderten die Priester aus Hatzeg 1709 von neuem den Schutz des Oberkonsistoriums vor den Belästigungen durch den mit Rom unierten Bischof Atanasie Anghel und drückten ihren Wunsch aus, auch künftig in der Walachei ihre Priesterweihe zu empfangen⁶.

Auch die Calvinische Kirche hielt diese „Union“ nicht für etwas Außergewöhnliches, denn schon seit der Zeit der Reformation lebten mehrere lutherische Ortsgemeinden (im Dekanat Tekendorf/rum. Teaca und Großschogen/rum. Şieu Mare) unter der Kirchenhoheit des kalvinischen Superintendenten, und in der Gemeinschaft diesseits der Rika-Anhöhen (den Dekanaten der drei Stühle) standen die lutherischen und unitarischen Gemeinden unter der Aufsicht des reformierten Superintendenten. Natürlich bedeutete auch diese Kirchenhoheit keine Veränderung im spezifisch lutherischen oder unitarischen Ritus. Auch die kalvinischen ungarischen Gemeinden aus dem Kapitel Broos/rum. Orăştie oder die kalvinischen ungarischen Gemeinschaften aus Salzburg/rum. Ocna Sibiului oder Kiewern/rum. Cobor praktizierten ungehindert ihre Religion unter der Kirchenhoheit des lutherischen sächsischen Superintendenten aus Birthälm.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth, Bayern)*

⁴ Gábor Sipos, *Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea* (dt. *Der Calvinismus bei den Rumänen im Hatzegeer Land am Anfang des 18. Jhs.*), in: *Nobilimea românească din Transilvania* (dt. *Der rumänische Adel in Siebenbürgen*), Hrsg. Marius Diaconescu, Satu-Mare, 1997, S. 208-209.

⁵ Ana Dumitran, in: *Mediaevalia Transilvanica*, V-VI, 1-2, 2001-2002, S. 128, Anm. 455.

⁶ Gábor Sipos, *op. cit.*, S. 209.

Daniel Dumitran

Contradicția dintre conceptele privitoare la modul realizării unei Uniri religioase la iezuiți și la Stările transilvănene

Conceperea Unirii românilor de către cei considerați principalii ei susținători (misionarii iezuiți), respectiv adversari (reprezentanții Stărilor transilvănene), poate servi la înțelegerea complexității fenomenului în sine, a semnificațiilor care i s-au atribuit chiar în momentul realizării Unirii. O primă mărturie, sugestivă, datând din anul 1698, provine dintr-o relație castrensă inserată de Andreas Freyberger în propria sa relatare despre Unire¹. Aceasta opunea Unirea, încă fragilă, „nelegiuirii” anterioare, ori chiar „vechiului haos”, pe care stăpânii „eretici” doreau să le perpetueze, fie uzând de amenințări și persecuții împotriva preoților români și a familiilor lor, fie încercând să-i convingă pe aceștia de superioritatea propriei lor oferte. Asigurarea libertății vieții (a mijloacelor de trai) și de conștiință, fără condiția supunerii la „cele patru noduri ale servituții catolice” (punctele florentine), era promisă în virtutea Rezoluției imperiale din 14 aprilie 1698, care permisesse, după cum afirmau ei,

¹ Nicolaus Nilles, *Symbolae*, I, p. 218-219; Andreas Freyberger, *Historica relatio unionis Walachicae cum Romana Ecclesia factae a. 1701 [...]*, p. 52-55.

Daniel Dumitran

Der Gegensatz zwischen den Auffassungen von der Art und Weise des Zustandekommens einer kirchlichen Union bei den Jesuiten und bei den Siebenbürgener Ständen

Der Blick auf die verschiedenen Vorstellungen zu einer Union der Rumänen sowohl seitens ihrer primären Unterstützer (jesuitischer Missionare) als auch ihrer Gegner (den Vertretern der siebenbürgischen Stände) dient dem Verständnis der Komplexität dieses Phänomens an sich sowie der Bedeutung, die diesem Ereignis schon im Moment seines Vollzugs beigemessen wurde. Ein erstes suggestives Zeugnis davon gibt bereits im Jahr 1698 Andreas Freyberger in seiner eigenen Darstellung zur Union wieder¹. Diese stellte die noch fragile Union der vorherigen „Gesetzlosigkeit“ gegenüber, oder sogar dem „früheren Chaos“, welches die „häretischen“ Landesherren fortzuführen wünschten, sei es durch Anwendung weiterer Drohungen und Verfolgungen gegenüber rumänischen Priestern und ihren Familien, sei es durch den Versuch, diese von der Überlegenheit ihrer Offerte zu überzeugen. Die Zusicherung eines Lebens in materieller Freiheit (mit den notwendigen Mitteln zum Leben) und in Gewissensfreiheit, ohne die Bedingung, sich „den vier Fesselknoten der katholischen Knechtschaft“ zu unterwerfen (den Florentiner Punkten), war bereits in der Kaiserlichen Resolution vom 14. April 1698 gegeben worden, die es erlaubte, wie sie bekräftigten,

¹ Nicolaus Nilles, *Symbolae*, I, S. 218-219; Andreas Freyberger, *Historica relatio unionis Walachicae cum Romana Ecclesiae factae a. 1701 [...]*, S. 52-55.

„[...] să treacă oricine la orice religie dorește [...]”; 10 preoți din districtul Hațeg o făcuseră deja, trecând „[...] nu doar la Unirea cu calvinii, dar și sub stăpânirea și tutela lor în cele sfinte, ceea ce ei înșiși numesc dependență și superintendență”. Opțiunea lor, se observă, trăda însă îndepărtarea de gândul Unirii, care nu putea fi veritabilă decât în relație cu romano-catolicismul; în rest, o asemenea Unire se reducea la sfera socio-economică și juridică, după cum și motivația opoziției „sectanților” era de aceeași natură: teama că, datorită scutirilor acordate, preoții români nu vor mai putea fi încărcăți cu sarcini.

Reprezentarea Unirii în viziunea Stărilor poate fi percepută și din alte surse, mai directe, precum Rezoluția imperială invocată mai sus (cea din 14 aprilie 1698), referitoare la posibilitatea Unirii preoților români cu confesiunile protestante; reflectând dorința de apărare a privilegiilor acestor confesiuni, ea fusese acceptată de Împărat la insistențele Guvernatorului Gheorghe Bánffy și ale Cancelarului Nicolae Bethlen² și a fost reluată și de Ordinul imperial din 26 august 1699³. Semnificația cu predilecție politico-statală a unei asemenea Uniri, opusă celei teologice promovate de iezuiți și de Cardinalul Kollonich⁴, nu a fost caracteristică însă doar reprezentanților Stărilor, ci și unor preoți și credincioși români, care și-au manifestat această opțiune în cursul anchetelor dietale din anul 1699⁵.

²Andreas Freyberger, *Historica relatio*, p. 50-53; Bod Péter, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, în Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI - primele decenii ale secolului XVIII), Addenda*, p. 356 (unde este citată scrierea memorialistică a Cancelarului Nicolae Bethlen); N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 195.

³Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, V/1, 1650-1699, nr. CCCLVIII, p. 541.

⁴Ernst Christoph Suttner, *Das Unionsverständnis in den Anweisungen aus Rom von 1669 und jenes bei Kardinal Kollonich*, în acest volum, p. 230-235.

⁵*Anmerkung des Redaktionskomitees: Der Bearbeiter des Beitrags, der den Gegensatz in der Auffassung von der Art und Weise des Zustandekommens einer kirchlichen Union bei den Verhandlungsführern aus dem Jesuitenorden und bei den Siebenbürger Ständen aufzuzeigen hatte, erwähnt hier in äußerster Kürze theologische Meinungsverschiedenheiten hinsichtlich der Union. Den Jesuiten, welche die*

„[...] dass jeder zu jeder gewünschten Religion übertreten kann [...]“; zehn Priester aus dem Distrikt von Hațeg (dt. Hatzeg) hatten dies bereits getan und waren „[...] nicht nur der Union mit den Calvinisten beigetreten, sondern hatten sich der Herrschaft jener auch in den heiligen Dingen unterworfen, was jene selbst Abhängigkeit und Superintendenzen nannten“. Ihre Option, so ist zu beobachten, verriet freilich die Abkehr von jener Idee einer Union, die wahrhaft nur in Beziehung zum römischen Katholizismus hätte sein können; eine solche Union hätte sich letztlich auf die sozio-ökonomische und juristische Sphäre reduziert, so wie auch die Motivation der Opposition der „Sektierer“ von jener Natur war: der Angst, dass aufgrund der gewährten Steuererleichterungen den rumänischen Priestern keine Bürden mehr auferlegt werden könnten.

Die Vorstellung der Union in der Vision der Stände kann auch aus anderen, direkteren Quellen erschlossen werden, wie etwa der oben erwähnten Kaiserlichen Resolution (vom 14. April 1698), die sich auf die Möglichkeit einer Union der rumänischen Priester mit den protestantischen Konfessionen beziehen; weil sie den Wunsch nach Verteidigung der Privilegien jener Konfessionen widerspiegelte, wurde sie vom Kaiser auf Drängen des Gouverneurs György Bánffy und des Kanzlers Miklós Bethlen² akzeptiert und auch von dem Kaiserlichen Erlass vom 26. August 1699 wieder aufgegriffen³. Die vorrangig politisch-staatliche Bedeutung einer solchen Union, die der theologischen, von den Jesuiten und Kardinal Kollonich geförderten Bedeutung entgegenstand⁴, war jedoch nicht nur für die Stände charakteristisch, sondern auch für einige rumänische Priester und Gläubige, die diese Meinung auch im Rahmen der Debatten des Landtags im Jahr 1699 zum Ausdruck brachten⁵.

² Andreas Freyberger, *Historica relatio*, S. 50-53; Bod Péter, *Brevis Valachorum Transylvaniae incolentium historia*, in: Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)* (dt. *Die interkonfessionellen rumänisch-ungarischen Beziehungen in Siebenbürgen [von der Mitte des 16. Jh. bis zu den ersten Jahrzehnten des 18. Jh.]*), *Addenda*, S. 356 (wo das Gedenkschreiben des Kanzlers Miklós Bethlen zitiert wird); N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 195.

³ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (dt. *Dokumente zur Geschichte der Rumänen*), V/I, 1650-1699, nr. CCCLVIII, S. 541.

⁴ Vgl. den Beitrag von Ernst Christoph Suttner *Das Unionsverständnis in den Anweisungen aus Rom von 1669 und jenes bei Kardinal Kollonich* in diesem Band, S. 230-235.

⁵ *Observație din partea Comitetului de redacție*: *Autorul, care trebuia să arate contradicțiile conceptuale cu privire la modul realizării unei Uniri bisericești, în cazul celor care au dus tratativele de Unire din rândul tezușilor și al Stărilor transilvane, exprimă, foarte pe scurt, diferențele conceptuale teologice cu privire la Unire. În cadrul unui document al Congregației*

Acesta a fost cazul celor 10 preoți din Protopopiatul Hațeg, amintiți în relatarea lui Andreas Freyberger, dar și al unor preoți și credincioși din mai multe localități ale Comitatului Cluj.

Astfel, preoții din Hațeg, de condiție nobiliară, au declarat că „[...] au atârnat până acum de Episcopul maghiar din Transilvania, de protopopul din Hațeg și de Episcopul român, și că vor să depindă și pe mai departe de aceștia [...]”⁶. Preotul Ștefan din Molosig (Comitatul Cluj) știa că „[...] până acum am fost uniți cu preoții unguri calvini și voiesc să rămânem tot așa, deoarece n-am suferit din pricina lor nici o tulburare în legea noastră [...]”, la fel declarând și preotul Simion din Călățele. Preoții din Fildu de Mijloc, Totelec, Lăpu și Cubleşu Român își declară adeviziunea la religia moștenită, dar adaugă: „Cu care religie am fost uniți până acum, voim să rămânem așa”. Iar credincioșii din Agârbici își declară voința de a fi „[...] uniți și de acum înainte, unde am fost până acum, deoarece n-am avut nici o tulburare în religia noastră”⁷. În aceste declarații, ideea caracterului formal al dependenței de calvinism, ori a dezinteresului asumat față de problemele dogmatice, se împletea cu cea a unei solidarități ortodoxe mai largi, din care mai făceau parte „muscalii

Verbindung mit den Rumänen aufnahmen, war in einem Dokument der römischen Congregatio de Propaganda Fide aufgetragen worden, auf eine Beendigung des Schismas zwischen der rumänischen Kirche Siebenbürgens und der römischen Kirche hinzuarbeiten. Sie sollten erwirken, dass das Schisma von den Kirchenleitungen beider Seiten für beendet erklärt werde und dass beide Kirchen in Zukunft miteinander Gemeinschaft haben werden (oder, wie man heute zu sagen pflegt: dass beide Schwesterkirchen untereinander die Communio aufnehmen). Sie hatten den Siebenbürger Rumänen also als einer Kirche zu begegnen und sollten Verhandlungen von Kirche zu Kirche in Gang bringen; eine kommunitive Einigung zwischen der Siebenbürger rumänischen Kirche und der römischen Kirche sollten sie erstreben. Doch die Siebenbürger Stände übten schärfste Gegnerschaft zur Idee, dass die Union in einem kommunitären Vorgang - durch einen Beschluss der Kirchenleitungen - zustande käme, weil sie zum Schutz ihrer eigenen sozialen Privilegien nur eine recht kleine unierte Kirche zulassen wollten. Sie blickten auf die Rumänen Siebenbürgens nur als auf Individuen, übersahen deren Kirchlichkeit und warfen den Gedanken an eine Union zweier Kirchen. Sie wollten nur zulassen, dass einzelne rumänische Priester und Gläubige individuell einer unierten Kirche beitreten und wollten nur Einzelkonversionen zu einer Union konzedieren.

⁶ Silviu Dragomir, *România din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, p. 65.

⁷ *Ibidem*, p. 70-71.

Dies war der Fall jener zehn Priester aus dem Dekanat Hațeg, die in der Darstellung von Andreas Freyberger erwähnt werden, aber auch einiger Priester und Gläubiger aus mehreren Orten im Komitat Klausenburg.

So haben die Priester aus Hațeg, die von edler Herkunft waren, erklärt, dass sie „[...] bis jetzt zum ungarischen Bischof von Siebenbürgen, dem Dekan von Hațeg und dem rumänischen Bischof gehörten und auch künftig an diese gebunden bleiben wollen [...]”⁶. Der Priester Ștefan aus Molosig (Komitat Klausenburg) wusste, dass „[...] wir bis jetzt mit den ungarischen kalvinischen Pfarrern vereint waren und wir wollen das auch bleiben, weil wir wegen ihnen keinerlei Störung unserer Ordnung erlitten haben [...]”, auch ein Priester Simion aus Călățele äußerte sich so. Die Priester von Fildu de Mijloc, Totelec, Lăpu und Cubleşu Român erklären zwar ihre Zugehörigkeit zur angestammten Religion, fügen aber hinzu: „Mit der Religion, mit der wir bisher vereint waren, wollen wir auch künftig vereint sein.” Und die Gläubigen von Agârbici erklärten ihren Willen, „[...] auch künftig uniert zu bleiben, so wie bisher auch, weil wir in unserer Religion keine Störung hatten”⁷. In all diesen Erklärungen verflocht sich die Idee des nur formalen Charakters der Abhängigkeit vom Kalvinismus oder des Desinteresses gegenüber den dogmatischen Problemen mit der Idee einer breiteren orthodoxen Solidarität, zu der auch „die Russen und Griechen”

“De Propaganda Fide”, iezuiților li s-a cerut să lucreze pentru încheierea schismei dintre Biserica Română din Transilvania și Biserica Romei. Ei trebuiau să lucreze ca schisma să fie declarată încheiată din partea conducerilor bisericesti ale ambelor părți și ca ambele Biserici să aibă pe viitor comuniune una cu cealaltă (sau, așa cum se spune astăzi, ca ambele Biserici surori să aibă intercomuniune sacramentală). Ei trebuiau să îi considere pe românii din Transilvania ca pe o Biserică, urmând să poarte tratative de la Biserică la Biserică. Trebuiau să năzuiască la o Unire comunitară dintre Biserica Română din Transilvania și Biserica Romei. Totuși, Stările transilvane s-au opus categoric ideii unei Uniri comunitare, printr-o hotărâre a conducerilor bisericesti, deoarece, pentru protejarea privilegiilor lor sociale, doreau să admită doar o Biserică Unită redusă numeric. I-au tratat pe românii din Transilvania doar ca indivizi, au trecut cu vederea eclesialitatea lor și au respins ideea unei Uniri dintre două Biserici. Doreau să accepte doar trecerea individuală a unor preoți și credincioși români la o Biserică unită, admițând doar convertiri individuale la Unire.

⁶ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)* (dt. *Die Rumänen in Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms. Apokryphe Dokumente zu den Anfängen der Union mit dem römischen Katholizismus [1697-1701]*), S. 65.

⁷ *Ibidem*, S. 70-71.

și grecii”⁸ ori a existenței unei jurisdicții pur administrative⁹, toate reflectând însă, în ansamblu, reacții contradictorii și răspunsuri confuze¹⁰. Devine explicabilă, de aceea, dorința Ierarhului Atanasie Anghel de precizare a sensului Unirii, solicitată Cardinalului Kollonich în scrisoarea din 26 octombrie 1700 (în care era invocat chiar cazul celor 10 preoți din Hațeg) și materializată prin articolul XI al Diplomei imperiale din 19 martie 1701¹¹. Același caz a fost invocat și în plângerea adresată Generalului comandant al armatei imperiale din Transilvania, Conte Rabutin de Bussy, la 8 iulie 1700, de purtătorii de cuvânt ai confesiunii reformate (Gheorghe Bánffy, Guvernator al Principatului, Nicolae Bethlen, Cancelar și Ștefan Nalácz); ei susțineau dreptul preoților români de a se uni cu confesiunea calvină, referindu-se la aceeași Rezoluție imperială din anul 1698¹².

Investigarea opiniei Stărilor transilvănene cu privire la Unirea religioasă evidențiază faptul că aceasta s-a conturat în paralel, sau mai exact, ca reacție la treptata realizare a Unirii înseși. Prima luare de poziție oficială a fost exprimată în cadrul ședinței Dietei Principatului din 23 noiembrie 1698, când Stările au hotărât să solicite Împăratului să renunțe la punerea pe picior de egalitate a preoților români cu preoții religiilor recepte, chiar dacă s-ar uni cu vreuna dintre acestea, și mai ales „[...] să nu permită acelei națiuni (valahe) o libertate mai mare decât cea de până acum,

⁸ Greta Monica Miron, *Unirea religioasă și mentalul rural transilvănean*, în vol. *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Coordonatori Sorin Mitu, Florin Gogâltan, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 166-167.

⁹ Gábor Sipos, *Consistoriul Reformat Suprem și problema Unirii religioase a românilor*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, p. 107.

¹⁰ Remus Câmpeanu, *Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 10/II, 2006, p. 96-98.

¹¹ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 221, 298-299.

¹² *Ibidem*, p. 222-223.

gehörten⁸ bzw. der Existenz einer rein administrativen Jurisdiktion⁹, wobei all diese zusammen gegensätzliche Reaktionen und konfuse Antworten widerspiegeln¹⁰. So wird der Wunsch des Hierarchen Atanasie Anghel nach einer Präzisierung des Sinns der Union umso verständlicher, den er in einem Schreiben an Kardinal Kollonich vom 26. Oktober 1700 zum Ausdruck bringt (in dem auch der Fall der zehn Priester aus Hațeg angeführt wird) und der in Art. XI des Kaiserlichen Diploms vom 19. März 1701 erfüllt wird¹¹. Auf den gleichen Fall bezog man sich auch in der Klageschrift der Sprecher der reformierten Konfession (György Bánffy, Gouverneur des Fürstentums, Kanzler Miklós Bethlen und István Naláczi) an den Kommandierenden General der Kaiserlichen Armee in Siebenbürgen, den Grafen Rabutin de Bussy vom 8. Juli 1700; sie unterstützten das Recht der rumänischen Priester, sich mit der kalvinischen Konfession zu vereinen und bezogen sich auch auf eben jene Kaiserliche Resolution aus dem Jahr 1698¹².

Die Untersuchung der Haltung der siebenbürgischen Stände im Blick auf die religiöse Union liefert die Erkenntnis, dass sich diese Haltung parallel zur Union oder genauer als eine Reaktion auf die sich allmählich entwickelnde Union selbst konturiert hat. Die erste offizielle Stellungnahme wurde im Rahmen der Sitzung des Landtags des Fürstentums geäußert, als die Stände beschlossen, vom Kaiser zu fordern, auf die rechtliche Gleichstellung der rumänischen Priester mit den Priestern der rezipierten Religionen zu verzichten, auch wenn jene sich mit einer von diesen vereinen sollten, vor allem aber „[...] sollte jener (walachischen) Nation nicht eine größere Freiheit als bisher zum Nachteil,

⁸ Greta Monica Miron, *Unirea religioasă și mentalul rural transilvănean* (dt. *Die religiöse Union und die siebenbürgische rurale Mentalität*), in: *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania* (dt. *Privatleben, kollektive Mentalitäten und soziales Selbstbild in Siebenbürgen*), hg. von Sorin Mitu, Florin Gogâltan, Oradea-Cluj, 1995-1996, S. 166-167.

⁹ Gábor Sipos, *Consistoriul Reformat Suprem și problema unirii religioase a românilor* (dt. *Das Reformierte Oberkonsistorium und das Problem der religiösen Union der Rumänen*), in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, S. 107.

¹⁰ Remus Câmpeanu, *Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania* (dt. *Die religiöse Union und die öffentliche Mentalität in den Anfängen des rumänischen Katholizismus in Siebenbürgen*), in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 10/II, 2006, S. 96-98.

¹¹ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 221, 298-299.

¹² *Ibidem*, S. 222-223.

spre nedreptățirea, prejudiciul și marea întristare a celor trei națiuni”¹³. Dieta a hotărât totodată menținerea impunerii preoților români, chiar a celor care se declaraseră pentru Unire, în pofida drepturilor conferite acestora prin Rezoluția imperială din același an 1698; decizia a fost confirmată și de următoarea Dietă, întrunită la Sighișoara, în ianuarie 1699, ea nefiind însă pusă în practică de Guberniu¹⁴.

O nouă exprimare a poziției Stărilor este reflectată în raportul Guberniului adresat Împăratului Leopold la 14 iulie 1699, care relevă și semnificațiile majore ale luării de poziție anterioare. Venit în urma primei Diplome leopoldine a Unirii (emise la 16 februarie 1699), Raportul gubernial încerca să explice motivele depopulării Principatului, dar el dezaproba, de fapt, politica imperială, prin invocarea Diplomei leopoldine din anul 1691. Astfel, pe lângă consecințele războiului și multitudinea sarcinilor transmise de la Cancelaria Aulică, era deplânsă primirea catolicilor în oficiile publice și protejarea „poporului valah”, „[...] fără nici o religie, dar pătruns de superstiție[...]”, „[...] barbar și gata la orice fărădelege[...]”, acțiune care nu ar aduce vreun câștig religiei catolice, ci doar ar răsturna legile transilvănene, ar arunca pe umerii celorlalți sarcinile publice purtate de preoții lor și ar contribui la sporirea ațățărilor începute de principii vecini aparținători „sectei grecești”; în concluzie, se observa că acești valahi nu erau „nici catolici, nici cu adevărat uniți, iubitori sau apropiați de catolici”, ci doar doritori de a scăpa de servituți și neascultători față de stăpânii lor tereștri¹⁵.

Cea mai decisă reacție a venit însă din partea Dietei Principatului, chemată, la 8 septembrie 1699,

¹³ Citat apud I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, p. 29; Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 108.

¹⁴ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 108-109.

¹⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente*, V/1, nr. CCCLIV, București, p. 536-538.

zum Schaden und zur großen Betrübnis der drei anderen Nationen zugestanden werden”¹³. Der Landtag beschloss auch die Beibehaltung der Steuerpflicht für die rumänischen Priester, auch derjenigen, die sich für die Union aussprachen, den Rechten zum Trotz, die jenen in der Kaiserlichen Resolution im gleichen Jahr 1698 zugesichert worden waren; dieser Beschluss wurde auch vom nächsten Landtag bekräftigt, der im Januar 1699 in Schäßburg (rum. Sighișoara) tagte, nachdem er vom Gubernium noch nicht umgesetzt worden war¹⁴.

Eine weitere Stellungnahme der Stände widerspiegelt sich in dem Bericht des Guberniums an Kaiser Leopold vom 14. Juli 1699, der auch die höheren Bedeutungen der früheren Stellungnahmen nachdrücklich unterstreicht. Veröffentlicht nach dem ersten Leopoldinischen Diplom für die Union (das am 16. Februar 1699 erlassen wurde), versucht der Bericht des Guberniums auch die Motive des Bevölkerungsrückgangs im Fürstentum zu erklären, missbilligt aber faktisch auch die kaiserliche Politik unter Berufung auf das Leopoldinische Diplom aus dem Jahr 1691. So wurde neben den Konsequenzen aus dem Krieg und einer Vielzahl von Verpflichtungen, die dem Gubernium von der Hofkanzlei übermittelt worden waren, auch die Aufnahme von Katholiken in öffentliche Ämter und der Schutz „des walachischen Volkes” beklagt, das „[...] ohne jede Religion ist, aber durchdrungen von Aberglauben (...)”, „(...) barbarisch und bereit zu jeder Schandtat (...)”, eine Aktion, die der katholischen Religion keinerlei Nutzen brächte, sondern nur die angestammten siebenbürgischen Gesetze umstürzen würde, dies würde öffentliche Bürden auf andere Schultern legen, die bisher von ihren Priestern getragen wurden, und zu einer Zunahme der Aufwiegeleien führen, die von den benachbarten Fürsten begonnen worden seien, welche zur „griechischen Sekte” gehören; zuletzt wurde die Beobachtung festgehalten, dass jene Walachen „weder katholisch, noch wirklich uniert seien und die Katholiken weder lieben noch ihnen nahestehen”, sondern sie wollten nur ihre Pflichten loswerden und seien ungehorsam gegenüber ihren weltlichen Herren¹⁵.

Die entschlossenste Reaktion kam allerdings von Seiten des Landtags des Fürstentums, der am 8. September 1699 zusammengerufen worden war, um das

¹³ Zitat bei I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792* (dt. *Das erste Jahrhundert des rumänischen siebenbürgischen Nationalismus 1697-1792*), S. 29; Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite* (dt. *Geschichte der Rumänischen Unierten Kirche*), S. 108.

¹⁴ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, S. 108-109.

¹⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente*, V/1, Nr. CCCLIV, București, S. 536-538.

să confirme prima Diplomă a Unirii¹⁶. Reluând punctele transmise încă din 29 martie de Status-ul catolic, cu privire la modul de aplicare a dispozițiilor diplomei imperiale¹⁷, instrucțiunea alcătuită de „Stările și ordinele celor trei națiuni” și aprobată „și cu deplinul consens al tuturor catolicilor” urmărea să contracareze Diploma Unirii și să creeze condițiile unei noi reglementări a statutului clerului român¹⁸. Prevederile de natură social-economică și juridică (stabilirea numărului maxim de preoți pentru fiecare sat, obligația acestora de a presta dijmă pentru terenurile deținute în folosință și a achita dările obișnuite pentru cele ereditare, excepție făcând doar proprietățile bisericesti) se împletesc aici cu cele confesional-juridice (examinarea candidaților la preoție cu participarea unui preot al confesiunii cu care aceștia doreau să se unească, educarea lor în școlile aceleiași confesiuni, adaptarea procedurii de judecare a delictelor comise de preoții români la cea specifică respectivei confesiuni), toate reflectând dorința Stărilor de a-și apăra propriile interese, respectiv de a apăra un *statu-quo* confesional amenințat de intervențiile Curții în favoarea catolicismului.

În linii esențiale, aceste principii au ghidat atitudinea Stărilor față de Unire și în deceniile următoare¹⁹, pentru că cea de-a doua Diplomă leopoldină, din 19 martie 1701, nu a mai suscitată o controversă similară. Pentru acei ani, avem cunoștință doar despre un protest împotriva Unirii, redactat în timpul Dietei din 1701 și în numele acesteia de Cancelarul Nicolae Bethlen,

¹⁶ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 232-233; vezi și observațiile lui Mathias Bernath, privitoare la caracterul problematic al publicării Diplomei imperiale la această dată (*Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, p. 135-136).

¹⁷ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 228-229.

¹⁸ Vezi *Resolutio Regii Gubernii Transilvanici*, din 26 septembrie 1699, la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 235-238, și aprecierile lui Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, p. 137.

¹⁹ Pentru evoluția chestiunii, vezi Daniel Dumitran, *Opinii privitoare la raporturile dintre unire și „schismă” în Transilvania, în timpul episcopului Inochentie Micu-Klein*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 11/II, 2007, p. 96-115.

Leopoldinische Diplom zu bestätigen¹⁶. Unter Wiederaufnahme von Punkten, die schon am 29. März vom Katholischen Status zur Art und Weise der Anwendung der Vorgaben des Kaiserlichen Diploms übermittelt worden waren¹⁷, verfolgte die von den „Ständen und Klassen der drei Nationen“ verfasste Instruktion die Absicht, das Unions-Diplom zu konterkarieren und Bedingungen zu schaffen für eine Neuregelung des Status des rumänischen Klerus¹⁸. Die Vorgaben sozial-ökonomischer und juridischer Art (Festlegung der Höchstzahl an Priestern pro Dorf, deren Pflicht, den Zehnten für jede unterhaltene Nutzfläche zu entrichten und die entsprechenden Erbschaftssteuern zu entrichten mit Ausnahme der Kirchenbesitztümer) verflochten sich hier mit denen konfessionell-kirchenrechtlicher Art (bzgl. der Prüfung der Kandidaten für das Priesteramt unter Teilnahme eines Priesters der Kirche, mit der diese sich vereinigen wollten, und ihre Erziehung in Hochschulen derselben Konfession sowie die Anpassung bei Rechtsverfahren infolge von Delikten, die rumänische Priester begingen, an die jeweilige Konfession), wobei all dies den Wunsch der Stände widerspiegelt, die eigenen Interessen zu verteidigen bzw. einen konfessionellen *status quo* aufrechtzuerhalten, der durch die Interventionen des Hofes zugunsten des Katholizismus bedroht war.

In groben Zügen haben diese Linien die Haltung der protestantischen Stände gegenüber der Union auch in den folgenden Jahrzehnten geleitet¹⁹, weil das Zweite Leopoldinische Diplom vom 19. März 1701 keine ähnlich kontroverse Diskussion mehr hervorgerufen hat. Für jene Jahre ist uns nur ein Protest gegen die Union bekannt, der während des Landtags von 1701 und im Namen des Landtags von Kanzler Miklós Bethlen verfasst wurde,

¹⁶ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 232-233; vgl. auch die Beobachtungen bei Mathias Bernath zum problematischen Charakter der Veröffentlichung des Kaiserlichen Diploms zu diesem Zeitpunkt (*Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, S. 135-136).

¹⁷ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 228-229.

¹⁸ Vgl. *Resolutio Regii Gubernii Transilvanici*, vom 26. September 1699, bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 235-238, und die Hinweise bei Mathias Bernath, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, S. 137.

¹⁹ Zur weiteren Entwicklung in dieser Frage vgl. Daniel Dumitran, *Opinii privitoare la raporturile dintre unire și „schismă” în Transilvania, în timpul episcopului Inochentie Micu-Klein* (dt. *Positionen zum Verhältnis zwischen Union und „Schisma” in Siebenbürgen in der Zeit von Bischof Inochentie Micu-Klein*), in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 11/II, 2007, S. 96-115.

dar care pare să vizeze în general presiunea resimțită din partea catolicismului de reformați²⁰, respectiv despre protestul Guberniului și al Stărilor transilvănene din 15 iunie 1703, exprimat cu prilejul publicării Diplomei în Dietă, împotriva adnumerării preoților români între Stările Principatului²¹. Faptul se explică, foarte probabil, prin necunoașterea conținutului exact al respectivei Diplome. Unirea constituia așadar la acea dată, în viziunea Stărilor, o problemă de natură politico-juridică, și totodată o parte din litigiul mai amplu determinat de restaurația catolică. Din această perspectivă, chestiunea integrării noii confesiuni și a membrilor ei în rândul confesiunilor deja recepte se afla departe de o soluționare viabilă, fie și numai pentru faptul că singura modalitate acceptată, cea a convertirilor individuale, contravenea principiului Unirii comunitare promovat de susținătorii unirii românilor și de românii înșiși.

Respectivul principiu (al convertirilor individuale) nu era de altfel susținut doar de reprezentanții confesiunilor protestante, ci și de Status-ul catolic: Instrucțiunea acestuia, din 29 martie 1699, în ultimul ei punct, solicita Ierarhului român să-și îndemne preoții să se unească cu adevărat, dacă voiau să se bucure de privilegiile conferite²², ceea ce echivala cu respingerea deciziilor de Unire comunitară și proclamarea principiului convertirilor individuale²³. Aceași idee apare chiar și la iezuitul Gabriel Kapi, în opinia adresată,

²⁰ I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, p. 43, unde citatul reprodus este similar luării de poziție a Dietei din anul 1698: „[...] să dea Domnul ca această națiune barbară și prolifică să nu se încumete, cu trecerea vremii, să răstoarne celelalte națiuni”.

²¹ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 512.

²² „Scribat Dominatio Vestra presbyteris Valachis, oportere eos sincere agere, omnesque, qui insigni hoc Majestatis privilegio frui velint, *vere se debere unire Romano-catholicae religioni* [s.n.; în original: „*igazán uniólja magát az igaz romano-catholica religio-val^p*”]; nam si quis in fraude deprehendatur, severam Majestatis animadversionem non evitabit.” *Ibidem*, I, p. 229; versiunea latină a originalului redactat în limba maghiară aparține editorului.

²³ Ernst Christoph Suttner, *Die Anfänge und das Durchsetzen der Siebenbürgener Kirchenunion sowie die Widerstände gegen sie (von der Eroberung Siebenbürgens durch Österreich bis zum Jahr 1761)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, p. 16.

der jedoch mehr den allgemeinen Druck spürbar macht, dem die Reformierten sich von Seiten der Katholiken ausgesetzt fühlten²⁰, bzw. der Protest des Guberniums und der siebenbürgischen Stände vom 15. Juni 1703, der aus Anlass der Veröffentlichung des Diploms im Landtag gegen die Auflistung der rumänischen Priester unter den Ständen des Fürstentums zum Ausdruck gebracht wird²¹. Das wird wahrscheinlich erklärbar durch die Unkenntnis des genauen Inhalts des entsprechenden Diploms. Die Union stellte zu jener Zeit aus Sicht der Stände vor allem ein Problem politisch-juridischer Art dar und zugleich einen Rechtsstreit auf höherer Ebene, der von der katholischen Restauration ausgelöst worden war. Aus dieser Perspektive betrachtet, erschien die Frage der Integration der neuen Konfession und ihrer Mitglieder in die Reihe der schon rezipierten Konfessionen eine nicht lebensfähige Lösung, und sei es auch nur deshalb, weil die einzig akzeptierte Form der individuellen Konversion dem Prinzip der gemeinschaftlichen Union entgegenstand, das von den Unterstützern der Union der Rumänen und den Rumänen selbst vertreten wurde.

Das entsprechende Prinzip (der individuellen Konversionen) wurde freilich nicht nur von den Vertretern der protestantischen Konfessionen unterstützt, sondern auch vom Katholischen Status: die Instruktion des Status vom 26. März 1699 fordert in ihrem letzten Punkt vom rumänischen Hierarchen, seine Priester anzuleiten, die Union wahrhaftig zu vollziehen, wenn sie sich der angebotenen Privilegien erfreuen wollten²², was einer Zurückweisung der Entscheidungen zu einer gemeinschaftlichen Union gleichkam und einer Proklamation des Prinzips der individuellen Konversionen²³. Diese Idee taucht auch bei dem Jesuiten Gabriel Kapi in einer Stellungnahme auf,

²⁰ I. Tóth Zóltan, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, S. 43, wo das wiedergegebene Zitat der Stellungnahme des Landtags aus dem Jahre 1698 sehr ähnlich ist: „[...] möge der Herr geben, dass diese barbarische und zeugungsfreudige Nation sich nicht erdreistet, mit der Zeit die anderen Nationen zu Boden zu stürzen“.

²¹ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 512.

²² „Scribat Dominatio Vestra presbyteris Valachis, oportere eos sincere agere, omnesque, qui insigni hoc Majestatis privilegio frui velint, vere se debere unire Romano-catholicae religioni [s.n.; im Orig.: „igazán uniólja magát az igaz romano-catholica religio-val“]; nam si quis in fraude deprehendatur, severam Majestatis animadversionem non evitabit.“ *Ibidem*, I, S. 229; die lateinische Version des ungarisch verfassten Originals stammt vom Herausgeber.

²³ Ernst Christoph Suttner, *Die Anfänge und das Durchsetzen der Siebenbürgener Kirchenunion sowie die Widerstände gegen sie (von der Eroberung Siebenbürgens durch Österreich bis zum Jahr 1761)*, in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, S. 16.

la 14 martie 1701, Cardinalului Leopold von Kollonich²⁴. Până și articolul XI al Diplomei imperiale din 19 martie 1701 stabilea necesitatea depunerii mărturisirii de credință în fața Episcopului și a Teologului, afirmând, în plus, imposibilitatea Unirii românilor cu vreuna dintre confesiunile protestante, datorită schimbărilor majore sub aspectul dogmei și practicilor religioase pe care ei ar fi trebuit să le accepte²⁵.

Poate fi adus aici în discuție și cazul exemplar al convertirii unor membri ai categoriilor privilegiate, anume cel al boierilor făgărășeni, reflectat în scrisorile Căpitanului suprem Boer Simon, din 10 octombrie 1702, respectiv Vice-căpitanului Boer Joseph, din 31 octombrie 1702, adresate probabil Teologului iezuit Carol Neurauter²⁶. Astfel, Căpitanul suprem, subliniindu-și nu fără emfază meritul convertirilor realizate în rândurile boierimii făgărășene, se referă în mod critic și la preoții români din celelalte zone, care „[...] sunt uniți cu vorba, dar nu cu adevărat [...]”, propria acțiune având, în schimb, valoare de exemplu, căci „[...] îi va susține pe preoți și

²⁴ Greta-Monica Miron, „... poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...” *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, 2004, p. 250. În scrisoarea menționată, Kapi afirma: „Credo praestare habere 100 Valachos vere unitos quam 10.000 ficte et suspecte. Proinde neminem quidem ad Unionem cogendum, sed modus aliquis reperendus, quo nemo poparum gaudere possit privilegiis Caesareis nisi qui nobis signa magna verae Unionis edat et nulla signa fictionis ostendisse sciatur.” N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 264-265.

²⁵ „Quippe nec hoc praetermittendum esse censetur, ut qui supradictis privilegiis gaudere voluerint, unionis cum Catholica Romana Ecclesia professionem coram episcopo, et theologo faciant; nec etiam satis est ad unionem, ut quis religionis alicujus in Transilvania receptae protectionem acceptare, seque pro illa declarare velit; nisi enim ea omnia credit, ac profiteatur, quae religio illa profitetur, et credit, cui se unire velle dicunt, privilegiis immunitatibus, et exemptionibus gaudere minime poterunt. Cum autem graeci ritus Valachi nec liturgiam suam, nec jejunia, nec signum s. Crucis, nec Deiparae Virginis, et sanctorum cultum, nec fidem in sanctissimam Trinitatem, deserturi sint, certum est quod nec reformatae, nec lutheranae, nec unitariae religioni unire se possunt, siquidem aliud esset se cum aliqua unire religione, et aliud religionis protectionem assumere.” *Ibidem*, p. 298-299.

²⁶ Ana Dumitran, *Unirea cu Roma în Țara Făgărașului în lumina unor noi documente*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, XLVI, 1, 2001, p. 127-133.

die er am 14. März 1701 an Kardinal Leopold von Kollonich richtet²⁴. Selbst der Artikel XI des Kaiserlichen Diploms vom 19. März 1701 hielt die Notwendigkeit zum Ablegen eines Glaubensbekenntnisses vor dem Bischof und dem Theologen fest und bekräftigte zusätzlich die Unmöglichkeit einer Union der Rumänen mit einer der protestantischen Konfessionen aufgrund des notwendigen umfangreichen Wechsels an Einstellungen im Blick auf das Dogma und die religiösen Praktiken, welche diese akzeptieren müssten²⁵.

Hier kann auch der Ausnahmefall der Konversion einiger Angehöriger der privilegierten Schichten in die Diskussion eingebracht werden, und zwar der Bojaren von Făgăraș/dt. Fogarasch, über die in den Schreiben von Oberhauptmann Simon Boer vom 10. Oktober 1702 bzw. von Vize-Hauptmann Joseph Boer vom 31. Oktober 1702 dargestellt werden und wahrscheinlich an den jesuitischen Theologen Carol Neurauder adressiert waren²⁶. Darin bezieht sich der Oberhauptmann, nicht ohne mit Emphase auf seinen Verdienst bei den verwirklichten Konversionen in den Reihen der Bojaren von Făgăraș zu verweisen, kritisch auf die rumänischen Priester der anderen Regionen, die „[...] mit Worten, aber nicht wirklich uniert sind [...]“, wohingegen seine eigene Aktion Beispielcharakter habe, weil sie „[...] die Priester und alle Rumänen des

²⁴ Greta-Monica Miron, „... poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...“. *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)* (dt. „... gib Weisungen, erhebe dich, geh' hin und verkünde...“. *Die Griechisch-Katholische Kirche in Siebenbürgen. Klerus und Gläubige [1697-1782]*), Cluj-Napoca, 2004, S. 250. In dem erwähnten Brief bekräftigt Kapi: „Credo praestare habere 100 Valachos vere unitos quam 10.000 fictae et suspectae. Proinde neminem quidem ad Unionem cogendum, sed modus aliquis reperiendus, quo nemo poporum gaudere possit privilegiis Caesareis nisi qui nobis signa magna verae Unionis edat et nulla signa fictionis ostendisse sciatur.“ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 264-265.

²⁵ „Quippe nec hoc praetermittendum esse censetur, ut qui supradictis privilegiis gaudere voluerint, unionis cum Catholica Romana Ecclesia professionem coram episcopo, et theologo faciant; nec etiam satis est ad unionem, ut quis religionis alicujus in Transilvania receptae protectionem acceptare, seque pro illa declarare velit; nisi enim ea omnia credit, ac profiteatur, quae religio illa profitetur, et credit, cui se unire velle dicunt, privilegiis immunitatibus, et exemptionibus gaudere minime poterunt. Cum autem graeci ritus Valachi nec liturgiam suam, nec jejunia, nec signum s. Crucis, nec Deiparae Virginis, et sanctorum cultum, nec fidem in sanctissimam Trinitatem, deserturi sint, certum est quod nec reformatae, nec lutheranae, nec unitariae religioni unire se possunt, siquidem aliud esse se cum aliqua unire religion, et aliud religionis protectionem assumere.“ *Ibidem*, S. 298-299.

²⁶ Ana Dumitran, *Unirea cu Roma în Țara Făgărașului în lumina unor noi documente* (dt. *Die Union mit Rom im Fogarascher Land im Lichte neuer Dokumente*), in: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, XLVI, 1, 2001, S. 127-133.

pe toți românii din țară într-o unire [...]”, cu atât mai mult cu cât noii convertiți nu doreau să fie scutiți de dări. Iar Vice-căpitanul, după detalierea modului de desfășurare a acțiunii de convertire (celor în cauză li s-au explicat diferențele dogmatice dintre cele două Biserici, constând în trei dintre cele patru puncte florentine, doar *Filioque* lipsind și fiind înlocuit cu mutarea postului de miercură în ziua de sâmbătă), menționează îndemnul pe care el însuși li-l transmisese, „[...] că dacă vor îmbrățișa cu fapte sincere religia papistașă vor simți totodată și deosebită milă a Măriei Sale [...]”. Se poate susține, în acest caz, că avem de-a face cu o „adevărată Unire”, rezultat al unor convertiri individuale, fiecare convertit subscriind ulterior personal, sau prin delegați aleși, actul de Unire.

Complexitatea problemei evidențiază, așadar, imposibilitatea unei explicații univoce. Unirea comunitară a românilor nu putea determina apariția unei noi națiuni privilegiate sau religii recepte, în condițiile sistemului constituțional al Principatului, nici măcar în viziunea marilor sprijinitori ai cauzei catolicismului, contele Ștefan Apor și Ladislau Baranyi; aceștia se refereau, în scrisorile adresate la 28 și 31 mai 1699 Cardinalului Kollonich și Împăratului Leopold, doar la întoarcerea „națiunii valahilor, grecilor și rutenilor” la Unirea cu „Sfânta Biserică Romano-Catolică”, prin renunțarea la „schismă”²⁷. Oricum, în aspectul ei politico-juridic, chestiunea se lega prioritar de confruntarea dintre Curtea vieneză și Stările Principatului, în care ieziuiții nu mai dețineau un rol de prim-plan²⁸.

În ultimă instanță, așa cum am mai sugerat și cu alt prilej, avem de-a face cu dificilul și ezitantul proces de formare târzie a unei

²⁷ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 229-231. În scrisoarea adresată Împăratului, ideea era formulată astfel: „[...] gens Valachorum, Graecorum ac Ruthenorum non tantum in visceribus Transilvaniae, sed etiam in partibus ei adjunctis (quae prius schismatis labe laborabat) ad unionem cum Sancta Romano-catholica Ecclesia rediit”.

²⁸ Vezi, în acest sens, observațiile istoricului Keith Hitchins, din *Sozialpolitische Versprechungen an die Unierten und die Bedingungen für deren Gewährung, The Social-Political Promises finkead to e Possible Achievement of the Union*, în acest volum.

Landes in wahrer Einheit bewahren wird [...]”, und das umso mehr, weil die neuen Konvertiten nicht danach trachteten, von den Steuerabgaben befreit zu werden. Und der Vize-Hauptmann erwähnt, nach einer detaillierten Beschreibung der Art und Weise des Ablaufs dieser Aktion zur Konversion (den Konversionswilligen wurden die dogmatischen Unterschiede zwischen den beiden Kirchen erläutert, die in drei der vier Florentiner Punkte bestanden, wobei nur das *Filioque* fehlte und durch eine Verschiebung des Fastens vom Mittwoch auf Samstag ersetzt wurde), die Weisung, die er selbst ihnen übermittelte, „dass sie, wenn sie sich nur mit aller Ernsthaftigkeit mit der papistischen Religion vereinen, gleichzeitig auch die besondere Barmherzigkeit ihrer Größe spüren werden [...]”. So kann in diesem Falle davon ausgegangen werden, dass wir es hier mit einer „wirklichen Union” zu tun haben, als Resultat individueller Konversionen, wobei jeder Konvertit später persönlich oder durch gewählte Delegierte den Akt der Union unterzeichnete.

Die Komplexität des Problems macht somit die Unmöglichkeit einer eindeutigen Erklärung deutlich. Die gemeinschaftliche Union der Rumänien führte unter den Bedingungen des konstitutionellen Systems des Fürstentums nicht zwingend zum Aufkommen einer neuen privilegierten Nation oder rezipierten Religion, nicht einmal in der Vision der größten Förderer der katholischen Sache, Graf István Apor und Ladislau Baranyi; diese bezogen sich in ihren Briefen vom 28. und 31. Mai 1699 an Kardinal von Kollonich und Kaiser Leopold nur auf die Rückkehr „der Nation der Walachen, Griechen und Ruthenen” zur Union mit der „Heiligen Römisch-Katholischen Kirche”, durch *Abkehr* vom bisherigen „Schisma”²⁷. Auf jeden Fall verband sich diese Frage in politisch-juridischer Hinsicht in erster Linie mit der Konfrontation zwischen dem Wiener Hof und den Ständen des Fürstentums, bei denen die Jesuiten keine primäre Rolle mehr einnahmen²⁸.

Letztlich haben wir es, wie ich schon an anderer Stelle betont habe, mit einem schwierigen und zögerlichen Prozess der späten Herausbildung einer

²⁷ N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 229-231. In dem Schreiben an den Kaiser wurde diese Idee folgendermaßen formuliert: „[...] gens Valachorum, Graecorum ac Ruthenorum non tantum in visceribus Transilvaniae, sed etiam in partibus ei adjunctis (quae prius schismatis labe laborabat) ad unionem cum Sancta Romano-catholica Ecclesia rediit”.

²⁸ Vgl. in diesem Sinne die Beobachtungen des Historikers Keith Hitchins, die er in seinem Beitrag *The Social-Political Promises finkead to e Possible Achievement of the Union, Sozialpolitische Versprechungen an die Unierten und die Bedingungen für deren Gewährung* (dt. zitiert) in diesem Band wiedergibt.

confesiuni, care tindea să se integreze într-o societate marcată încă din plin de fenomenul confesionalizării. Or, realizarea acestui proces a provocat, nu rareori, delimitări critice din partea reprezentanților confesiunilor deja formate și, mai ales, deja inserate în sistemul constituțional al Principatului. Poate că recunoașterea complexității fenomenelor religioase, idee de care vorbea istoricul Cesare Alzati²⁹, ar ajuta la depășirea stereotipurilor prea persistente în interpretarea acestor fenomene.

²⁹ Cesare Alzati, *Istorie, teologie și istoriografia unirilor*, în vol. *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 1998, p. 172-173.

Konfession zu tun, die auf ihre Integration in einer Gesellschaft abzielte, welche bereits vollständig vom Phänomen der Konfessionalisierung geprägt war. So hat die Verwirklichung dieses Prozesses nicht selten kritische Abgrenzungen von Seiten der Repräsentanten der bereits bestehenden und vor allem in das konstitutionelle System des Fürstentums bereits eingebundenen Konfessionen provoziert. Vielleicht könnte das Zugeständnis der Komplexität religiöser Phänomene, ein Gedanke, von dem der Historiker Cesare Alzati sprach²⁹, zur Überwindung von zu sehr feststehenden Stereotypen bei der Interpretation dieser Phänomene helfen.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth/Bayern)*

²⁹ Cesare Alzati, *Istorie, teologie și istoriografia unurilor* (dt. *Die Geschichte, die Theologie und die Geschichtsschreibung der Unionen*), in dem Band: *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc* (dt. *Im Herzen Europas. Studien zur Religionsgeschichte im rumänischen Raum*), Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 1998, S. 172-173.

Conceptul de Unire la partenerii români

Încercarea noastră de a surprinde punctul de vedere românesc asupra Unirii cu Biserica Romană pornește de la evidențierea celor două mari probleme cu care se confruntă orice analiză de acest fel. Cel dintâi neajuns e că nu putem reconstitui în detaliu galeria „ideologilor interni” ai mișcării, a celor care au dat contur poziției românești. Nu se poate configura cu precizie, nominal, „nucleul dur” al susținătorilor Unirii, nu avem informații suficiente despre curente de gândire care au circulat în interiorul grupului, nu dispunem de datele necesare pentru a evalua gradul de consecvență și de omogenitate al acestuia în atitudini și în interpretări. Singura certitudine este că ideea Unirii și-a făcut loc și a început să fie promovată pe scară mai largă în ambianța Curții mitropolitane de la Alba Iulia. Or, de pe o asemenea bază nu se poate formula decât o concluzie foarte generală: ceea ce documentele vremii ne oferă reprezintă un punct de vedere preponderent clerical asupra fenomenului. Mai precis, unul cristalizat la nivelul forurilor de conducere ale Bisericii românești din Transilvania.

A doua problemă provine dintr-o altă limită a surselor de epocă, a izvoarelor care conțin indicii despre cum a perceput elita clericală românească procesul care urma să o pună în relație cu Biserica Romană. În cele mai importante documente din această categorie – „manifestele de Unire” din 1697, 1698 și 1700 –, semnele intervenției iezuite în dezbateri și pe texte

Das Unionsverständnis der rumänischen Partner

Unser Versuch, die rumänische Sichtweise zur Union mit der römischen Kirche zu erfassen, beginnt mit dem Verweis auf zwei grundsätzliche Probleme, mit denen sich jede diesbezügliche Analyse konfrontiert sieht. Das erste Manko besteht darin, dass wir nicht im Detail die Galerie der „inneren Ideologen“ der Bewegung rekonstruieren können, jener Personen also, die der rumänischen Position Konturen verliehen haben. Es kann nicht präzise und namentlich der „harte Kern“ der Unterstützer der Union festgemacht werden, wir haben nicht genügend Informationen über die Geistesströmungen, die im Inneren der Gruppe zirkulierten, und wir verfügen nicht über ausreichende Daten, um den Grad an Konsequenz und Homogenität in den Haltungen und Interpretationen dieser Gruppe evaluieren zu können. Die einzige Gewissheit, die wir haben, besteht darin, dass die Idee zur Union im Umfeld des Metropolitansitzes von Alba Iulia/dt. Karlsburg Konturen annahm und auf immer breiterer Ebene Zustimmung fand. Auf einer solchen Grundlage kann nur eine sehr allgemeine Schlussfolgerung formuliert werden: was uns die Dokumente jener Zeit an Überlieferung bieten, stellt eine vornehmlich klerikale Sichtweise dieses Phänomens dar. Genauer gesagt eine Sichtweise, die sich auf der Ebene der Führungsgremien der rumänischen Kirche von Siebenbürgen herauskristallisiert hat.

Das zweite Problem erwächst uns aus der nur eingeschränkten Aussagekraft der Dokumente jener Epoche und der Quellen, die Hinweise darüber enthalten, wie die rumänische klerikale Elite jenen Prozess wahrgenommen hat, der darauf abzielte, sie in Beziehung zur römischen Kirche zu setzen. In den wichtigsten Dokumenten aus dieser Kategorie – den „Manifesten der Union“ von 1697, 1698 und 1700 – verwischen nämlich die erkennbaren jesuitischen Eingriffe in die Debatten wie in die Texte

(intervenție menită, în esență, să accentueze implicațiile doctrinare ale mișcării) estompează de multe ori formulările specifice, particulare ale părții românești sau le împing într-un plan secund. De aici, dificultatea muncii de identificare și însumare a tuturor nuanțelor, a tuturor elementelor care compun acel punct de vedere. De aici, nevoia de a investiga și alte categorii de surse capabile să ofere astfel de informații.

Bilanțul îngăduit de izvoare conține o constantă: clerul român angajat în tratative cu „latinii” și-a exprimat mereu – și cu prioritate – atașamentul față de matricea tradițională a experienței sale religioase, față de propria tradiție bisericească, o tradiție pusă uneori foarte serios în discuție de acțiunea calvină din secolul al XVII-lea. În materie de ritualuri liturgice, de practici religioase și de normative ecleziastice, totul trebuia să rămână neatins. Procesul-verbal al ședinței a doua a Soborului din februarie 1697 arată, cât se poate de clar, ce ținuseră „Arhiepiscopul și ceilalți din cler” să sublinieze înainte de orice: „[...] ca nu cumva să se schimbe cu încetul ritul sau disciplina și să se pună în locul lor cele din Biserica Latină, apoi calendarul vechi să nu se înlocuiască cu cel nou, ci pînă vor rămîne în uzul calendarului vechi neuniți de ritul grecesc din țările dinastiei austriace, să rămînă și uniții¹; uniții să poată avea biserici de ritul lor pretutindenea, ca nu cumva unde ar fi puțini români uniți, și nu ar avea preoți, să fie constrînși a primi sacramentele de la preoții latini; în judecăți să nu se procedeze după dreptul canonic latin, ci în conformitate cu Canoanele și disciplina Bisericii Grecești”². Hotărîrea de a nu deroga de la propria „lege” era dublată, așadar, în chip semnificativ, de dorința rostită foarte deschis de a nu face concesii „latinilor” într-un domeniu perceput ca esențial, ca definitoriu.

¹ Referirea expresă la calendarul iulian dă glas aici nu numai convingerii românilor că acesta reprezenta un important pilon identitar, intangibil, ci și hotărîrii lor de a se opune soluției trecerii la „stilul nou”, gregorian, propusă în partea finală a Diplomei Leopoldine din 23 august 1692.

² Silviu Dragomir, *România din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, p. 9-10.

(diese Interventionen sollten wesentlich die doktrinären Implikationen der Bewegung akzentuieren) häufig spezifische Aussagen der rumänischen Seite oder setzten diese hinten. Daher rührt die Schwierigkeit bei dem Versuch der Identifikation und Aneignung aller Nuancen und aller Elemente, die diese Sichtweise ausmachen. Daher rührt die Notwendigkeit, auch andere Kategorien von gültigen Quellen zu erforschen, welche diese Informationen bieten.

Das nach den Quellen mögliche Ergebnis enthält eine Konstante: der in den Verhandlungen mit den „Lateinern“ beteiligte rumänische Klerus betonte stets – und vorrangig – seine Zugehörigkeit zur traditionellen Matrix seiner religiösen Erfahrung, zur eigenen kirchlichen Tradition; einer Tradition, die von der kalvinischen Aktion im 17. Jh. manchmal ernsthaft genug in Frage gestellt wurde. Im Bereich der liturgischen Rituale, der religiösen Praktiken und der kirchlichen Normen sollte alles unangetastet bleiben. Die Aktennotiz der zweiten Sitzung der Großen Kirchenversammlung (rum. Sobor) vom Februar 1697 zeigt unmissverständlich, dass „der Erzbischof und die anderen aus dem Klerus“ vor allem anderen auf einem beharrten: „[...] dass nicht allmählich der Ritus oder die Ordnung verändert werden und an deren Stelle jene der Lateinischen Kirche treten, danach dass der alte Kalender nicht durch den neuen ersetzt werden sollte, sondern dass dieser Kalender auch bei den Unierten solange in Gebrauch bleibe, wie er auch bei den anderen Nicht-Unierten des griechischen Ritus in den Ländern der österreichischen Dynastie in Gebrauch sei¹; die Unierten sollten Kirchen ihres eigenen Ritus auch in der Diaspora haben, damit nicht dort, wo nur wenige unierte Rumänen leben, diese gezwungen wären, die Sakramente von lateinischen Priestern zu empfangen; in Rechtsstreitigkeiten sollte nicht nach dem lateinischen kanonischen Recht verfahren werden, sondern gemäß der Kanones und der Ordnung der Griechischen Kirche“². Die Entscheidung, nicht vom eigenen „Gesetz“ abzuweichen war so auf eine demonstrative Weise mit dem sehr offen geäußerten Wunsch verbunden, den „Lateinern“ gegenüber in einem als wesentlich und definitiv verstandenen Bereich keine Kompromisse zu machen.

¹ Der ausdrückliche Verweis auf den Iulianischen Kalender verleiht hier nicht nur der Überzeugung der Rumänen Ausdruck, dass dies einen wichtigen, ja unantastbaren Aspekt ihrer Identität darstellt, sondern spiegelt auch ihre Entschlossenheit, sich der Lösung eines stillschweigenden Übergangs zum „neuen, gregorianischen Stil“ entgegenzustellen, wie es im Leopoldinischen Diplom vom 23. August 1692 vorgesehen war.

² Silviu Dragomir, *România din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)* (dt. *Die Rumänen aus Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms. Apokryphe Dokumente zu den Anfängen der Union mit dem römischen Katholizismus [1697-1701]*), S. 9-10.

Unirea cu ei nu trebuia să aibă nici un efect asupra propriei tradiții bisericești. Un an mai târziu, cu prilejul celui de-al doilea Sobor din serie, în versiunea românească a documentului final se afirmă categoric: ”[...] așe ne unim acești ce-s scriși mai sus cum toată legea noastră, slujba Besearicii, leturghia și posturile și călindariul nostru să stea pre loc, iară de n-ar sta pre loc aceale, nici aceste peceți să n-aibă nici o tărie”³. „Buna tocmeală” se cuvenea a fi păzită, „nimic ispitind”, conchide și textul *Bucoavnei* tipărite la Alba Iulia în anul 1699, referindu-se în mod expres la administrarea sacramentelor⁴. De altfel, revelator în acest sens este și importantul test la care a fost supusă lumea rurală românească în urma deciziei dietale din toamna anului 1698. Din multitudinea de opinii și luări de poziție reținute de comisiile de anchetă, cel mai adesea răzbate conservatorismul inflexibil al respectivei lumi când vine vorba de „legea” în care s-a născut și a fost botezată, de „credința românească”. Este un conservatorism perfect rezonant cu cel manifestat, după cum spuneam, de clerul angajat în discuții cu catolicii.

Tot acest amplu patrimoniu de practici, reguli și simboluri generator de coerență și stabilitate la nivelul comunității religioase – patrimoniu considerat un depozit identitar fundamental, de nenegociat în componentele sale – avea o caracteristică fundamentală, o notă distinctivă, subliniată ca atare în „manifestul” din anul 1698 și în *Bucoavnă*: era „ obiceiul Bisericii Răsăritului”. Al „Besericei noastre a Răsăritului”, țin să precizeze autorii „manifestului”. Reliefând acest lucru, elita clericală românească făcea mai mult decât o declarație de fidelitate față de un ansamblu specific de rituri și norme. Ea își manifesta sentimentul apartenenței la entitatea ecleziastică denumită astfel, la o familie spirituală anume. Cu alte cuvinte, declarându-se în mod solemn uniți cu „Biserica Romei cea catolicescă”

³ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 467.

⁴ *Bucoavna Bălgrad 1699*. Ediție critică tipărită din inițiativa și cu binecuvântarea P.S. Emilian, Episcop al Alba Iuliei, Alba Iulia, 1988, p. 217, 239, 245.

Die Union mit ihnen sollte keine Auswirkung auf die eigene kirchliche Tradition haben. Ein Jahr später wird bei der zweiten Großen Kirchenversammlung in Folge im rumänischen Abschlussdokument kategorisch festgehalten: „[...] so vereinen wir uns mit jenen oben Genannten mit unserem ganzen Gesetz, dem Gottesdienst unserer Kirche, wobei unsere Liturgie, unser Fasten und unser Kalender beibehalten werden sollen, wenn aber diese nicht weiter bestehen sollten, dann haben auch unsere Siegel keine Gültigkeit“³. Diese „Gute Vereinbarung“ sollte „ohne jede Versuchung“ bewahrt werden, wie schon der Text der *Bucoavna* schließt (der älteste rumänische Text mit Ansätzen zu einer bewussten Sprachpflege [„ABC-Fibel“]; *Anm. d. Übers.*), der 1699 in Bălgrad/Alba Iulia gedruckt wurde und sich explizit auf die Verwaltung der Sakramente bezieht⁴. In diesem Sinne ist auch der Test aussagekräftig, dem die rumänische ländliche Welt infolge der Landtagsentscheidung vom Herbst des Jahres 1698 unterzogen wurde. Unter der Fülle der von der Untersuchungskommission festgehaltenen Meinungen und Stellungnahmen wird immer wieder der unbewegliche Konservatismus jener ländlichen Welt kritisiert, wenn es um das „Gesetz“ geht, in dem sie geboren und getauft wurden, den „rumänischen Glauben“. Dies ist ein Konservatismus, der vollkommen gleich klingt wie jener, den der Klerus äußerte, der sich in den Debatten mit den Katholiken engagierte.

Diesem ganzen breiten religiös-kulturellen Erbe an Praktiken, Regeln und Symbolen, das auf der Ebene der religiösen Gemeinschaften Kohärenz und Stabilität schaffte – jenem Erbe, das als fundamentales und in seinen Komponenten unverhandelbares Set von Identitäten galt – kam eine ganz grundsätzlich charakteristische Bedeutung zu, eine distinktive Note, die als solche in dem „Manifest“ von 1698 und der *Bucoavna* unterstrichen wird: als „Brauch der Kirche des Ostens“. Und zwar „*unserer Kirche des Ostens*“, wie die Autoren des „Manifests“ präzisieren. Indem sie dies hervorhob, gab die rumänische kirchliche Elite an dieser Stelle mehr als eine Treueerklärung gegenüber einem spezifischen Ensemble an Riten und Normen ab. Sie äußerte ihr Gefühl der Zugehörigkeit zu der so benannten kirchlichen Entität, zu einer bestimmten Familie der Spiritualität. Mit anderen Worten: wenn sie sich auch feierlich für uniert mit „der katholischen Kirche Roms“

³ I. Lupaş, *Documente istorice transilvane* (dt. *Siebenbürgische Geschichtsdokumente*), I, Cluj, 1940, S. 467.

⁴ *Bucoavna Bălgrad 1699* (Kritische Ausgabe, gedruckt auf Initiative und mit dem Segen S. E. Emilian, Bischof von Alba Iulia), Alba Iulia, 1988, S. 217, 239, 245.

și, mai mult, „mădulare ale acestei Biserici sfinte”, Atanasie Anghel și cei din jurul lui nu vedeau nimic nefiresc în a se defini și ca membri ai Bisericii răsăritene, de la al cărei obicei nu doreau să se abată deloc⁵. Era vorba de o Biserică pravoslavnică, deci drept-credincioasă, subliniază *Bucoavna*⁶ (în textul căreia termenul *pravoslavnică*, asociat și Bisericii, și credinței, apare ca sinonim pentru *catolică*⁷). Utilizarea cu toată convingerea a respectivului atribut este demnă de luat în seamă. Ea poate explica lipsa oricărei referiri directe, explicite, la planul credinței – la „punctele florentine”, mai precis – în varianta românească a „manifestului” din 1698⁸. În acel plan nu era nimic de corectat, preluat sau armonizat, par să ne spună printre rînduri autorii documentului, fiindcă nu existau deosebiri de esență între Biserica lor, *pravoslavnică*, și cea romană. De altfel, în acord cu tradiția răsăriteană, aspectele teologice nu erau abordate și tratate în mod distinct de cadrul vieții liturgice⁹, un cadru pe care Mitropolitul și cei din anturajul lui nu vroiau să-l pună în discuție, după cum am constatat. Acest important detaliu sugerează că laitmotivul preluării și, mai ales, al integrării efective a „articolelor florentine” în discursul teologic și liturgic al uniților

⁵ Pentru fenomenul „dublei apartenențe”, scos la lumină de uniri din spațiul central-european, vezi E. Morini, *L'identità delle Chiese Orientali Cattoliche: prospettive storiche*, în vol. *L'identità delle Chiese Orientali Cattoliche*, Roma, Libreria Editrice Vaticana, 1999, p. 53-61.

⁶ *Bucoavna Bălgard 1699*, p. 239, 245.

⁷ *Ibidem*, p. 175. Comentarii la Ciprian Ghișa, *Biserica greco-catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, „PUC”, 2006, p. 178-182.

⁸ Simptomatic, în varianta latină a textului (de redacție iezuită, după toate probabilitățile) nu lipsește o astfel de referire. „Omnia admittentes, profitentes ac credentes, quae illa admittit, profitetur ac credit praesertim vero illa quatuor puncta, in quibus hactenus dissentire videbatur” se spune, fără urmă de echivoc, acolo. Gh. Popovici, *Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, p. 86.

⁹ J. Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării credinței*, II (*Spiritul creștinătății răsăritene*), Iași, „Polihrom”, 2005, p. 300.

erklärten und sogar zu „Gliedern dieser heiligen Kirche“, so sahen Atanasie Anghel und seine Umgebung es als in keiner Weise unpassend an, sich gleichzeitig als Mitglieder der Ostkirche zu definieren, von deren Brauch sie in nichts ablassen wollten⁵. Dabei war die Rede von einer orthodoxen, also einer rechtläubigen Kirche, unterstreicht die *Bucoavna*⁶ (in deren Text der Terminus *pravoslavnică* in Verbindung mit Kirche als Synonym für *catolică*⁷ erscheint). Die Verwendung dieses Attributs in voller Überzeugung verdient Beachtung. Dies kann das Fehlen jeglicher direkter, expliziter Hinweise auf die Glaubensebene – genauer gesagt auf die „Florentiner Punkte“ – in der rumänischen Variante des „Manifests“ von 1698 erklären⁸. In diesem Bereich gab es nichts zu korrigieren, zu übernehmen oder zu harmonisieren, wollen uns die Autoren des Dokuments zwischen den Zeilen damit sagen, weil es keine Unterschiede zwischen ihrer *rechtläubigen* und der römischen Kirche gebe. So wurden, ganz in Übereinstimmung mit der ostkirchlichen Tradition, die theologischen Aspekte nicht getrennt vom Rahmen des liturgischen Lebens angesprochen und behandelt⁹, denn diesen Rahmen wollten der Metropolit und sein Umfeld nicht zur Diskussion stellen, wie wir festgestellt haben. Dieses wichtige Detail legt die Vermutung nahe, dass das Leitmotiv der Übernahme und vor allem der wirksamen Integration der „Florentiner Artikel“ in den theologischen und liturgischen Diskurs der Unierten

⁵ Zu dem Phänomen der „doppelten Zugehörigkeit“, die bei den Unionen im mitteleuropäischen Raum aufgetreten sind, vgl. E. Morini, *L'identità delle Chiese Orientali Cattoliche: prospettive storiche*, in: *L'identità delle Chiese Orientali Cattoliche*, Rom, Libreria Editrice Vaticana, 1999, S. 53-61.

⁶ *Bucoavna Bălgrad 1699*, S. 239, 245.

⁷ *Ibidem*, 175. Kommentare bei Ciprian Ghișa, *Biserica greco-catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar* (dt. *Die griechisch-katholische Kirche in Siebenbürgen [1700-1850]. Die Ausarbeitung des Identitätsdiskurses*), Cluj-Napoca, Verlag „PUR“, 2006, S. 178-182.

⁸ Ganz symptomatisch fehlt in der lateinischen Variante des Textes, der nach aller Wahrscheinlichkeit von den Jesuiten redaktionell bearbeitet wurde, ein solcher Verweis nicht. „Omnia admittentes, profitentes ac credentes, quae illa admittit, profitetur ac credit praesertim vero illa quatuor puncta, in quibus hactenus dissentire videbamus“ heißt es dort ganz unzweideutig. Gh. Popovici, *Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împaratul Leopold I* (dt. *Die Union der Rumänen aus Siebenbürgen mit der römisch-katholischen Kirche unter Kaiser Leopold I*), Lugoj, 1901, S. 86.

⁹ J. Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării credinței, II (Spiritul creștinătății răsăritene)* (orig. *The Christian tradition. A history of the development of doctrine*), Iași, Verlag „Polirom“, 2005, S. 300.

a fost introdus și susținut, de fapt, de iezuiții cu care conducerea Bisericii românești din Transilvania a dialogat și s-a sfătuit. În calitatea lor de misionari devotați și activi ai unei „Biserici confesionale” foarte preocupate de propria omogenitate doctrinară, ei par să fi fost cei care au insistat ca „manifestele” să marcheze cu claritate că „Unirea românilor” se întemeia, în primul rând, pe a primi, a mărturisi și a crede tot ceea ce primea, mărturisea și credea „Biserica mamă romano-catolică”. Or asta – prin implicațiile liturgice evidente ale introducerii lui *filioque*, de exemplu –, contravenea, în esență, dezideratului major formulat de acei creștini: menținerea intactă a „legii” lor. Condiție cu care partea romano-catolică fusese și continua să fie de acord, cel puțin în principiu.

Unirea era înțeleasă însă de români și ca schimbare. Din punctul de vedere al celor angajați în acele discuții, ea urma să aducă ceva nou în planul jurisdicției ecleziastice. Biserica lor avea să fie subordonată ierarhic „Sfinției Sale Papa”. Faptul reiese cel mai bine din recunoașterea dreptului acestuia de a-l „întări”, de a-l confirma pe Vlădica ales de Soborul eparhial din Transilvania; alegere făcută în virtutea unui mai vechi obicei. Importanta prerogativă a Suveranului Pontif urma să se exercite așadar asupra unei entități bisericești care, intrând sub autoritatea Romei, nu înțelegea să-și piardă autonomia instituțională, statutul de Biserică locală particulară. Așa cum am arătat deja, ea nu dorea nici să-și întrerupă relațiile cu celelalte Biserici răsăritene. Dezideratul de a rămâne în comuniune cu acestea iese la iveală atât din amintitul conservatorism demonstrat în problema calendarului, cât și din menționarea „Patriarhului de sub biruința Înălții Sale” (cel sârbesc, se pare, recent stabilit în Monarhia habsburgică), care trebuia să-l hirotonească pe succesorul lui Atanasie Anghel. Să mai reținem aici un detaliu semnificativ: felul în care a acționat atunci conducerea respectivei Biserici denotă că Unirea nu era văzută ca un act plebiscitar, bazat pe consultarea tuturor indivizilor reuniți în acel organism ecleziastic, clerici și mireni, deopotrivă. Ca și în alte cazuri central-europene, Unirea apare ca un act colectiv, decis de Mitropolit și de protopopi în numele Bisericii, în fruntea căreia se aflau.

faktisch von den Jesuiten eingeführt und nachhaltig unterstützt wurde, mit denen die Führung der rumänischen Kirche von Siebenbürgen verhandelt und sich beraten hat. Als hingebungsvolle Missionare und Aktivisten einer „Konfessionellen Kirche“, die sehr um ihre eigene doktrinäre Homogenität rang, waren sie scheinbar diejenigen, die darauf bestanden, dass die „Manifeste“ mit großer Klarheit markieren, dass sich die „Union der Rumänen“ zuallererst darauf gründe, all das zu übernehmen, zu bekennen und glauben, was die „Römisch-katholische Mutterkirche“ übernahm, bekannte und glaubte. Doch dies stand – besonders durch die erkennbaren liturgischen Implikationen beispielsweise durch die Einführung des *filioque* – grundsätzlich dem von jenen Christen formulierten Hauptanliegen entgegen: der intakten Beibehaltung ihres „Gesetzes“. Eine Bedingung, mit der die römisch-katholische Seite einverstanden gewesen war und auch weiter einverstanden war, zumindest im Prinzip.

Die Union wurde indes auch bei den Rumänen als Wandel verstanden. Aus der Sicht derer, die an diesen Diskussionen beteiligt waren, sollte sie etwas Neues auf der Ebene der kirchlichen Jurisdiktion schaffen. Die Kirche sollte fürderhin hierarchisch „Seiner Heiligkeit, dem Papst“ unterstellt sein. Dies wird am deutlichsten in der Anerkennung des päpstlichen Rechts, den von der Bistumsversammlung von Siebenbürgen gewählten Vlădica zu „bekräftigen“ und zu bestätigen; wobei die Wahl nach altem Brauch erfolgte. So sollte die rechtliche Vorrangstellung des Papstes über eine kirchliche Entität ausgeübt werden, die ihre Unterordnung unter die Autorität Roms nicht als Verlust der institutionellen Autonomie und des Status einer partikularen Ortskirche verstand. So wünschte sie – wie wir bereits gezeigt haben – nicht den Abbruch der Beziehungen mit den anderen Ostkirchen. Der Wunsch, in Kirchengemeinschaft mit diesen zu bleiben, wird sowohl aus dem erwähnten Konservatismus, der im Kalenderproblem demonstriert wurde, deutlich, als auch aus der Erwähnung des „Patriarchen unter der Herrschaft Seiner Hoheit“ (offenbar des serbischen, der kurz vorher in der Habsburger Monarchie stabil integriert wurde), welcher den Nachfolger von Atanasie Anghel zum Bischof weihen sollte. Halten wir hier noch ein wichtiges Detail fest: die Art und Weise, wie damals die Führung jener Kirche agiert hat, zeigt deutlich, dass die Union nicht als ein plebiszitärer Akt auf der Basis einer Konsultation aller in diesem kirchlichen Organismus vereinigten Personen verstanden wurde, der Kleriker wie der Laien, ganz im Gegenteil. Wie in anderen Fällen in Zentraleuropa erscheint die Union als ein kollektiver Akt auf Beschluss des Metropoliten und der Dekane im Namen der Kirche, an deren Spitze sie standen.

Însumate, toate aceste accente și nuanțe compun o viziune despre Unire încadrabilă în modelul configurat la Conciliului de la Ferrara-Florența (1438-1439). Potrivit lui, Unirea dintre „latini” și „greci” însemna recunoașterea reciprocă, mutuală a tradițiilor liturgice, a legitimității propriilor structuri de organizare ecleziastică și, nu în ultimul rând, a validității articolelor de credință profesate (chiar dacă ele erau exprimate uneori în mod diferit de către părți). Unitatea în diversitate statornică astfel se baza pe acceptarea unanimă a calității Suveranului Pontif de cap văzut al întregii Biserici, de Vicar al lui Cristos¹⁰. În acești termeni pare să fi înțeles Unirea elita clericală românească din Transilvania, intrată în dialog cu „latinii” .

¹⁰ Vezi conținutul Bulei „Laetentur Caeli”, la J. Gill, *Le Concile de Florence*, Paris, 1964, p. 367-370.

Zusammengefasst ergeben alle diese Akzente und Nuancen eine Vision zu dieser Union, die sich einordnen lässt in das vom Konzil von Ferrara-Florenz vorgebildete Unions-Modell. Danach bedeutet eine Union zwischen „Lateinern“ und „Griechen“ eine gegenseitige und wechselseitige Anerkennung der liturgischen Traditionen und der Legitimation der jeweiligen Strukturen der kirchlichen Organisation, sowie, nicht zuletzt, der Gültigkeit der jeweils bekannten Glaubensartikel (auch wenn diese von beiden Seiten manchmal unterschiedlich zum Ausdruck gebracht wurden). Die so bestimmte Einheit in Vielfalt basierte auf der übereinstimmenden Akzeptanz der Stellung des Papstes als sichtbares Haupt der ganzen Kirche, als Stellvertreter Christi¹⁰. In diesen Termini scheint die Elite der mit den „Lateinern“ in den Dialog eingetretenen Elite der rumänischen Kleriker aus Siebenbürgen die Union verstanden zu haben.

*(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel,
Selb-Erkersreuth/Bayern)*

¹⁰ Vgl. den Inhalt der Bulle „Laetentur Caeli“, bei J. Gill, *Le Concile de Florence*, Paris, 1964, S. 367-370.

Mihai Săsăujan

Anchetele autorităților transilvănene din anii 1698-1699

Cele două anchete organizate de Guvernul și Dieta din Transilvania, în lunile *ianuarie - februarie 1699*, respectiv *octombrie - noiembrie 1699*, reprezintă o componentă esențială în înțelegerea atitudinii Stărilor politice ardelene față de Unirea cu Biserica Romei și, în același timp, în înțelegerea percepției conceptului de Unire, în rândul preoților și al credincioșilor români din Principat¹.

¹ Dintre lucrările istorice care conferă o atenție specială anchetelor autorităților transilvane, din anul 1699, pot fi amintite: Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, I., p. 13-25; Idem, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu Catholicismul roman (1697-1701)*, p. 65-78; Șt. Meteș, *Câteva contribuții la istoria Unirii românilor cu Roma*, în *Revista Arhivelor*, II, 8, 1939, p. 359-365; Idem, *Atitudinea preoților români din ținutul Hațegului față de Unirea cu Roma (1699-1700)*, în *Renașterea*, XXV, nr. 20-21, 1947, p. 2-3; 22-23, p. 2-3; Idem, *Românii din județul Cojocna (Cluj) față de Unirea cu Roma, (1699)*, în *Renașterea*, XXVI, nr. 29-30, 1948; Idem, *Atitudinea românilor din Scaunul Mureșului față de Unirea cu Roma (1699)*, în *Renașterea*, XXVI, nr. 35-36, 37-40, 1948, p. 2-3; p. 2-3; Idem, *Românii din Țara Bârsei, a Făgărașului și din Trei Scaune-secuime și Unirea cu Roma (Declarațiile lor din 1699)*, în *Mitropolia Ardealului*, VIII, nr. 1-3, 1963, p. 112-129; Șt. Lupșa, *Biserica Ardeleană și „Unirea” în anii 1697-1701*, București, 1948, p. 48-58; Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, Partea I (1697-1751)*, Ediția a II-a, în *Perspective*, nr. 65-68, 1994-1995, p. 113-121; Remus Câmpeanu, *Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 10/II, Alba Iulia, 2006, p. 93-103; Greta Miron, *Biserica Greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, p. 48-49 (subcap. *Sate și preoți în fața schimbării*).

Mihai Săsăujan

Die Enquete der Siebenbürgener Behörden in den Jahren 1698/99

Die beiden Umfragen, die das Gubernium und der Landtag von Siebenbürgen in den Monaten *Januar-Februar 1699* bzw. *Oktober-November 1699* organisiert haben, stellen eine wesentliche Komponente für das Verständnis der Haltung der siebenbürgischen politischen Stände zur Union mit der Kirche Roms dar, genauso auch zum Verständnis der Wahrnehmung des Konzepts der Union in den Reihen der rumänischen Priester und Gläubigen des Fürstentums¹.

¹ Unter den historischen Arbeiten, die den Umfragen der siebenbürgischen Behörden im Jahr 1699 eine besondere Aufmerksamkeit widmen, können folgende erwähnt werden (Titel dieser Aufzählung werden nicht ins Deutsche übersetzt; *Anm. d. Übers.*): Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, I., S. 13-25; Idem, *Românii din Transilvania și Unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu Catolicismul roman (1697-1701)*, S. 65-78; Șt. Meteș, *Câteva contribuții la istoria unirii românilor cu Roma*, in: *Revista Arhivelor*, II, 8, 1939, S. 359-365; Idem: *Atitudinea preoților români din ținutul Hațegului față de Unirea cu Roma (1699-1700)*, in: *Renașterea*, XXV, 20-21, 1947, S. 2-3; 22-23; Idem, *Românii din județul Cojocna (Cluj) față de Unirea cu Roma, (1699)*, in: *Renașterea*, XXVI, 29-30, 1948, S. 2-3; Idem, *Atitudinea românilor din Scaunul Mureșului față de Unirea cu Roma (1699)*, in: *Renașterea*, XXVI, S. 35-36, 37-40, 1948, S. 2-3; Idem, *Românii din Țara Bârsei, a Făgărașului și din Trei Scaune-secuime și Unirea cu Roma (Declarațiile lor din 1699)*, in: *Mitropolia Ardealului*, VIII, 1-3, 1963, S. 112-129; Șt. Lupșa, *Biserica Ardeleană și „Unirea” în anii 1697-1701*, Bukarest, 1948, S. 45-58; Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, Teil I (1697-1751)*, 2. Aufl., in: *Perspective*, 65-68, 1994-1995, S. 113-121; Remus Câmpeanu, *Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania*, in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 10/II, Alba Iulia, 2006, S. 93-103; Greta Miron, *Biserica Greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, S. 48-49 (Unterka Sate și preoți în față schimbării).

Contextul politic al derulării celor două anchete

Anchetele menționate au fost dispuse într-un context politic care prefigura, deja, schimbarea raporturilor confesionale din Principat. Decretul imperial din 14 aprilie 1698, prin care se acorda deplină libertate românilor de a se uni cu oricare din cele patru confesiuni recepte, urmând ca aceștia să se bucure de privilegiile confesiunii la care aderau, a încurajat tratativele de Unire dintre Ierarhul Atanasie Anghel al Transilvaniei și părinții catolici iezuiți din Alba Iulia, înregistrate în luna octombrie 1698. Rezultatele tratativelor de Unire, încheiate cu declarația de Unire din 7 octombrie 1698, au fost prezentate și Dietei, care tocmai își ținea lucrările sesiunii de toamnă (20 octombrie - 12 decembrie 1698)². Începea, acum, o perioadă neașteptată pentru Stările politice ale Transilvaniei, care se vedeau obligate să ia act de aplicarea politicii bisericești de stat austriece în Transilvania, cu efecte negative mai ales pentru nobilimea calvină.

Dieta formată, în cea mai mare parte din calvini și luterani, a hotărât, la 23 noiembrie 1698, să trimită un memoriu Împăratului, prin care să-l roage să nu acorde libertăți națiunii române, inclusiv preoților lor, chiar dacă aceștia și-ar schimba religia, deoarece acest lucru ar servi spre „[...] batjocura, spre întristarea și în prejudiciul celor trei națiuni”³. S-a hotărât, de asemenea, *derularea unei anchete* în satele românești, pentru a constata raportarea preoților și a credincioșilor români la Unirea cu Biserica Romei.

Decizia de a declanșa ancheta a reprezentat, în mod clar, o tentativă disperată din partea Stărilor transilvane de contracarare a mișcărilor abile ale Curții din Viena. Investigația a avut din start un scop precis: obținerea unui răspuns negativ din partea „toleraților”, vizavi de propunerea catolică. În lupta pentru privilegii, calvinii au fost convinși că soluția găsită de ei,

² Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, p. 298.

³ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, p. 14. A se vedea și Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, op.cit.*, p. 113.

Der politische Kontext der Durchführung der beiden Umfragen

Die erwähnten Umfragen kamen in einem politischen Kontext zu stehen, der bereits den Wandel der konfessionellen Verhältnisse im Fürstentum präfigurierte. Das Kaiserliche Dekret vom 14. April 1698, durch das den Rumänen die volle Freiheit zugestanden wurde, sich mit jeder der vier rezipierten Konfessionen zu vereinen und dadurch von den Privilegien der Konfession zu profitieren, der sie sich anschlossen, förderte die Unionsverhandlungen zwischen Bischof Atanasie Anghel von Siebenbürgen und den jesuitischen Patres von Karlsburg (rum. Alba Iulia), die im Monat Oktober 1698 festgehalten sind. Die Ergebnisse dieser Verhandlungen zur Union, die mit der Erklärung der Union vom 7. Oktober 1698 abgeschlossen wurden, wurden auch dem Landtag präsentiert, der genau zu dieser Zeit auch seine Herbstsitzung abhielt (20. Oktober bis 12. Dezember 1698)². Damit begann nun eine in dieser Form unerwartete Periode für die politischen Stände Siebenbürgens, die sich gezwungen sahen, von der Anwendung der staatlichen österreichischen Kirchenpolitik in Siebenbürgen Kenntnis zu nehmen, was vor allem für den kalvinischen Adel negative Folgen hatte.

Der größtenteils aus Calvinisten und Lutheranern zusammengesetzte Landtag beschloss am 23. November 1698, ein Memorandum an den Kaiser zu senden mit der Bitte, der rumänischen Nation einschließlich ihrer Priester keine Freiheit zuzugestehen, auch wenn diese die Religion wechselten, denn dies würde zur „[...] Schmach, zur Betrübnis und zum Nachteil jener drei Nationen“ gereichen³. Gleichzeitig wurde *die Durchführung einer Umfrage* in den rumänischen Dörfern beschlossen, um die Haltung der rumänischen Priester und Gläubigen zur Union mit der Kirche von Rom festzustellen.

Die Entscheidung zur Durchführung der Umfrage stellte eindeutig einen verzweifelten Versuch von Seiten der siebenbürgischen Stände dar, die klugen Schachzüge des Wiener Hofes zu konterkarieren. Diese Untersuchung hatte von Anfang an ein präzises Ziel: es sollte eine negative Antwort der „Tolerierten“ gegenüber dem katholischen Vorschlag erreicht werden. Im Kampf um ihre Privilegien waren die Kalviner überzeugt, dass die von ihnen gefundene Lösung,

² Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (dt. *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*), II, S. 298.

³ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal* (dt. *Die Geschichte der religiösen Versklavung der Rumänen in Siebenbürgen*), S. 14. Vgl. auch Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite* (dt. *Geschichte der Rumänischen Unierten Kirche*), S. 113.

învăluită într-o aură a obiectivității, avea șansele de a-și atinge efectele scontate⁴. *Prima anchetă a fost desfășurată pe parcursul lunilor ianuarie – februarie 1699*, cu rezultatele prevăzute de Stările calvine, dar care n-au fost luate în considerare de autoritățile imperiale.

La 16 februarie 1699, era emisă prima Diploma Leopoldină, care sancționa, oficial, Unirea românilor din Transilvania cu Biserica Romei. Prin această Diplomă se acordau preoților români uniți, toate scutirile și privilegiile de care se bucurau preoții catolici. Diploma prevedea ca „[...] să nu cuteze cineva, pe preoții români uniți cu Biserica Romei, a-i mâna ca pe iobagi la robote și la lucru sau a-i sili la dări iobăgești⁵. *Se dispunea ca Diploma să fie publicată pretutindeni, în adunările comitatelor, ale scaunelor săsești și secuiești, “[...] ca să vină la auzul tuturor acelora care trebuie să le știe*”⁶.

Impresia produsă în rândul Stărilor transilvane a fost dureroasă. Poziția de ostilitate față de „politica românească a Vienei”⁷ s-a manifestat prin tendința de limitare, pe mai departe, a privilegiilor menționate. La 14 iulie 1699, Guberniul a redactat un nou protest împotriva preoților uniți, pe care l-a înaintat Împăratului Leopold I⁸. Neținând cont nici de acest protest, Împăratul a emis un nou decret imperial, la 26 august 1699,

⁴ Remus Câmpeanu, *op.cit.*, p. 96.

⁵ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 115.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, p.124, la Daniel Dumitran, *Contribuții privitoare la statutul clerului greco-catolic în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, p. 142.

⁸ Se arată faptul că „[...] schimbarea de religie impusă poporului e departe de a fi spre vreun folos religiei catolice, deoarece acel popor nu are religie, ci e pătruns doar de superstiții și de altminteri e barbar și gata pentru orice faptă rea. Ea duce de fapt doar la răsturnarea legilor transilvane și la trecerea sarcinilor suportate de preoți pe umerii celorlalți contribuabili. Prin Unire, popii români nu au devenit catolici veritabili sau uniți adevărați, nici prieteni sau aderenți ai catolicismului, ci niște oameni eliberați de impozite și de iobăgie, dispuși să lupte împotriva domnilor de pământ”. Vezi la Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, I, p. 19.

eingehüllt in eine Aura von Objektivität, Chancen hatte, die angestrebten Ziele zu erreichen⁴.

Die erste Umfrage wurde im Laufe der Monate Januar und Februar 1699 durchgeführt, mit den von den kalvinischen Ständen vorgesehenen Resultaten, die jedoch bei den kaiserlichen Behörden keine Beachtung fanden.

Am 16. Februar 1699 wurde das Erste Leopoldinische Diplom erlassen, das offiziell die Union der Rumänen aus Siebenbürgen mit der Kirche Roms sanktionierte. Durch dieses Diplom wurde den unierten rumänischen Priestern alle Steuerbefreiungen und Privilegien zugestanden, derer sich auch die katholischen Priester erfreuten. Das Diplom verfügte, dass „[...] sich niemand erdreiste, die rumänischen mit der Kirche Roms unierten Priester wie Leibeigene zum Frondienst und zur Arbeit zu zwingen oder sie zu Fronabgaben zu nötigen“⁵. *Man verfügte durch Diplom, das in allen Komitatsversammlungen der Sachsen- und Seklerkomitate zu veröffentlichen war; “[...] damit es allen zu Gehör komme, die es wissen sollen”*⁶

Die davon in den Reihen der siebenbürgischen Stände erzeugte Stimmung war gedrückt. Die Haltung der Feindseligkeit gegenüber der „rumänischen Politik Wiens“⁷ äußerte sich in der Tendenz zur künftigen Einschränkung der erwähnten Privilegien. Am 14. Juli 1699 formulierte das Gubernium einen neuen Protest gegen die unierten Priester, welcher an Kaiser Leopold I. übermittelt wurde⁸. Unter Missachtung auch dieses Protests hat der Kaiser am 26. August 1699 ein neues Kaiserliches Dekret erlassen,

⁴ Remus Câmpeanu, *op. cit.*, S. 96.

⁵ Zenovie Pâclișanu, *Istorie Bisericii Române Unite*, S. 115.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Mathias Bernrath, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, S. 124, bei Daniel Dumitran, *Contribuții privitoare la statutul clerului greco-catolic în prima jumătate a sec. al XVIII-lea* (dt. *Beiträge zum Status des griechisch-katholischen Klerus in der ersten Hälfte des 18. Jh.*), in: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, S. 142.

⁸ Es zeigt sich, dass „[...] der Wechsel der Religion, der dem Volk auferlegt wurde, nicht im entferntesten der katholischen Religion einen Vorteil einbringt, denn dieses Volk hat keine Religion, sondern ist nur durchdrungen von Aberglauben und im Gegenteil barbarisch und bereit zu jeder Schandtat. Dies führt faktisch nur zu einer Umstürzung der siebenbürgischen Gesetze und zur Übertragung der von den Priestern getragenen Pflichten auf die Schultern anderer Steuerpflichtiger. Durch die Union sind die rumänischen Popen nicht wirkliche Katholiken oder wahre Unierte geworden, auch nicht Freunde oder Anhänger des Katholizismus, sondern nur Menschen, die von Steuern und Fronarbeit befreit wurden und nun bereit sind, gegen die Grundherren zu kämpfen“. Siehe bei Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, I, S. 19.

care reconfirma dispozițiile decretului din 14 aprilie 1698, cerând Guberniului ardelean, sub aspră pedeapsă, să-l respecte și să-l publice în țară, fără amânare⁹.

În cadrul unei noi sesiuni de lucru, în lunile septembrie-octombrie 1699, Dieta s-a văzut obligată să ia act de Diploma imperială din 16 februarie 1699, reconfirmată în 26 august același an. La 6 octombrie 1699, a dispus, însă, efectuarea *unei noi anchete, cu 10 comisii*, fiecare comisie cu patru membri (de fiecare confesiune, o persoană). Stările își motivau derularea anchetei și pentru stabilirea definitivă a situației preoților față de obligațiile lor către stăpânii proprietari ai satelor și față de sarcinile fiscale. În 7 octombrie 1699 Guberniul a trimis tuturor autorităților administrative ordin să execute dispozițiile date de conducătorii comisiei de anchetă, iar în ziua următoare au fost fixate normele de procedură, pe care comisiile regionale urmau să le respecte¹⁰. Rezultatele anchetei au fost asemănătoare cu cele de la începutul aceluiași an.

Rezultatele anchetelor

Sursele documentare privitoare la cele două anchete, sunt sumare; au fost identificate doar șase procese verbale: patru rapoarte referitoare la ancheta desfășurată în lunile ianuarie-februarie 1699 și două rapoarte referitoare la ancheta desfășurată în lunile octombrie –noiembrie 1699¹¹. Comisiile de anchetă trebuiau să prezinte preoților și credincioșilor români conținutul Rezoluției imperiale din 14 aprilie 1698, și să afle care este poziția confesională a celor anchetați. Maniera aleasă a fost una abilă, utilizându-se o formulare alternativă: vor să rămână în credința lor sau vor să se unească cu o altă confesiune.

⁹ Șt. Lupșa, *op.cit.*, p. 51.

¹⁰ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 120.

¹¹ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu Catholicismul roman (1697-1701)*, p. 65-78. Rapoartele încheiate de comisiile de anchetă în lunile ianuarie-februarie 1699 se referă la comitatul Hunedoarei, comitatul Clujului și Scaunul Mureșului, iar rapoartele semnate în lunile octombrie-noiembrie 1699 vizează districtul Bistriței, comitatul Dobâca, Țara Bârsei, Țara Făgărașului, Alba de Sus și Trei Scaune.

das die Verfügungen des Dekrets vom 14. April 1698 neuerlich bekräftigt und vom siebenbürgischen Gubernium unter Androhung harter Bestrafung fordert, ohne jede Verzögerung dieses Dekret zu respektieren und im Land zu veröffentlichen⁹.

Im Rahmen einer neuen Arbeitssitzung in den Monaten September bis Oktober 1699 sah sich der Landtag genötigt, das am 16. Februar 1699 erlassene und am 26. August desselben Jahres nochmals bekräftigte Kaiserliche Dekret anzuerkennen. Am 6. Oktober 1699 jedoch beschloss er die Durchführung *einer neuen Umfrage mit zehn Kommissionen*, wobei jede Kommission vier Mitglieder haben sollte (aus jeder Konfession eine Person). Die Stände begründeten die Durchführung der Umfrage auch mit der definitiven Festlegung der Situation der Priester im Blick auf ihre Verpflichtungen gegenüber den Grundherren der Dörfer und ihre Steuerpflichten. Am 7. Oktober 1699 gab das Gubernium an alle Verwaltungsbehörden den Befehl aus, die Verfügungen der Leiter der Umfragekommissionen auszuführen, am nächsten Tag wurden dann die Durchführungsnormen festgelegt, die die Regionalkommissionen respektieren sollten¹⁰. Die Ergebnisse dieser Umfrage ähnelten den Ergebnissen der Umfrage am Anfang desselben Jahres.

Die Ergebnisse der Umfragen

Die dokumentarischen Quellen zu den Ergebnissen der beiden Umfragen sind summarisch: nur sechs Aktenvermerke sind identifiziert: vier Berichte bezüglich der Umfrage, die in den Monaten Januar bis Februar 1699 durchgeführt wurden, und zwei Berichte bezüglich der Umfrage, die in den Monaten Oktober bis November 1699 durchgeführt wurde¹¹. Die Umfragekommissionen mussten den rumänischen Priestern und Gläubigen den Inhalt der kaiserlichen Resolution vom 14. April 1698 vorstellen und in Erfahrung bringen, welches die konfessionelle Haltung der Befragten dazu sei. Dies geschah auf eine sehr trickreiche Weise durch Verwendung eines Formulars mit folgenden Alternativen: ob sie bei ihrem Glauben bleiben oder sich mit einer anderen Konfession vereinen wollten.

⁹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, S. 51.

¹⁰ Zenovie Pâclișanu, *Istorie Bisericii Române Unite*, S. 120.

¹¹ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu Catholicismul roman (1697-1701)* (dt. *Die Rumänen in Siebenbürgen und die Union mit der Kirche Roms. Apokryphe Dokumente zu den Anfängen der Union mit dem römischen Katholizismus (1697-1701)*), S. 65-78. Die in den Monaten Januar bis Februar 1699 abgeschlossenen Berichte der Umfragekommissionen beziehen sich auf das Komitat von Hunedoara, das Komitat von Klausenburg und den Stuhl von Mieresch, und die in den Monaten Oktober bis November 1699 unterschriebenen Berichte behandeln den Distrikt von Bistritz, das Komitat Dobâca, das Burzenland, das Fogarascher Land, Alba de Sus und die Drei Stühle.

Era cunoscut atașamentul românilor față de „legea” lor, aceasta însumând întregul lor univers spiritual – tradițional, care le conferea și le motiva cadrul existențial cotidian.

Răspunsurile preoților și ale credincioșilor români anchetați sunt diferențiate. La aceeași întrebare se oferă răspunsuri foarte diferite sub aspectul conținutului. Cel mai des întâlnit tip de atitudine este acela al *dorinței credincioșilor și a preoților de a rămâne în legea românească*, în care s-au născut și în care au fost botezați, în care au trăit părinții lor, pe care o mărturisesc și de care nu voiesc să se despartă până la sfârșitul vieții lor, nedorind să îmbrățișeze nici una din religiile recepte din țară. Legea aceasta era legea pe care o țineau și „muscalii și grecii”¹². Un caz izolat este acela al exprimării dorinței vagi a păstrării religiei moștenite de la înaintași, „[...] dacă nu cumva ne vor sili cu forța să o părăsim”¹³.

Un alt tip de atitudine este cel al exprimării *solidarității cu Episcopul*: dorința „atârnării” de Episcop¹⁴, prin ținerea religiei pe care o ține Episcopul, prin supunerea la ceea ce va porunci Episcopul și mai marii bisericești, mergând până la schimbarea religiei, dacă Episcopul și protopopii o vor schimba¹⁵.

Teama de schimbare îi face pe unii credincioși să-și exprime dorința fermă de a rămâne în legea și religia moștenită, considerând că e treaba preoților cu care religie vor să se unească. Nu se vor amesteca în aceasta, dar dacă vor observa, în rândul acestora, intenția *introducerii unor înnoiri* nu-i vor mai recunoaște ca preoți ai lor¹⁶.

¹² Silviu Dragomir, *România din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei*, p. 70.

¹³ *Ibidem*, p. 71.

¹⁴ *Ibidem*, p. 73.

¹⁵ *Ibidem*, p. 71.

¹⁶ *Ibidem*, p. 71.

Die Haltung der Rumänen zu ihrem „Gesetz“ war bekannt: es bedeutete ihr gesamtes geistig-traditionelles Universum, das ihnen auch den Rahmen für ihr tägliches Dasein bot und motivierte.

Die Antworten der befragten rumänischen Priester und Gläubigen lauten differenziert. Es werden auf dieselben Fragen inhaltlich sehr unterschiedliche Antworten gegeben. Als häufigste Haltung aber begegnet der *Wunsch der Gläubigen und Priester, im rumänischen Gesetz zu verbleiben*, in dem sie geboren und getauft wurden, in dem ihre Eltern gelebt haben, das sie selbst bekennen und von dem sie bis zum Ende ihrer Tage nicht abfallen wollen, so dass sie keine andere reziierte Religion des Landes ergreifen wollten. Dieses Gesetz war jenes, das auch „Russen und Griechen“ hatten¹². In einer vereinzelt Antwort wurde der vage Wunsch formuliert, die von den Ahnen ererbte Religion zu bewahren, „[...] solange uns niemand mit Gewalt zwingt, sie aufzugeben“¹³.

Eine andere Art der Antwort besteht darin, die eigene *Solidarität mit dem Bischof* zum Ausdruck zu bringen: die „Treue“ zum Bischof¹⁴ darin, derselben Religion wie der Bischof anzugehören, durch Unterordnung unter das, was der Bischof und die Kirchenoberen gebieten werden, bis hin zum Wechsel der Religion, wenn der Bischof und die Dekane diese wechseln¹⁵.

Die Furcht vor dem Wechsel aber bringt einige Gläubige auch dazu, ihren tief empfundenen Wunsch, im ererbten Gesetz und der angestammten Religion zu verbleiben, zum Ausdruck zu bringen in der Überzeugung, dass es Sache der Priester sei, mit welcher Religion sie sich vereinen wollten. Sie würden sich darin nicht einmischen, würden diese aber nicht mehr als ihre Priester anerkennen, wenn sie bei ihnen die Absicht zur *Einführung von Neuerungen* erkennen würden¹⁶.

¹² Silviu Dragomir, *România din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la înepăturile Unirii cu Catolicismul roman (1697-1701)*, S. 70.

¹³ *Ibidem*, S. 71.

¹⁴ *Ibidem*, S. 73.

¹⁵ *Ibidem*, S. 71.

¹⁶ *Ibidem*, S. 71.

*Unirea, concepută ca o alianță exterioară cu o altă confesiune, este exprimată, de asemenea, în răspunsurile date. Un preot declară că dorește să-și păstreze legea în care s-a născut, în care vrea să rămână și să moară, precizând, însă, că s-a unit cu Papa de la Roma, fiind dator, în acest sens, să se roage pentru el¹⁷. Alt preot declară că dorește să rămână în credința în care s-a născut și a crescut, pe care a învățat-o și a propovăduit-o. Nu dorește să-și schimbe religia, care e aceeași cu a muscalilor și a grecilor. Știe, însă, că până la acea vreme a fost unit cu „preoții unguri calvini”¹⁸. Unii preoți, din ținutul Hațegului, își declară, de asemenea, *Unirea cu calvinii*¹⁹. *Absența multor preoți, la îndemnul ierarhului lor, de la anchete, poate constitui, de asemenea, o atitudine subordonată Ierarhului, care încerca să întărească Unirea încheiată și despre care comunitățile nu aflaseră încă, în mod explicit.**

Concluzii marginale

Strategia Guvernului și a Dietei în ceea ce privește contracararea ofertei imperiale către români a marcat un debut în istoria Principatului intracarpatic. Anchetele au constituit, în fapt, prima interogare amplă a „tolerațiilor” asupra unei chestiuni importante pentru viitorul Principatului. În anul 1699, pentru prima dată, românii ardeleni au fost priviți de Stările transilvane, ca un corp etnic și confesional omogen și ca o masivă componentă aparte a unei structuri sociale globale, în cadrul căreia nu au avut niciodată, până atunci, vreun rol consultativ²⁰.

Atitudinea refractară a Stărilor politice din Transilvania vizavi de Unirea românilor din Transilvania cu Biserica Romei se întemeia pe motive sociale și politice. Ele au contestat validitatea comunitară a Unirii din Transilvania, pretinzând proceduri de convertire la nivel individual. S-ar fi ajuns la o schimbare evidentă a constituției Țării,

¹⁷ *Ibidem*, p. 71.

¹⁸ *Ibidem*, p. 71.

¹⁹ *Ibidem*, p. 65.

²⁰ Remus Câmpeanu, *op.cit.*, p. 94.

Auch wird die Einheit in den gegebenen Antworten als eine *Einheit beschrieben, die von einer Allianz von außen mit einer anderen Konfession konzipiert sei*. Ein Priester erklärt, dass er das Gesetz zu bewahren trachtet, in dem er geboren wurde, in dem er bleiben und auch sterben möchte, wobei er jedoch präzisiert, dass er sich jetzt auch verpflichtet fühlt zur Fürbitte für den Papst, da er nun mit diesem vereint sei¹⁷. Ein anderer Priester erklärt, dass er in dem Glauben zu bleiben wünscht, in dem er geboren und aufgewachsen ist, den er gelernt und selbst verkündigt hat. Er wünsche, seine Religion nicht zu wechseln, welche die gleiche sei wie bei Russen und Griechen. Doch er weiß auch, dass er bis dato mit den „ungarischen kalvinischen Pastoren“ vereint war¹⁷. Einige Priester aus dem Hatzeger Land erklären gleichermaßen ihre *Union mit den Calvinisten*¹⁸. *Die Abwesenheit vieler Priester von den Umfragen auf Anweisung ihres Bischofs* kann gleichermaßen eine Haltung der Unterordnung unter den Bischof demonstrieren, der die vereinbarte Union zu stärken versuchte, von der die betroffenen Gemeinden noch nicht explizit erfahren hatten.

Fazit am Rande

Die Strategie des Guberniums und des Landtags zum Konterkarieren des kaiserlichen Angebots an die Rumänen markierte ein Debüt in der Geschichte des innerkarpatischen Fürstentums. Diese Umfragen bildeten faktisch die erste breite Befragung der „Tolerierten“ zu einer wichtigen Frage für die Zukunft des Fürstentums. Im Jahre 1699 wurden die siebenbürgischen Rumänen von den siebenbürgischen Ständen zum ersten Mal als eine ethnische und konfessionell homogene Korporation betrachtet sowie als eine gewichtige Komponente abseits einer sozialen globalen Struktur, im Rahmen derer sie bis dahin niemals irgendeine konsultative Rolle eingenommen hatten¹⁹.

Die widerspenstige Haltung der politischen Stände Siebenbürgens gegenüber der Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche Roms basierte auf sozialen und politischen Motiven. Sie bestritten die allgemeine körperschaftliche Gültigkeit der Union von Siebenbürgen und forderten Verfahrensformen zur Konversion auf individueller Ebene. Es wäre tatsächlich zu einer erkennbaren Änderung der Landesverfassung gekommen,

¹⁷ *Ibidem*, S. 71.

¹⁸ *Ibidem*, S. 71.

¹⁹ *Ibidem*, S. 65.

²⁰ Remus Câmpeanu, *op. cit.*, S. 94.

dacă s-ar fi reușit, ca printr-un act de Unire, valabil pentru toți românii, Biserica românească să fi fost ridicată la stadiul unei Biserici recunoscute. Românii ar fi avut atunci pretenție la reprezentare deplină în Dietă, ca și calvinii, luteranii, unitarienii și puținii catolici latini. Ei ar fi devenit, alături de unguri, sași și secui, a patra națiune și cea mai numeroasă din punct de vedere etnic din Transilvania. Faptul că și ei ar fi putut pretinde participarea la viața de stat, ar fi diminuat drepturile de până atunci ale celor trei națiuni²¹. Motivele sociale-politice au fost, așadar, hotărâtoare pentru aceștia și nu cele religioase. Acest lucru se observă și din faptul că până și Stările catolice din Dietă au adoptat în această chestiune, aceeași poziție cu a Stărilor protestante.

Anchetele aduc lumină și cu privire la climatul spiritual al satelor. Aici, „[...] religia ocupa un loc central în lumea ideilor. Într-o măsură mult mai mare decât formele politice sau economice, aceasta dădea societății satului coeziunea, deoarece stătea la baza tradițiilor și credințelor seculare”²². Tocmai de aceea, ideea de schimbare în credință și în obiceiurile de mult statornicite, determinase atitudinea clară de reținere față de oferta propusă de comisiile anchetatoare. Din punctul de vedere al majorității preoților și credincioșilor români, schimbarea putea submina înseși bazele vieții sociale a satului.

Conceptul de Unire nu era clar definit, înregistrându-se înțelegeri diferite ale acestuia, în rândul preoților și al credincioșilor.

²¹ Ernst Chr. Suttner, *Unirea bisericească din Transilvania (1697-1761). Străduința pentru comuniune sacramentală între Bisericile surori degenerază în convertirea creștinilor ortodocși la catholicism*, în *Teologia*, 2/1977, p. 50-51.

²² Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, I, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1987, p. 55.

wenn es gelungen wäre, die Rumänische Kirche durch einen Akt der Union, der für alle Rumänen gültig gewesen wäre, in den Status einer anerkannten Kirche zu erheben. Die Rumänen hatten dann den Anspruch auf volle Vertretung im Landtag erhoben, wie auch die Calvinisten, die Lutheraner, die Unitarier und die wenigen lateinischen Katholiken. Sie wären neben Ungarn, Sachsen und Szeklern zur vierten anerkannten und zahlenmäßig größten Nation Siebenbürgens in ethnischer Hinsicht geworden. Die Aussicht, dass sie dann Anspruch auf eine Partizipation am staatlichen Leben stellen konnten, hätte die Rechte bis dato der drei Nationen beschränkt²⁰. So waren die sozialpolitischen Motive entscheidend für jene, nicht die religiösen. Dies wird auch daran ersichtlich, dass sogar die katholischen Stände des Landtags in dieser Frage die gleiche Position eingenommen haben wie die protestantischen Stände.

Die Umfragen bringen Licht auch in das geistliche Klima der Dörfer. Hier „(...) nimmt die Religion einen zentralen Platz in der Ideenwelt ein. In einem sehr viel größeren Maße als politische oder wirtschaftliche Formen verlieh diese der Gesellschaft des Dorfes Kohäsion, weil sie die Grundlage der Traditionen und auch säkularer Überzeugungen bildete“²¹. Gerade deshalb führte die Idee eines Wechsels des Glaubens und der seit langem feststehenden Gebräuche zwangsläufig zu jener klar ablehnenden Haltung zu dem Vorschlag, den die Umfragekommissionen unterbreiteten. Aus Sicht der Mehrheit der rumänischen Priester und Gläubigen hätte ein solcher Wechsel die Fundamente des sozialen Lebens des Dorfes selbst unterminieren können.

Das Konzept zur Union war nicht klar bestimmt, es gab ganz unterschiedliche Verständnisse desselben, unter den Priestern wie unter den Gläubigen.

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel, Selb-Erkersreuth/Bayern)

²¹ Ernst Chr. Suttner, *Unirea bisericească din Transilvania (1697-1761). Străduința pentru comuniune sacramental între Bisericile surori degenerază în convertirea creștinilor ortodocși la catholicism* (dt. *Die Kirchenunion in Siebenbürgen [1697-1761]. Die Bemühungen um sakramentale Gemeinschaft zwischen den Schwesterkirchen degeneriert zur Konversion der Orthodoxen zum Katholizismus*), in: *Teologia*, 2/1997, S. 50-51.

²² Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868* (dt. *Nationalbewusstsein und politische Aktion bei den Rumänen in Siebenbürgen 1700-1868*), I, Cluj-Napoca, Verlag „Dacia“, 1987, S. 55.

Instrucțiunile teologice scrise pe care le-a primit Atanasie în Viena sub jurământ, și competențele „teologului”

Eforturile călugărilor iezuiți și ale Cardinalului Leopold Kollonich privind Unirea din Transilvania nu au înregistrat rezultatele dorite. Dimpotrivă, Mitropolitul Atanasie Anghel și semnatarii „manifestului de Unire” din 7 octombrie 1698 priveau acest demers în limitele unei Uniri formale, făcută cu scopul obținerii de privilegii sociale, naționale și bisericești, dar rezervându-și dreptul de a păstra neschimbată credința strămoșească și tradițiile Bisericii Răsăritene¹. Pentru a-l scoate din starea de duplicitate² și a-l determina să

¹ Documentul, descoperit de N. Densușianu în anul 1879, se găsește în Biblioteca Universității din Budapesta, „Colecția Hevenessy”, t. 24, p. 71-75. A se vedea prezentarea și conținutul documentului la N. Densușianu, *Independența bisericească a Mitropoliei române din Alba Iulia*, Brașov, 1893 și Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei*, p. 24-54.

² În timp ce se arăta dispus pentru Unire, Mitropolitul Atanasie tipărea pe cheltuiala Domnului Constantin Brâncoveanu al Țării Românești *Cazania* din 1699, în care se mărturisea că Sfântul Duh purcede de la Tatăl, fără vreo aluzie la adaosul „Filioque” (I. Bianu-N. Hodoș, *B.R.U.*, I, p. 369-376) și un *Catehism (Bucoavna)* pur ortodox. De asemenea, îl asigura pe Constantin Brâncoveanu, de la care primise moșia de la Merișani, că „[...] Unirea s-a făcut numai în aparență, iar popii s-au unit pentru a fi scutiți de dări [...]”, cf. scrisorii redactate de N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 259-262.

Die schriftlichen theologischen Anweisungen, die Atanasie in Wien zu beeden hatte und die Kompetenzen des „Theologen“

Die Anstrengungen von Jesuiten und von Kardinal Leopold von Kollonich bezüglich der Union in Siebenbürgen führten nicht zu den erhofften Ergebnissen. Im Gegenteil: Metropolit Atanasie Anghel und die Unterzeichner des „Manifests der Union“ vom 7. Oktober 1698 sahen diesen Schritt in den Grenzen einer rein formalen Union mit dem Ziel des Erlangens sozialer, nationaler und kirchlicher Privilegien unter dem Vorbehalt, den eigenen angestammten Glauben und die Traditionen der Ostkirche unverändert zu bewahren.¹ Um ihn aus diesem Zustand der Doppelzüngigkeit² herauszuholen und ihn zu bewegen, die Union

¹ Das von N. Densușianu im Jahr 1879 entdeckte Dokument befindet sich in der Universitätsbibliothek von Budapest, „Sammlung Hevenessy“, t. 24, 71-75. Zu einer Darstellung und Inhalt des Dokumentes vgl. N. Densușianu, *Independența bisericească a Mitropoliei române din Alba Iulia* (dt. *Die kirchliche Unabhängigkeit der Metropole von Siebenbürgen*), Brașov, 1893, und Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, S. 25-54.

² Zur gleichen Zeit, in der er seine Bereitschaft für die Union erkennen ließ, druckte Metropolit Atanasie auf Kosten des Fürsten Constantin Brâncoveanu der Walachei die Predigtsammlung der *Cazania* von 1699, in der bezeugt wurde, dass der Heilige Geist vom Vater ausgehe ohne jede Anspielung auf den Zusatz des „Filioque“ (I. Bianu-N. Hodoș, *B.R.U.*, I, S. 369-376) und einen rein orthodoxen *Katechismus* (*Bucoavna*). Gleichzeitig sichert er Constantin Brâncoveanu, von dem er den Erbgrund von Moșia erhalten hatte, zu, dass „[...] die Union nur dem Scheine nach vollzogen wurde und die Priester sich nur vereint hätten, um von Steuerabgaben befreit zu sein [...]“; vgl. die entsprechenden Schreiben, wie sie bei N. Nilles, *Symbolae*, I, 259-262, wiedergegeben werden.

accepte fără echivoc Unirea, considerând că realizarea acesteia ar implica în mod decisiv doar opțiunea Episcopului³, Atanasie a fost chemat de Împărat la Viena.

Sperând că va putea expune Suveranului cele 8 cereri formulate de Sinodul ținut la 6 ianuarie 1701, de la care a luat și o declarație că membrii lui doresc ca el „[...] să-și țină scaunul în pace și nici mireni, nici străinii să nu aibă dreptul de a se amesteca în treburile vlădicești”⁴, el a fost pus în fața unei comisii de judecată⁵ compusă din Cardinalul Leopold von Kollonich, iezuiții Gabriel Kapi, Gabriel Hevenesi, Christophor Venceslav Gebhard și Carolus Neurauter, asistați de contele Sámuel Kálnoki, șeful Cancelariei aulice transilvane și de Ioannes Fiath, de față fiind și Vicarul Melinte și Ștefan Rațiu, care l-au însoțit de la Alba Iulia. Aducându-i-se grave acuzații⁶, prin care se urmărea intimidarea lui și evidențierea lipsei

³ În raportul trimis de iezuitul Kapi din Cluj Cardinalului Kollonich se preciza că „[...] toată Unirea se bazează ca pe o temelie pe persoana Episcopului [...]” și recomanda că, pentru moment, „[...] este de ajuns dacă Episcopul și ceilalți dintre ei, care vor face mărturisirea credinței și a Unirii, vor promite în comun că vor să atârne de Biserica Romei și de reprezentanții ei [...]”, fără să li se impună schimbarea ritului, urmând ca ulterior, pe nesimțite, să fie schimbate „[...] multe din obiceiurile lor și chiar din liturghie și din cele sfinte [...]”, cf. textului raportului la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 263-269.

⁴ A se vedea N. Iorga, *Studii și documente privitoare la istoria Românilor*, IV, București, 1902, p. 171-172. Este de fapt una din condițiile stipulate în „manifestul de Unire” și chiar de două ori, în pagina întâi și în codicilul de la pagina cinci. A se vedea S. Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, p. 32 și 34.

⁵ Istoriografia unită încearcă să asimileze acest proces de judecată cu ceea ce numim „îspitirea canonică” făcută unui candidat la treapta episcopală. Ea conține întrebări din domeniul doctrinar și pastoral-liturgic. În cazul lui Atanasie, care era deja Episcop, întrebările priveau comportamentul lui moral, administrarea bunurilor bisericești și legăturile lui cu Mitropolitul și Domnitorul Țării Românești. Însuși Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, Târgu-Lăpuș, 2005, p. 119-120 recunoaște că, înainte de plecarea lui Atanasie, au fost trimise la Viena o mulțime de denunțuri, la care el a trebuit să răspundă și să se apere în fața Comisiei, pentru ca să poată rămâne în fruntea Bisericii Unite.

⁶ A se vedea Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 120.

unzweideutig anzuerkennen, wurde Atanasie vom Kaiser nach Wien gerufen in dem Glauben, dass die Verwirklichung der Union auf entscheidende Weise nur von der Option des Bischofs abhängt³.

Während er hoffte, dass er dem Souverän jene acht bei der Synode vom 6. Januar 1701 erhobenen Bitten unterbreiten könne, von der er auch eine Erklärung mitgebracht hatte, wonach deren Mitglieder wünschten, dass er „[...] seinen Bischofsstuhl in Frieden behalten könne und weder Laien noch Fremde das Recht haben sollten, sich in die bischöflichen Angelegenheiten einzumischen“⁴, wurde er vor eine Gerichtskommission gestellt⁵, die aus Kardinal Leopold Kollonich, den Jesuiten Gabriel Kapi, Gabriel Hevenes, Christophor Venceslav Gebhard und Carolus Neurauter zusammengesetzt war, assistiert von Graf Sámuel Kálnoki, dem Chef der Siebenbürgischen Hofkanzlei, und von Johannes Fiath, wobei auch der Vikar Melinte und Ștefan Rațiu zugegen waren, die ihn von Karlsburg aus begleitet hatten. Auch wenn schwere Vorwürfe an ihn herangetragen wurden⁶, mit denen er eingeschüchtert werden sollte und auf den Mangel an einer

³ In dem von dem Jesuiten Kapi aus Klausenburg an Kardinal von Kollonich gesandten Bericht wird präzisiert, das „[...] die ganze Union sich auf das Fundament der Person des Bischofs stützt [...]“, und es wird für den Moment empfohlen, dass „[...] es ausreichend ist, dass der Bischof und die anderen unter ihnen, die das Bekenntnis zum Glauben und zur Union ablegen, gemeinsam versprechen, dass sie der Kirche Roms und ihren Repräsentanten angehören wollen [...]“, ohne dass ihnen eine Veränderung des Ritus auferlegt wird, um anschließend dann auf eine eher unmerkliche Weise „[...] viele ihrer Gebräuche und sogar die Liturgie und den heiligen Dingen [...]“ zu verändern, vgl. den Text des Berichts bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 263-269.

⁴ Vgl. N. Iorga, *Studii și documente privitoare la istoria Românilor* (dt. *Studien und Dokumente zur Geschichte der Rumänen*), IV, Bukarest, 1902, S. 171-172. Dies ist faktisch eine der Bedingungen, die im „Manifest der Union“ vertraglich festgelegt wurden, und das sogar zweimal: auf der ersten Seite und in einer Zusatzbestimmung auf Seite 5. Vgl. Silviu Dragomir, *România din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, S. 32 u. 34.

⁵ Die unierte Historiographie versucht, diesen Gerichtsprozess mit jener „kanonischen Prüfung“ gleichzusetzen, die bei jedem Kandidaten für den Bischofsrang vollzogen wird. Diese beinhaltet Fragen aus dem Bereich der Lehre, der Pastoral und der Liturgie. Im Falle von Atanasie, der schon Bischof war, betrafen die Fragen sein moralisches Verhalten, die Verwaltung der Kirchengüter und seine Beziehungen zum Metropolitanen und zum Herrscher der Walachei. Sogar Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite* (dt. *Geschichte der Rumänischen Unierten Kirche*), Târgu-Lăpuș, 2005, S. 119-120, gesteht zu, dass vor der Abreise von Atanasie nach Wien an den Hof ein Vielzahl von Anzeigen übersandt wurden, auf die er antworten und sich vor der Kommission verteidigen musste, um an der Spitze der Unierten Kirche bleiben zu können.

⁶ Vgl. Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, S. 120.

unei pregătiri teologice și pastorale adecvate⁷, Atanasie nu era dispus să aleagă exilul⁸ în locul aderării necondiționate la Unire. Nici Cardinalul Kollonich nu urmărea înlocuirea lui Atanasie, ci punerea în aplicare a conceptului său privind realizarea Unirii⁹. Pentru a avea un document scris privind sinceritatea față de Unire, Cardinalul i-a impus lui Atanasie semnarea jurământului și reversalului, care dezvăluie nu numai puținul prestigiu de care se bucura în cercurile catolice, ci și „[...] gradul de umilință la care bietul vlădică a fost silit să se coboare”¹⁰. În plus, Cardinalul a făcut o gravă eroare, numind pe lângă Ierarhul unit din Transilvania un teolog iezuit. Deși după părerea lui Gabriel Kapi, Superiorul misiunii iezuiților pentru Dacia, acest lucru ar da impresia că Biserica Unită ardeleană este condusă de doi episcopi¹¹, Cardinalul nu a renunțat la planul său de a impune Unirea, nu în spirit florentin¹², ci tridentin, care presupunea însușirea întregii doctrine catolice¹³. Acest lucru reiese limpede din punctele jurământului și din competențele teologului.

⁷ În raportul către Cardinalul Kollonich, iezuitul Kapi scria: „actualul Episcop, așa cum îl cunosc toți, este prost [...] și are multe defecte cunoscute poporului”. N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 260.

⁸ Tot Kapi propunea mutarea lui Atanasie undeva în afara Ardealului, întrucât „[...] este foarte suspect în privința adevăratei Uniri”, motivând printre altele că „[...] Unirea nu va reuși decât sub un Episcop cu adevărat unit”, la N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 264.

⁹ Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 120-121.

¹⁰ *Ibidem*, p. 126.

¹¹ N. Nilles, *op. cit.*, p. 264.

¹² Unirea florentină, încheiată la 6 iulie 1439, prevedea recunoașterea reciprocă a doctrinei și tradiției celor două Biserici, fără a impune modificări în concepția fiecăreia privind punctele florentine. Despre acest Sinod a se vedea J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959.

¹³ *Anmerkung des Redaktionskomitees: Hier betont der Verfasser, dass es zweierlei Verständnis von „Union” gab, von denen er das eine „florentinisch” nennt, das andere „tridentinisch”. Das „tridentinische” Verständnis wurde erst 1701 durch Kardinal Kollonich in die Verhandlungen eingebracht; die Jesuiten hatten bei den Gesprächen in Alba Julia gemäß ihrem Auftrag aus Rom das „florentinische” Verständnis vorgetragen. Durch dieses war – wie der Verfasser aus J. Gill zitiert – von den Rumänen keine Änderung an ihrem Erbe verlangt. Nur das Verwerfen des filioque sollte ihnen nach der Union untersagt sein, nicht dessen Einfügung in ihre eigenen Gebetstexte wurde verlangt. Dennoch hält der Verfasser in einer obigen Anmerkung das Fehlen des filioque in der Cazaniă von 1699 für einen Beweis auf Unsicherheit Atanasies bezüglich der Union.*

adäquaten theologischen und pastoralen Ausbildung hingewiesen werden sollte⁷, war Atanasie nicht bereit, das Exil zu wählen⁸ statt eines bedingungslosen Anschlusses an die Union. Auch Kardinal von Kollonich verfolgte nicht seine Absetzung, sondern er wünschte sein Konzept zur Verwirklichung der Union umgesetzt zu sehen.⁹ Um ein schriftliches Dokument zur Ernsthaftigkeit seiner Absichten bzgl. der Union zu haben, bekam Atanasie vom Kardinal die Unterzeichnung eines Amtseids und des Reversals auferlegt, das nicht nur das geringe Prestige offenbart, dessen sich Atanasie in katholischen Kreisen erfreute, sondern auch „[...] den Grad der Erniedrigung, auf den der arme Vlădică gezwungen war herabzusteigen“¹⁰. Zusätzlich beging der Kardinal einen großen Fehler, indem er dem unierten Bischof von Siebenbürgen einen jesuitischen Theologen beordnete. Auch wenn nach der Meinung von Gabriel Kapi, dem Superior der Jesuitenmission für Dakien, dies den Eindruck hinterließe, dass die unierte siebenbürgische Kirche von zwei Bischöfen geleitet würde¹¹, verzichtete der Kardinal nicht auf seinen Plan, die Union statt im „florentinischen“ Geist¹² im „tridentinischen“ Geist aufzuerlegen, der die vollständige Übernahme der gesamten katholischen Lehre voraussetzte¹³. Dies geht klar aus den Punkten des Amtseids und den Kompetenzen des Theologen hervor.

⁷ In seinem Bericht an Kardinal von Kollonich schrieb der Jesuit Kapi: „der gegenwärtige Bischof ist, so wie ihn alle kennen, dumm [...] und hat viele dem Volk bekannte Defekte“; N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 260.

⁸ So schlug Kapi eine Versetzung Atanasies irgendwohin außerhalb der Karpaten vor, denn „[...] er ist sehr verdächtig, was die wahre Union betrifft“, und er hielt fest, dass „[...] die Union nur unter einem wirklich unierten Bischof Erfolg haben wird“, bei N. Nilles, *Symbolae*, I, S. 264.

⁹ Z. Păclișanu, *op. cit.*, S. 120-121.

¹⁰ *Ibidem*, S. 126.

¹¹ N. Nilles, *op. cit.*, S. 264.

¹² Die am 6. Juli 1439 abgeschlossene Union von Florenz sah die wechselseitige Anerkennung der Lehre und der Tradition beider Kirchen vor, ohne Veränderungen in der Konzeption der jeweils anderen bzgl. der Florentiner Punkte. Zu dieser Union vgl. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959.

¹³ *Observație a Comitetului de redacție: Autorul accentuează aici, că au existat două înțelegeri ale „Unirii”, numite de el, „florentină” și „tridentină”. Înțelegerea tridentină a fost introdusă în tratative, abia în anul 1701, prin Cardinalul Kollonich. Potrivit însărcinării lor din Roma, în cadrul discuțiilor din Alba Iulia, iezuiții au promovat înțelegerea „florentină”. Așa cum citează autorul pe J. Gill, această înțelegere florentină nu impunea românilor vreo modificare a tradiției lor. Nu a fost pretinsă introducerea lui filioque în cărțile lor de rugăciune, ci doar ca filioque să nu mai fie condamnat după Unire. Cu toate acestea, autorul consideră, într-o observație anterioară, că lipsa lui filioque din Cazania din anul 1699 este o dovadă de oscilație din partea lui Atanasie cu privire la Unire.*

Atanasie promitea, pe credința sa preotească și vlădicească „Sfântului Împărat Leopold” să fie supus Arhiepiscopului de Esztergom, Mitropolitul său adevărat și legiuit, și să recunoască pe Papa drept cap al Bisericii. În acest sens, se obliga să șteargă din diptice (pomelnic) numele Patriarhului din Constantinopol, introducând în locul lui numele Papei de la Roma. Prin aceasta se desființa legătura canonică a Bisericii din Transilvania cu Ortodoxia răsăriteană, realizată prin Mitropolitul Țării Românești și prin Patriarhia Ecumenică. De asemenea, se obliga să întrerupă orice corespondență cu Domnul Țării Românești, iar dacă ar fi nevoit să-i scrie lui sau altui „schismatic” va arăta în prealabil scrisoarea Teologului.

În ceea ce privește învățătura de credință, el promitea că, îndată ce se va întoarce acasă, va face împreună cu clerul său mărturisire de credință catolică după formula tridentină și va urmări ca nici unul dintre preoții săi să nu beneficieze de privilegiile promise de Împărat, dacă nu ar primi sub jurământ Unirea, conform aceleiași mărturisiri¹⁴. Pentru instruirea clerului în credința catolică, va distribui Catehismul catolic, tipărit pe cheltuiala Cardinalului Leopold von Kollonich¹⁵ și va retrage catehismele tipărite cu greșeli de eretici și schismatici și chiar de el însuși. Pe viitor va tipări cărți noi supuse cenzurii Teologului. Prin urmare se întrerupea nu numai legătura jurisdicțională cu Patriarhia Ecumenică, așa cum s-a văzut mai sus, ci și cea doctrinară cu Ortodoxia Răsăriteană, de vreme ce orientarea în materie de credință se făcea după mărturisirea tridentină și după catehismele catolice. De asemenea, se obliga să întocmească o listă cu toți preoții din Ardeal, pe care să o trimită Cardinalului, iar hirotonii noi nu va face decât cu permisiunea Teologului, care îi va și examina pe candidați în privința credinței. Nu va hirotoni preoți bigami,

¹⁴ Această obligație a fost îndeplinită imediat după instalare (25 iunie 1701), în cadrul Sinodului convocat de Atanasie pentru a anunța clerului său condițiile Unirii. Cf. Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 128.

¹⁵ Este vorba de *Catehismul catolic* tipărit la Trnava în anul 1696 și tradus de iezuitul Francisc Szunyogh. Cf. Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 126.

Atanasie versprach „dem Heiligen Kaiser Leopold“ auf seinen priesterlichen und bischöflichen Glauben, dem Erzbischof von Esztergom untertan zu sein, seinem wahren und rechtmäßigen Metropoliten, und den Papst als wahres Haupt der Kirche anzuerkennen. In diesem Sinne verpflichtete er sich auch, aus den Diptycha (Fürbitten der Liturgie) den Namen des Patriarchen von Konstantinopel zu streichen und an seiner Stelle den Namen des Papstes von Rom einzuführen. Dadurch wurde die kanonische Einheit der Kirche von Siebenbürgen mit der ostkirchlichen Orthodoxie aufgelöst, die mit dem Metropoliten der Walachei und durch das Ökumenische Patriarchat bestand. Gleichzeitig wurde er verpflichtet, jede Korrespondenz mit dem Fürsten der Walachei abzubrechen, und wenn er ihm oder einem anderen „Schismatiker“ zu schreiben genötigt sei, sollte er den Brief vorher dem Theologen zeigen.

Was die Glaubenslehre betrifft, so versprach er, unmittelbar nach seiner Rückkehr nach Hause zusammen mit seinem Klerus das katholische Glaubensbekenntnis nach der tridentinischen Formel abzulegen und sicherzustellen, dass keiner seiner Priester in den Genuss der vom Kaiser zugesicherten Steuerprivilegien komme, der nicht unter Schwur die Union gemäß desselben Bekenntnisses annehme.¹⁴ Zur Unterweisung des Klerus im katholischen Glauben werde er den katholischen Katechismus verbreiten, der auf Kosten von Kardinal Leopold von Kollonich gedruckt wurde¹⁵, und die mit Fehlern von Häretikern und Schismatikern und sogar ihm selbst gedruckten Katechismen aus dem Verkehr ziehen. Künftig werde er neue Bücher erst nach einer Zensur durch den Theologen drucken. So wurde also nicht nur die juridisktionelle Einheit mit dem Ökumenischen Patriarchat abgebrochen, wie oben gezeigt, sondern auch die Einheit in der Lehre mit der Ostkirche in dem Moment, in dem die Orientierung in Glaubensfragen nach dem Bekenntnis des Tridentinums und den katholischen Katechismen erfolgen sollte. Gleichzeitig verpflichtete er sich, eine Liste aller Priester aus Siebenbürgen anzufertigen und diese dem Kardinal zu übermitteln und neue Priesterweihen nur nach einer vorherigen Genehmigung durch den Theologen vorzunehmen, der die Kandidaten auch einer Glaubensprüfung unterziehen wird. Er werde keine Bigamisten,

¹⁴ Diese Verpflichtung wurde sofort nach seiner Installation (25. Juni 1701) erfüllt im Rahmen der Synode, die von Atanasie einberufen wurde, um dem Klerus die Bedingungen zur Union anzuzeigen. Vgl. Z. Pâclișanu, *op. cit.*, S. 128.

¹⁵ Hier ist die Rede vom *Katholischen Katechismus*, der im Jahre 1696 in Trnava gedruckt und von dem Jesuiten Francisc Szunyogh übersetzt worden war. Vgl. Z. Pâclișanu, *op. cit.*, S. 126.

adică recăsătoriți¹⁶. Restul obligațiilor asumate vizau învinuirile de ordin moral și disciplinar - administrativ aduse Vlădicului ardelean.

Competențele Teologului erau foarte mari și bine stabilite. Fără acordul lui nu se întrunea Sinodul, nu se făceau hirotoniri, caterisiri, numiri în funcții și nu se aplicau pedepse. Școala teologică, care urma să se deschidă în Ardeal, și tipografia erau puse tot sub supravegherea și cenzura Teologului. Întreaga activitate a Eparhiei era coordonată de el, încât Episcopul și Sinodul său deveneau „o simplă păpușă decorativă”¹⁷. Așa se explică strădania Episcopului Inochentie Micu Klein de a obține desființarea instituției „Teologului”¹⁸.

La sfârșitul jurământului, Atanasie recunoștea dreptul Cardinalului de a-l îndepărta din scaun, după a treia observație sau în cazul când acesta ar socoti oportun pentru interesele Bisericii Unite¹⁹. Ne întrebăm, cine n-a ținut cont de deciziile și doleanțele semnatărilor „manifestului de unire” și a sinodalilor convocați înainte de plecarea lui Atanasie la Viena: el sau cercurile catolice? În orice caz, Cardinalul a întrecut orice măsură, impunând lui Atanasie sancțiuni aspre ca unui delincvent, fapt fără precedent în istoria Unirilor religioase, aceste obligații, completate cu pedepse în caz de nerespectare a lor, fiind cuprinse și în Diploma leopoldină, din 19 martie 1701, care parafa Unirea, și care trebuia publicată în toate comitatele, districtele și scaunele săsești și secuiești,

¹⁶ A doua căsătorie constituie impediment la hirotonie și în Biserica Răsăriteană, dar se vede faptul că Atanasie fusese acuzat că nu respectă întotdeauna această prevedere canonică, de vreme ce i se cerea expres respectarea ei.

¹⁷ Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 128.

¹⁸ A se vedea G. Bogdan-Duică, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Clain*, Caransebeș, 1896 și D. Stăniloae, *Inocențiu Micu Clain, deschizătorul luptei politice naționale a românilor din Transilvania, luptător pentru independența Bisericii strămoșești și victimă a alianței habsburgo-catolice*, în *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, p. 49-105.

¹⁹ Textul jurământului și reversalul la N. Nilles, *op.cit.*, p. 281-286 și publicat, în traducere românească, de G. Popovici, *Unirea românilor din Transilvania [...]*, p. 152-159.

also Wiederverheiratete, als Priester weihen¹⁶. Der Rest an Verpflichtungen bezog sich auf die gesammelten moralischen und disziplinarisch-administrativen Anschuldigungen gegenüber dem Bischof aus Siebenbürgen.

Die Kompetenzen des Theologen waren groß und breit definiert. Ohne seine Zustimmung trat die Synode nicht zusammen, wurden keine Priesterweihen, Amtsenthebungen und Amtsübertragungen vollzogen und keine Strafen verhängt. Die theologische Schule, die in Siebenbürgen eröffnet werden sollte, und die Druckerei sollten ebenfalls vollständig unter die Aufsicht und Zensur des Theologen gestellt werden. Die gesamte Aktivität des Bistums wurde von ihm koordiniert, so dass der Bischof und seine Synode zu „einer einfachen dekorativen Puppe“ wurden¹⁷. Daher erklärt sich auch das Bemühen von Bischof Inochentie Micu-Klein, die Auflösung der Institution dieses „Theologen“ zu erreichen¹⁸.

Am Ende des Amtseids anerkannte Atanasie das Recht des Kardinals, ihn vom Bischofsstuhl abzusetzen, nach der dritten Abmahnung oder falls dies für die Interessen der unierten Kirche opportun sei.¹⁹ Wir fragen uns: wer hat die Entscheidungen und Klagen der Unterzeichner des „Manifests der Union“ und der vor der Abreise von Atanasie nach Wien zusammenberufenen Synodalen missachtet: er oder die katholischen Kreise? Auf jeden Fall hat der Kardinal jedes Maß verloren, als er Atanasie harte Sanktionen wie einem Verurteilten auferlegte, ein beispielloser Vorgang in der Geschichte der religiösen Unionen. Diese Verpflichtungen, ergänzt um die Strafen im Falle ihrer Missachtung, sind auch im Leopoldinischen Diplom vom 19. März 1701 enthalten, das die Union besiegelte und in allen Komitaten, Distrikten und Sachsen- und Szekler-Stühlen

¹⁶ Eine zweite Eheschließung stellt in der Ostkirche ein Hindernis für die Priesterweihe dar, doch in dem Moment, in dem Atanasie explizit aufgefordert wird, diese kanonische Regel zu respektieren, wird deutlich, dass ihm vorgeworfen wurde, diese nicht immer zu berücksichtigen.

¹⁷ Z. Pâclișanu, *op. cit.*, S. 128.

¹⁸ Zu sehen bei G. Bogdan-Duică, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Clain* (dt. *Der Prozess des Bischofs Ioan Inochentie Clain*), Caransebeș, 1896, und D. Stăniloae, *Inocenție Micu Clain, deschizător luptei politice naționale a românilor din Transilvania, luptător pentru independența Bisericii strămoșești și victimă a alianței habsburgo-catolice* (dt. *Inocenție Micu Clain, Begründer des politischen nationalen Kampfes der Rumänen von Siebenbürgen um die Unabhängigkeit der Kirche der Ahnen und Opfer der habsburgisch-katholischen Allianz*), in: *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român* (dt. *Das Uniatentum in Siebenbürgen. Versuch der Spaltung des rumänischen Volkes*), Bukarest 1973, S. 45-105.

¹⁹ Den Text des Amtseids und des Reversals bei N. Nilles, *op. cit.*, S. 281-286, sowie in rumänischer Übersetzung bei G. Popovici, *Unirea românilor din Transilvania* (dt. *Die Union der Rumänen aus Siebenbürgen*), S. 152-159.

unde locuiau românii.²⁰ La toate acestea se adăuga decizia lui Leopold Kollonich de a-l rehirotoni „sub conditione”, preot și Episcop, la 24 și respectiv 25 martie 1701, în capela Sfânta Ana a călugărilor iezuiți din Viena²¹, fără a mai aștepta răspunsul Romei²², deși știa că în cazul Episcopului ucrainean din Helm se interzisese acest lucru²³.

Numai supus unor grave amenințări, a putut Atanasie să presteze „[...] cel mai înjositor act public săvârșit până atunci de un vlădică românesc”²⁴, demonstrând că „[...] Biserica Unită era o creație artificială, nu pornită dintr-o convingere[...]”²⁵.

²⁰ Z. Pâclișanu, *op.cit.*, p. 127.

²¹ Atanasie își dădea acordul pentru acest act ca să fie „[...] cu adevărat în popie și vlădicie [...]”, și se angaja să facă la rândul-i același lucru cu protopopii și preoții săi. Cf. D. Stăniloae, *op.cit.*, p. 31.

²² În problema validității hirotonirilor săvârșite în Biserica răsăriteană, Cardinalul Kollonich a consultat atât pe profesorii Facultății de Teologie din Viena, care în mare parte s-au pronunțat pentru rehirotonire „sub conditione” (Cf. N. Nilles, *op.cit.*, p. 100 sqv.) cât și Congregația „De Propaganda Fide” în Roma, care, după o lungă tergiversare, s-a pronunțat pentru validitatea hirotonirii lui Atanasie, la București (Cf. N. Nilles, *op.cit.*, p. 107-110). Datorită acestui răspuns, care nu mai putea schimba situația actului de la 24-25 martie 1701, nu s-a mai dat curs obligației asumate de Atanasie de a-și rehirotoni preoții din Ardeal, aceasta cu atât mai mult cu cât ar fi produs o și mai mare tulburare în rândul clerului, opoziție manifestându-se deja față de cele petrecute la Viena. A se vedea Ernst Chr. Suttner, *Die Anfänge und das Durchsetzen der siebenbürgener Kirchenunion sowie die Widerstände gegen sie*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 6/II, 2002, p. 18-21.

²³ Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 119.

²⁴ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, ed. a II-a, București, 1930, p. 34.

²⁵ Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 347.

veröffentlicht werden musste, in denen auch Rumänen wohnten²⁰. Zu all dem kam noch die Entscheidung von Kardinal Kollonich hinzu, ihn am 24. und 25. März 1701 nochmals „sub conditione“ zum Priester und Bischof zu weihen in der Kapelle St. Anna der Jesuiten von Wien²¹, ohne noch die Antwort Roms abzuwarten²², wohlwissend, dass im Falle des ukrainischen Bischofs von Helm dies untersagt worden war²³. Nur mit schweren Drohungen unter Druck gesetzt konnte Atanasie diesen „[...] bis dato erniedrigendsten von einem rumänischen Bischof vollzogenen öffentlichen Akt“²⁴ leisten, was demonstriert, dass „[...] die unierte Kirche ein künstliche Schöpfung war, die nicht aus Überzeugung entstand [...]“²⁵.

(Übersetzung: Pfarrer Dr. Jürgen Henkel, Selb-Erkersreuth/Bayern)

²⁰ Z. Pâclișanu, *op. cit.*, S. 127.

²¹ Atanasie stimmte dem zu, um „[...] wahrhaftig im Priestertum und Bischofsamt zu sein [...]“, und er bemühte sich seinerseits, bei seinen Dekanen und Priestern genauso zu verfahren. Vgl. D. Stăniloae, *op. cit.*, S. 31.

²² Zu dem Problem der Gültigkeit der in der Ostkirche vollzogenen Priesterweihen konsultierte Kardinal von Kollonich einerseits die Professoren der Theologischen Fakultät von Wien, die sich zum größten Teil für die Erneuerung der Weihe „sub conditione“ aussprachen (vgl. N. Nilles, *op. cit.*, S. 100 sqv.), als auch die Kongregation „De Propaganda Fide“ in Rom, die sich nach einer langen Verzögerung für die Gültigkeit seiner Bischofsweihe in Bukarest ausgesprochen hat (vgl. N. Nilles, *op. cit.*, S. 107-110). Aufgrund dieser Antwort, die nichts mehr an der Situation des Akts vom 24.-25. März 1701 mehr ändern konnte, wurde auf der von Atanasie übernommene Verpflichtung, seine Priester in Siebenbürgen nochmals zu weihen, nicht mehr bestanden, dies umso mehr, als dies einen noch größeren Aufruhr in den Reihen des Klerus ausgelöst hätte, nachdem sich schon eine Opposition gegenüber dem äußerte, was sich in Wien zugetragen hatte. Vgl. Ernst Chr. Suttner, *Die Anfänge und das Durchsetzen der Siebenbürgener Kirchenunion sowie die Widerstände gegen sie*, in: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002, S. 18-21.

²³ Z. Pâclișanu, *op. cit.*, S. 119.

²⁴ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor* (dt. *Die Geschichte der rumänischen Kirche und des religiösen Lebens der Rumänen*), 2. Aufl., Bukarest, 1930, S. 34.

²⁵ Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* (dt. *Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen und Ungarn*), I, Bukarest, 1915, S. 347.

Ernst Christoph Suttner

Die Anfragen des Kardinals Kollonich in Rom und bei der Wiener theologischen Fakultät hinsichtlich der Gültigkeit der Weihe, die Atanasie in der Walachei empfangen hatte, und die Antworten, die er erhielt

Gegen Ende des 17. Jahrhunderts festigte sich an den theologischen Schulen der Lateiner die Überzeugung, dass alles, was außerhalb der pastoralen Zuständigkeit des Papstes steht, nicht zur Kirche Christi gehöre; dass daher Sakramente, die von Bischöfen oder Priestern vollzogen werden, welche keine jurisdiktionellen Bande zum Papst besitzen, unerlaubt (illegitim) seien, und mancher lateinischer Theologe oder Kirchenführer hielt sogar für ungültig, was offiziell für unerlaubt erklärt war. 1651 hatte Kardinal Georg Lippay, 1642-1666 Primas von Ungarn, es noch für richtig befunden, dass der neu gewählte unierte Bischof Petr Parfenij von Mukačevo die Bischofsweihe vom nichtunierten Bischof Simion Ștefan von Alba Julia erhielt und hatte sich in Rom für diesen verwandt, damit er von allen kirchlichen Zensuren freigesprochen werde.¹

¹ Hierzu vgl. M. Lačko, *Die Užhoroder Union*, in *OstkStud.*, 8, 1959, S. 3-30 und in W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg, 1963, S. 114-131; N. Nilles, *Symbolae*, S. 827-838; Ernst Chr. Suttner, *Die rumänische Orthodoxie des 16. und 17. Jahrhunderts in Auseinandersetzung mit der Reformation*, in *Kirche im Osten* 25, 1982, S. 64-120 (besonders S. 84-86) und Idem, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, Fribourg, 2007, S. 92-94.

Ernst Christoph Suttner

Interpelările lui Kollonich la Roma și la Facultatea de Teologie din Viena cu privire la validitatea hirotoniei pe care a primit-o Atanasie în Țara Românească și răspunsurile primite

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea s-a încetățenit - printre școlile teologice al latinilor - convingerea că tot ceea ce se află în afara competenței Papei nu ar aparține Bisericii lui Hristos; așadar că tainele administrate de episcopi sau preoți, care nu se află sub jurisdicția Papei, ar fi nepermise (nelegitime), iar anumiți teologi sau lideri bisericești latini considerau chiar a fi nevalabil, ceea ce oficial era declarat ca nepermis. În anul 1651 Cardinalul Georgius Lippay, Primat al Ungariei (1642-1666), încă mai recunoștea hirotonia nou alesului Episcop unit Petr Parfenij de Mukačevo conferită de Episcopul neunit Simion Ștefan din Alba Iulia, adresându-se pentru această chestiune instanțelor din Roma, pentru a fi absolvit de orice fel de cenzuri bisericești¹.

¹ A se compara aici M. Lačko, *Die Užhoroder Union*, în *OstkStud*, 8, 1959, p. 3-30 și în W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg, 1963, p. 114-131; N. Nilles, *Symbolae*, p. 827-838; Ernst Chr. Suttner, *Die rumänische Orthodoxie des 16. und 17. Jahrhunderts in Auseinandersetzung mit der Reformation*, în *Kirche im Osten*, 25, 1982, p. 64-120 (în special p. 84-86). Idem, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, Fribourg, 2007, p. 92-94.

Doch Primas Leopold Kollonich stand den neuen Tendenzen nahe und war 1701 beim Unionsabschluss von Zweifeln geplagt, ob die von einem schismatischen Weihesponder erteilte Bischofsweihe Atanasies anerkannt werden dürfe. Er veranlasste Atanasie, einschlägig eine Anfrage nach Rom zu richten². Doch die amtliche Antwort aus Rom verzögerte sich; Primas Kollonich erhielt nur private Gutachten, die mehrheitlich gegen eine Wiederweihe sprachen³. Weil weiteres Zuwarten, das einen längeren Wienaufenthalt des Bischofs und entsprechend seine weitere Abwesenheit von der Diözese verursacht hätte, verderblich erschien, wurde Kollonich ungeduldig und wandte sich an die Theologische Fakultät der Wiener Universität. Eine relative Mehrheit ihrer Professoren riet, zur Sicherstellung des sakramentalen Lebens der Rumänen vorsichtshalber eine Wiederweihe *sub conditione* vorzunehmen⁴. Kollonich hielt sich an diesen Rat und weihte Atanasie *sub conditione* erneut zum Priester und zum Bischof. Eidlich hatte Atanasie auch versprechen müssen, nach der Rückkehr in die Heimat die Priester des Bistums ebenfalls *sub conditione* wiederzuweihen⁵, denn wenn er und seine Vorgänger als „Schismatiker“ vielleicht keine Bischöfe waren, mussten auch die von ihnen gespendeten Priesterweihen fraglich erscheinen. Kardinal Kollonich erhielt für die Wiederweihe Atanasies jedoch eine Rüge aus Rom, und von der Wiederweihe der Priesterschaft war danach keine Rede mehr⁶.

² Das Schreiben Atanasies bei N. Nilles, *Symbolae*, S. 99.

³ *Ebenda*, S. 101-106; zur Sache vgl. Octavian Bârlea, *Die Union der Rumänen*, in W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, S. 172 f und S. 405-407.

⁴ N. Nilles, *Symbolae*, S. 100 f.

⁵ Vgl. Art. 3 der Eidesformel bei N. Nilles, *Symbolae*, S. 282 f.

⁶ Den Text einer amtlichen Antwort aus Rom konnte N. Nilles nicht finden. Doch aus den Texten, die er S. 107-110 vorlegt und vor allem aus der völligen Wirkungslosigkeit von Art. 3 in der Eidesformel Atanasies und aus dem nachfolgenden völligen Schweigen über die eidlich versprochene Wiederweihe der rumänischen Priesterschaft darf auf eine Rüge aus Rom geschlossen werden.

Însă, Cardinalul Leopold Kollonich era un simpatizant al noilor tendințe, iar la 1701 - la încheierea Unirii - era chinuit de îndoieli, dacă hirotonia în treapta de Episcop a lui Atanasie, conferită de un Ierarh schismatic, poate fi recunoscută. El l-a îndemnat pe Atanasie să întrebe la Roma². Însă răspunsul oficial de la Roma întârzia; Cardinalul Leopold Kollonich a primit doar opinii private, care în majoritatea lor erau contra rehirotonirii³. Deoarece așteptarea răspunsului ar fi determinat o ședere mai îndelungată a Episcopului în Viena și, în mod corespunzător, o absență mai îndelungată a acestuia din Eparhie, i s-a părut nepotrivită; a devenit nerăbdător și s-a adresat Facultății de Teologie a Universității din Viena. O majoritate relativă a profesorilor acesteia l-a sfătuit ca, pentru asigurarea vieții sacramentale a românilor, să se realizeze, din precauție, o rehirotonire *sub conditione*⁴. Cardinalul Leopold Kollonich a urmat acest sfat și l-a rehirotonit pe Atanasie *sub conditione*, ca Preot și ca Episcop. Sub jurământ, Atanasie a trebuit să promită, de asemenea, că după reîntoarcerea în patrie va rehirotoni, de asemena, pe preoții Eparhiei sale *sub conditione*⁵, deoarece dacă el și predecesorii săi ca și „schismatici” nu au fost poate episcopi, atunci și investirile de preoți făcute de ei erau îndoielnice. Cardinalul Leopold Kollonich a primit pentru reinvestirea lui Atanasie totuși un reproș de la Roma, iar după aceea nu a mai fost vorba despre o reînvestire a preoților⁶.

(Traducerea: Pr. Conf. Dr. Mihai Săsăujan)

² Scrisoarea lui Atanasie în N. Nilles, *Symbolae*, p. 99.

³ *Ibidem*, p. 101-106; asupra subiectului, vezi comparativ Octavian Bârlea, *Die Union der Rumänen*, în W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg, 1963, p. 172, 405-407.

⁴ N. Nilles, *Symbolae*, p. 100.

⁵ A se compara Art. 3 a formulei de jurământ în N. Nilles, *Symbolae*, p. 282.

⁶ N. Nilles nu a putut găsi textul unui răspuns oficial de la Roma. Însă, din textele pe care le prezintă la p. 107-110 și, în special, din totala lipsă de efect a Art. 3 din formula de jurământ a lui Atanasie și pe fondul unei tăceri totale care a urmat cu privire la rehirotonirea preoților români, pe care Atanasie a promis-o sub jurământ, se poate deduce doar un reproș de la Roma.

Keith Hitchins

The Three Points on which a Decision in favor of Union was Rejected from the very Beginning and Our Information on Other Dissents from the Union between 1697 and 1701 which already existed during Atanasie's Time

Overt opposition to the negotiations for a Union with Rome on the part of the Romanian Orthodox was muted until the end of 1698. The main reason undoubtedly lay in the fact that negotiations between Bishop Teofil and his successor Atanasie and the Jesuits were carried on in private and involved a relatively small number of clergy, for the most part the well-educated protopopes. The Jesuits focused their attention on this group because they were well aware of the Orthodox peasantry's strong attachment to their ancestral church and thus had no illusions about the success of any efforts to convert the masses. Nor was conversion their objective. As events were to show, resistance to any agreement on the Union was grounded in the very nature of rural society and the important role religion played not only in its spiritual life but also in its everyday social and economic activities. Here religion was of a particular sort. A combination of popular customs and superstitions and simple teachings of the church, it lay at the heart of age-old beliefs.

Keith Hitchins

Cele trei puncte în care decizia de Unire a fost respinsă de la bun început și informațiile noastre asupra altor disensiuni referitoare la deciziile Unirii din anii 1697-1701, care au existat deja de pe vremea lui Atanasie

Ostilitatea dintre Biserica Română Ortodoxă și Roma față de tratativele privind o posibilă Unire cu Roma a păstrat un caracter tacit până la sfârșitul anului 1698. Principalul motiv a fost, fără îndoială, faptul că negocierile între Episcopul Teofil, succesorul său, Atanasie, și iezuiți au fost purtate în secret între un număr relativ restrâns de membri ai clerului, în marea majoritate protopopi cu educație aleasă. Iezuiții și-au îndreptat atenția asupra acestui grup, pentru că erau extrem de conștienți de faptul că țărănimea ortodoxă era puternic atașată față de Biserica lor strămoșească. Prin urmare, nu își făceau deloc iluzii în privința succesului eforturilor de convertire a maselor. În fond, convertirea maselor nu era obiectivul lor principal. Istoria urma să demonstreze că opoziția față de orice negociere a Unirii era înrădăcinată în chiar natura societății rurale și în rolul central pe care religia îl ocupa atât în viața spirituală, cât și în activitățile sociale și economice de zi cu zi. Prin urmare, religia ocupa un loc special, deoarece fiind o combinație de obiceiuri populare, superstiții și simple învățături ale Bisericii, ea reprezenta credințele strămoșești.

Formalized in the rituals of the Church and thus sanctioned by the Almighty, religion endowed the faithful with a strong sense of community and served them as a guide on their uncertain temporal journey. When the Orthodox did manifest opposition to the idea of a Union carried out by Bishop Atanasie in formal protests and other acts of obstruction they did not stand alone. The Protestant and even the Roman Catholic estates of Transylvania lent them support for motives that were hardly altruistic, and the ruling prince and the church leader of Wallachia provided their Transylvanian co-religionists with moral and material assistance. The chief centers of Romanian resistance in Transylvania were the city of Braşov, notably the Romanian quarter of Şchei, a number of villages in the surrounding district of Țara Bârsei, and the town and district of Făgăraş, but the Orthodox also took their protest movement to Alba Iulia, the diocesan see. The term „Union” at this time must be understood as an attempt, first of all, to heal the centuries-old schism between the Eastern and Western churches, not to effect the conversion of the Romanian Orthodox to Roman Catholicism.

Strong signs of Orthodox hostility to the negotiations for Union in Şchei and neighboring Romanian communities were evident when Atanasie made a visit in the spring of 1699. By this time news had become known that the synod, convoked by him in Alba Iulia in the fall of 1698, had adopted the Union on 24 October, and thus the reception that the faithful of Şchei accorded him was cool; they refused to acquiesce in the synod’s action and disputed his right to exercise jurisdiction over them¹. It is not surprising that Şchei should have become the chief center of opposition to the Union. It was home to a traditional Romanian community that had preserved close ecclesiastical and commercial ties to Wallachia for centuries. The community was supported by an active company of Greek, Bulgarian, and Romanian merchants in Braşov who were no less determined to maintain their long-standing religious and economic

¹ O. Netoliczka, *Historica relatio de initio et progressu missionis Coronensis Societatis Iesu in Transilvania*, in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VI, Braşov, Br. Schneider & Feminger, 1915, p. 326-327.

Fiind instituționalizată în ritualurile Bisericii și sancționată de Preaputernic, religia îi înzestra pe credincioși cu un puternic simț comunitar și le servea drept călăuză în călătoria pământească plină de neprevăzut. Opoziția ortodocșilor față de Unirea înfăptuită de Episcopul Atanasie s-a manifestat atât prin proteste formale, cât și prin alte acte de obstrucție, și a primit sprijin substanțial din afară. Stările protestante și chiar cele romano-catolice din Transilvania le-au oferit sprijin din motive care nu erau deloc altruiste, iar Principele conducător și capul Bisericii din Țara Românească le-au asigurat confrăților lor din Transilvania sprijin moral și material. Principalele centre de opoziție ale românilor împotriva Unirii cu Transilvania erau concentrate în orașul Brașov, în special în cartierul Șchei, un număr de sate din preajma Districtului Țării Bârsei, respectiv orașul și Districtul Făgăraș. Pe lângă aceste centre, ortodocșii au extins mișcarea lor de protest și în Alba Iulia, Scaunul Episcopal al Diocezei. (Referitor la această perioadă, termenul de „Unire” trebuie înțeles în primul rând în termenii unui efort de a vindeca rănile provocate de schisma seculară, care a separat Bisericile răsăritene de cele apusene și nu atât ca o încercare de a-i converti pe românii ortodocși la Romano-Catolicism).

În primăvara anului 1699, în timpul unei vizite făcute de Atanasie în Șchei și în comunitățile românești înconjurătoare, ostilitatea ortodocșilor față de Unire s-a manifestat vizibil. Cum credincioșii din Șchei aflaseră deja că Sinodul convocat de Atanasie la Alba Iulia în toamna anului 1698 adoptase Unirea pe 24 octombrie, i-au făcut Episcopului o primire rece, prin care își exprimau refuzul față de hotărârea Sinodului și puneau în discuție dreptul său de a-și exercita jurisdicția asupra lor¹. Nu e deloc surprinzător faptul că Șchei a devenit principalul centru de opoziție față de Unire, având în vedere că acesta găzduia o comunitate românească tradițională, care, timp de secole, păstrase strânse legături ecleziastice și tradiționale cu Țara Românească. Comunitatea din Șchei era sprijinită de un grup dinamic de comercianți greci, bulgari și români din Brașov, care erau de asemenea neclintiți în hotărârea de a-și păstra relațiile lor religioase

¹ O. Netoliczka, *Historica relatio de initio et progressu missionis Coronensis Societatis Iesu in Transilvania*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VI, p. 326-327.

relations with the Orthodox world in southeastern Europe and Constantinople². Atanasie's visit to Făgăraș at this time also must have been a sobering experience for him, as he found there a general state of mind among clergy and faithful little inclined to make concessions on the Union. The sentiments expressed in Șchei, Țara Bârsei, and Făgăraș were confirmed in the fall of 1699 by commissions dispatched to various parts of Transylvania by the Diet, in accordance with the wishes of the skeptical and hostile ruling estates, to ascertain the true sentiments of the Romanians toward the Union. Many clergy and faithful in the above-mentioned places left no doubt about their determination to remain in the „old faith”³.

As the negotiations between the Jesuits and Bishop Atanasie proceeded attitudes toward the Union among the Orthodox became more diverse. A change of mind was particularly true for the clergy, as important events had softened opposition in some quarters. The emperor had issued a diploma on 16 February 1699 (the so-called First Leopoldine Diploma) granting Orthodox priests who would join the Union the same legal status as that enjoyed by the Roman Catholic clergy. They would thus be exempted from performing the labor services and paying the tithes required of serfs, a boon that was warmly received by many⁴. To inform his clergy of these benefits officially Atanasie convoked a general synod in Alba Iulia on 20 May 1699. Clergy and faithful in Șchei and the surrounding communities and, to a lesser degree, in the city and district of Făgăraș remained on guard, but they preserved their links to Atanasie. They wanted to avoid an open confrontation, probably in the hope that their bishop would not go so far as to break with the ancestral church. The Orthodox of Șchei gave evidence of such trust by sending delegates to another general synod summoned by Atanasie in Alba Iulia in May 1700.

² Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, Edit. Acad., 1981, p. 130-144, 152-158.

³ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, p. 15-18.

⁴ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 224-227.

și comerciale de lungă durată cu lumea ortodoxă din sud-estul Europei și Constantinopol². De asemenea, vizita lui Atanasie în Făgăraș, unde nici membrii ai clerului, nici credincioșii nu erau înclinați spre a face concesii privind Unirea, trebuie să-l fi trezit pe Episcop la realitate. Starea de spirit din Șchei, Țara Bârsei și Făgăraș a fost confirmată în toamna anului 1699 de comisiile trimise de Dietă în diferite părți ale Transilvaniei cu scopul de a constata sentimentele adevărate ale românilor față de Unire. Comisiile au fost trimise în Țară conform dorințelor exprimate de clasele conducătoare, care se vedeau sceptice și ostile față de Unire. Mulți membrii ai clerului și credincioși din zonele menționate mai sus nu au lăsat nici o urmă de îndoială cu privire la hotărârea lor de a rămâne la „vechea credință”³.

În decursul negocierilor dintre iezuiți și Episcopul Atanasie, atitudinile ortodocșilor față de Unire s-au diversificat. În special, în rândul unor grupări ale clerului a avut loc o adevărată schimbare de mentalitate ca reacție la o serie de evenimente importante, care au atenuat opoziția lor față de Unire. Împăratul a emis un Decret, în 16 februarie 1699 (așa-numita *Primă Diplomă Leopoldină*), acordându-le preoților ortodocși, dornici de a intra în rândurile Unirii, același statut legal de care se bucura clerul romano-catolic. Prin urmare, erau scutiți de efectuarea unor munci și de plata dijmei cerută șerbilor, o favoare pe care mulți au primit-o cu satisfacție⁴. Pentru a-i informa oficial pe reprezentanții clerului cu privire la aceste aspecte favorabile, Atanasie a convocat un Sinod general la Alba Iulia, în 20 mai 1699. Clerul și credincioșii din Șchei și comunitățile înconjurătoare, și într-o mai mică măsură, cei din orașul și Districtul Făgăraș care s-au opus Uniunii, dădeau încă semne de îndoială, deși nu au rupt legăturile cu Atanasie. Sperând, probabil, că Episcopul lor nu ar merge chiar până la separarea de Biserica strămoșească, aceștia doreau să evite o confruntare deschisă. Ca dovadă a încrederei lor în Episcop, ortodocșii din Șchei au trimis delegați la un alt Sinod general, convocat de Atanasie la Alba Iulia, în luna mai 1700.

² Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, p. 130-144, 152-158.

³ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, p. 15-18.

⁴ N. Nilles, *Symbolae*, I, p. 224-227.

But now it became clear to them that he was determined to solidify his arrangement with Rome. In June, from Șchei, they sent a statement to him declaring their unwillingness ever to accept the Union. Their words betrayed disappointment rather than animosity, as they lamented their bishop's turn to the West and his desertion of the Church of the East⁵. Yet, even now hesitancy about a future course of action divided the community. It was evident at the great synod on 4 September 1700, summoned by Atanasie to accept the Union formally. Here Protopope Vasile Grid of Brașov signed the Act of Union, but his action was immediately disavowed by parishioners at home, who declared their intention to invite a protopope from Wallachia to serve them, since Vasile had not been fully confirmed in his post. Atanasie reacted angrily by letter on 10 November telling them that they could not have a „foreigner” for protopope, but must accept the person he, Atanasie, appointed⁶. Finally, Vasile, under much pressure, assured his flock that he would remain faithful to Orthodoxy, and thus he was received by them as protopope and confirmed by Atanasie. But this maneuvering was only a small engagement in a much larger struggle.

Resistance to Atanasie's initiatives intensified as the Orthodox became aware that his adherence to the Union was irreversible. The opposition was still centered in Șchei and Țara Bârsei and found support in Făgăraș and Alba Iulia and, outside Transylvania, at the court of Prince Constantin Brâncoveanu of Wallachia. Their mood was made manifest in a letter to Atanasie dated 13 March 1701 and signed by a certain Pater Ianoș, „a rich, Greek Orthodox merchant,” probably from Wallachia who was at the time in Alba Iulia⁷. Noting that he had learned of certain things that Atanasie was being urged to accept in Vienna, he reminded the bishop of his responsibilities to his Orthodox flock and warned him of „maledictions” and even

⁵ Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, I, Brașov, Ciurcu & comp., 1901, p. 5-8.

⁶ *Ibidem*, p. 8-9.

⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria Românilor*, II, București, I. V. Socec, 1900, p. 86.

Însă, cu această ocazie, li s-a confirmat bănuiala că acesta era hotărât să solidifice atașamentul său la Roma, și să realizeze Unirea. În iunie 1700, i-au trimis o declarație din Șchei, prin care își manifestau dezacordul total față de Unire. Deplângând faptul că Episcopul lor se întorsese către Apus, abandonând Biserica de Răsărit, cuvintele lor trădau mai degrabă dezamăgire decât ostilitate⁵. Chiar și în acel moment, nesiguranța privind viitorul comunității semăna disensiune între membrii. Lipsa de unitate a comunității se făcuse deja vizibilă la Marele Sinod din 4 septembrie 1700, convocat de Atanasie pentru a asigura acceptarea formală a Unirii. Cu acea ocazie, Protopopul Vasile Grid al Brașovului a semnat „Actul Unirii”. Gestul său de acceptare a fost, imediat, dezaprobat de enoriașii de acasă, care și-au declarat intenția de a numi un Protopop din Țara Românească în funcția acestuia, având în vedere că Vasile nu fusese încă deplin confirmat în postul său. Furios, Atanasie a trimis comunității o scrisoare în 10 noiembrie 1700, spunându-le că ei nu pot fi păstoriți de Protopop „străin” și că trebuie să accepte Protopopul pe care Atanasie însuși îl numise⁶. Atacat din toate părțile, Vasile și-a asigurat enoriașii că va rămâne credincios ortodoxiei. Doar astfel a fost acceptat ca Protopop și a fost confirmat de Atanasie. Acest incident reprezintă doar un episod într-o luptă de mult mai mare importanță.

Pe măsură ce ortodocșii au devenit conștienți de faptul că aderarea lui Atanasie la Unire era ireversibilă, rezistența lor s-a intensificat. Șcheiul și Țara Bârsei continuau să fie centrul mișcării de opoziție, dar aceasta a primit sprijin atât din Făgăraș, Alba Iulia, precum și din afara Transilvaniei, de la curtea Domnului Constantin Brâncoveanu al Țării Românești. Aceștia și-au exprimat starea lor de spirit într-o scrisoare trimisă lui Atanasie, în 13 martie 1701 și semnată de un oarecare Pater Ianoș, „un comerciant grec bogat”, probabil din Țara Românească, care se afla la acea vreme în Alba Iulia⁷. Menționând faptul că știa de anumite lucruri pe care Atanasie a fost îndemnat să le accepte la Viena, el i-a reamintit episcopului de responsabilitățile sale față de supușii ortodocși și l-a amenințat cu „blesteme” și chiar

⁵ Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, I, Brașov, Ciurcu & comp., 1901, p. 5-8.

⁶ *Ibidem*, p. 8-9.

⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria Românilor*, II, București, I. V. Socec, 1900, p. 86.

excommunication, if he were to abandon the Greek faith. Pater Ianoș then promised that whatever happened he and his fellow Orthodox would remain steadfast in the old faith. He allowed the bishop and his priests to do as they wished, but, he admonished, they could never bind the faithful to acts that went against community and tradition⁸. Pater Ianoș may well have been expressing not only his own thoughts but also the point of view of officials in Wallachia, inasmuch as he was well known at the court of Constantin Brâncoveanu⁹. Atanasie responded by closing one of the two churches that had served as a rallying place for the protesters.

A final break between the Orthodox of Șchei, Țara Bârsei, and other places and Atanasie came after the former had received information about events in Vienna: Atanasie's formal acceptance of the Union, his ordination as a Catholic priest, and his reconsecration as Uniate Bishop of Transylvania in March 1701. When Atanasie invited them and communities throughout Transylvania to send delegates to a general synod in Alba Iulia in June to attend his formal installation as Uniate Bishop of Transylvania, his opponents in Șchei decided to consult the princely court in Wallachia. Their intermediary was David Corbea, a native of Brașov and a soldier long in the service of Wallachian princes, who had served as their liaison with officials in Bucharest¹⁰. Corbea urged them to send delegates to the forthcoming synod and to speak out for justice, to declare that they would remain in their mother Orthodox Church forever, and to warn that the bishop had no power to force them to do otherwise¹¹. The Orthodox of Șchei, joined by representatives from Țara Bârsei and the town of Făgăraș as well as the Greek company of merchants in Brașov, followed Corbea's advice closely. They made a verbal protest on June 25, in which they firmly rejected the Union and all the

⁸ Ștefan Lușca, *Biserica ardeleană și „Unirea” în anii 1697-1701*, p. 76-78.

⁹ Alexandru Lapedatu, *Pater Ianoș*, in *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șapte-zeci de ani*, București, Carol Göbl, 1903, p. 304-305.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, Carol Göbl, 1902, p. 194-195.

¹¹ Daniel Dumitran, *Rezistența ortodoxă împotriva Unirii religioase în Brașov și Țara Bârsei*, in *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 56.

cu excomunicarea, dacă va abandona ritul grecesc. Apoi, Pater Ianoș i-a promis că, indiferent ce s-ar întâmpla, atât el însuși, cât și frații săi ortodocși sunt fermi în decizia de a rămâne la vechea credință. Declarând că Episcopul și preoții săi sunt liberi, să procedeze cum doresc, le-a reamintit, însă, că nu vor putea niciodată să-i oblige pe credincioși să accepte acte, care sunt împotriva comunității și tradiției lor⁸. Este foarte probabil că Pater Ianoș nu a exprimat doar convingerile sale personale, ci și punctul de vedere al oficialilor Țării Românești, având în vedere că el era o prezență familiară la Curtea lui Constantin Brâncoveanu⁹. Ca răspuns, Atanasie a închis una dintre cele două biserici, care servise ca loc de adunare pentru protestatari.

Ruptura definitivă dintre Atanasie și ortodocșii din Șchei, Țara Bârsei și alte regiuni s-a produs, ca urmare a faptului că aceștia din urmă au aflat despre evenimentele din Viena: acceptarea formală a Unirii de către Atanasie; numirea lui ca preot catolic și resfințirea lui ca Episcop Unit al Transilvaniei, în martie 1701. Când Atanasie i-a invitat, atât pe ei, cât și alte comunități din Transilvania, să trimită delegați la Sinodul general din iunie de la Alba Iulia, pentru a asista la înscăunarea lui formală ca Episcop Unit al Transilvaniei, opoziții lui din Șchei au decis să consulte Curtea domnească a Țării Românești. Intermediarul lor a fost David Corbea, un localnic din Brașov, care slujise vreme îndelungată ca soldat al domnilor Țării Românești, fiind omul lor de legătură cu oficialii de la București¹⁰. David Corbea i-a îndemnat să trimită delegați la Sinodul care urma să aibă loc, și să vorbească pentru dreptate, să declare că nu vor părăsi Biserica Ortodoxă mamă niciodată, și să avertizeze că Episcopul nu avea puterea de a-i forța să procedeze altfel¹¹. Ortodocșii din Șchei, uniți de reprezentanții lor din Țara Bârsei și orașul Făgăraș, ca și de comercianții greci ai Brașovului, au respectat îndeaproape sfatul dat de David Corbea. În 25 iunie 1701, au organizat un protest verbal,

⁸ Ștefan Lupșa, *Biserica ardeleană și „Unirea” în anii 1697-1701*, p. 76-78.

⁹ Alexandru Lapedatu, *Pater Ianoș, în Prinsoa lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șapte-zeci de ani*, Carol Göbl, 1903, p. 304-305.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, Carol Göbl, 1902, p. 194-195.

¹¹ Daniel Dumitran, *Rezistența ortodoxă împotriva unirii religioase în Brașov și Țara Bârsei*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/II, 2005, p. 56.

benefits it promised and declared their intention to remain faithful to the „[...] old Greek beliefs of the Eastern Churches”¹². They based their stand on Emperor Leopold’s decrees of 16 February and 26 August 1699, which had confirmed the right of the Orthodox to choose which confession they would belong to, and now, they declared, they wanted to make it plain that they would never be served by Uniate priests and would never recognize the authority of the Uniate bishop. Two days later, on 27 June, they submitted to the Governor of Transylvania, Atanasie, and the protopope Vasile Grid a written protest of the same tenor and proclaiming the Union a change of faith and, in effect, the adoption of Catholicism. Their bold action may be seen as an effort to sever all ties with the former Metropolitan see and to endow the traditional Orthodox ecclesiastical body with legitimacy beyond the control of the new Uniate bishop. It is likely that they were acting in accordance with instructions coming from Wallachia and that they had the support of Transylvanian officials, too, especially the Calvinists¹³.

Protests against Atanasie’s conduct in Vienna came from other quarters as well. Notable was the movement led by Gavril Nagyszegi, who belonged to the Romanian lesser nobility in Transylvania. In March 1701, at the behest of Orthodox opponents of Atanasie in Alba Iulia, he had addressed a letter to the Transylvanian Gubernium protesting the bishop’s closing of the church used by his opponents and affirming the intention of the Orthodox to remain steadfast in their „old faith”¹⁴. Later in the same year, on 25 September, Nagyszegi drew up a new protest against Atanasie’s behavior in Rome and subsequent actions dated 25 September 1701, copies of which he distributed widely. Undoubtedly with the aid of others, he intended to organize a broad movement of opposition and, to this end, he made plans to hold a large assembly, probably at Alba Iulia. But on 23 October he and several associates were arrested and taken to Sibiu.

¹² Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia [...]*, p. 118-119.

¹³ Daniel Dumitran, *Rezistența*, p. 56-57.

¹⁴ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 134.

în care au respins ferm Unirea și toate beneficiile asociate cu ea, declarându-și intenția de a rămâne credincioși „[...] ritualurilor vechi grecești ale Bisericii din Răsărit”¹². În sprijinul deciziei lor, au invocat decretele Împăratului Leopold din 16 februarie și 26 august 1699, care confirmau dreptul ortodocșilor de a-și alege confesiunea. Cu această ocazie, și-au declarat dorința de a clarifica faptul că nu vor accepta niciodată preoții uniți și nu vor recunoaște niciodată autoritatea unui Episcop unit cu Roma. Două zile mai târziu, pe data de 27 iunie 1701, ortodocșii din Șchei, Țara Bârsei și Făgăraș au trimis Guvernatorului Transilvaniei, lui Atanasie, și Protopopului Vasile Grid, un protest scris, cu același conținut, proclamând Unirea drept o schimbare de credință și, prin urmare, un act de convertire la catolicism. Actul lor de curaj poate fi văzut ca un efort de a rupe toate legăturile cu fostul Scaun episcopal (mitropolitan) și de a asigura clerul tradițional ortodox că va fi în afara sferei de control a Episcopului Unit. Este foarte probabil, că ei au acționat conform instrucțiunilor primite din Țara Românească și, de asemenea, că au avut sprijinul oficialilor transilvăneni, în special al calvinilor¹³.

O serie de alte grupări și-au exprimat nemulțumirea față de acțiunile lui Atanasie la Viena. De remarcat a fost mișcarea condusă de Gavril Nagyszegi, care aparținea micii nobilimi din Transilvania. În martie 1701, la rugămintea oponentilor ortodocși ai lui Atanasie din Alba Iulia, el a adresat o scrisoare către Guberniul Transilvaniei, protestând față de închiderea bisericii întrebuițate de oponentii Unirii, și afirmând intenția ortodocșilor de a nu se clinti din „vechea lor credință”¹⁴. Mai târziu, în 25 septembrie 1701, Gavril Nagyszegi a elaborat un nou protest împotriva acțiunilor lui Atanasie la Viena, datat 25 septembrie 1701, ale cărui copii le-a răspândit pe scară largă. Fără îndoială contând și pe sprijinul altora, Nagyszegi a intenționat să organizeze o mare mișcare de opoziție, și în acest scop a făcut planuri pentru a organiza o adunare de amploare, foarte probabil în Alba Iulia. În 23 octombrie 1701 a fost arestat împreună cu câțiva asociați și dus la Sibiu.

¹² Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia [...]*, p. 118-119.

¹³ Daniel Dumitran, *Rezistența*, p. 56-57.

¹⁴ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 134.

While there he composed several memoranda (one was dated 5 November 1701), which were intended to dissuade the emperor from forcing the Romanians to unite with the Latin Church by pointing to the irreparable harm such a policy would cause¹⁵. A response of sorts was the emperor's decree of 12 December 1701 in which he reaffirmed the provisions of his decrees of 14 April 1698 and 26 August 1699 recognizing the freedom of the Orthodox to unite with any of the four received churches or remain in their traditional church¹⁶.

¹⁵ Siviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, p. 5-10 (Annex).

¹⁶ N. Nilles, *Symbolae*, p. 341-342.

Aici, Gavril Nagyszegi a scris câteva memorii (unul dintre ele datând din 5 noiembrie 1701), cu intenția de a-l convinge pe Împărat să nu proclame Unirea românilor cu Biserica Latină, subliniind răul ireparabil pe care l-ar cauza o asemenea decizie¹⁵. Se poate afirma că Împăratul a dat un fel de răspuns prin Decretul din 12 decembrie 1701, care reconfirma prevederile decretelor sale din 14 aprilie 1698 și 26 august 1699, prin care era recunoscută libertatea ortodocșilor de a se uni cu oricare dintre cele patru Biserici recepte sau de a rămâne la Biserica lor tradițională¹⁶.

(Traducerea: Carina Duban)

¹⁵ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, p. 5-10. (*Anexe*).

¹⁶ N. Nilles, *Symbolae*, p. 341-342.

Nachwort des Redaktionskomittes

Die Stiftung PRO ORIENTE war bei der Gründung ihrer Arbeitsgemeinschaft zum Studium der Siebenbürger Kirchenunion bemüht, verschiedene Fachleute (Historiker und Theologen) aus verschiedenen Kirchen (Orthodoxe, Katholiken lateinischer und byzantinischer Tradition und Reformierte) und aus verschiedenen Ländern (Rumänien, Österreich und USA) zusammenzuführen, um einen Dialog anzuregen zwischen den bestehenden und recht unterschiedlichen Standpunkten bezüglich einer Thematik, zu der es bekanntermaßen große Gegensätze gibt. Die Arbeitsgemeinschaft hatte die Aufgabe, voneinander abweichende Ansichten im Gespräch zusammenzutragen und nach friedlichem Einvernehmen zwischen ihnen zu suchen. Mit Freude kann das Redaktionskomitee feststellen, dass in den Jahren der Tätigkeit der Arbeitsgemeinschaft ein beachtlicher Beitrag zum Dialog zwischen den Tendenzen erbracht werden konnte. Selbstredend war es aber weder Aufgabe noch Absicht des Redaktionskomitees, nach einer Harmonisierung der eingereichten und in diesem Buch publizierten Beiträge zu suchen, denn diese Publikation hat einerseits die bestehenden Unterschiede in den Auffassungen und andererseits das ehrliche Hinhorchen der Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft auf die Meinung der jeweils anderen zu dokumentieren.

Postfața Comitetului de Redacție

Cu privire la constituirea echipei de cercetare pentru studierea Unirii bisericești din Transilvania, Fundația PRO ORIENTE a fost interesată să adune la un loc specialiști diferiți (istorici și teologi) din Biserici diferite (ortodocși, catolici de tradiție latină și bizantină și reformați) și din țări diferite (România, Austria și SUA), pentru a stimula un dialog între punctele de vedere existente și foarte diferite cu privire la o tematică în legătură cu care există, în mod cunoscut, contradicții mari. Echipa de cercetare a avut misiunea de a aduce în discuție puncte de vedere diferite unul de celălalt și de căuta un acord irenic între ele. Comitetul de redacție poate constata cu bucurie că, în decursul anilor de activitate a echipei de cercetare, s-a putut aduce o contribuție semnificativă la dialogul dintre orientările existente. Desigur, nu a fost, însă, nicidecum, nici misiunea și nici intenția Comitetului de redacție să urmărească o armonizare a contribuțiilor înaintate și publicate în această carte, deoarece această publicație are, pe de o parte, rolul de a exprima diferențele conceptuale, și pe de altă parte, rolul de a arăta respectul onest al membrilor echipei de cercetare asupra punctului de vedere al celorlalți.

(Traducerea: Pr. Conf. Dr. Mihai Săsăujan)

INDICE DE PERSOANE

- Adriányi Gabriel – 72, 75, 78, 83
Albu, Alin – 174, 175
Alvinczi Petru/Petrus – 62, 63
Alzati, Cesare – 188-191, 194, 195, 262, 263
Ampringen, Gaspar – 84, 85
Apafi Mihail I./Michael – 40, 41, 80, 81, 90-93, 98, 99, 128-131, 206, 207
Apafi Mihail II./Michael – 54, 55
Apor Ștefan/István/Stefan – 100, 101, 104-107, 112, 113, 260, 261
Aretin, Karl Otmar Frieherr von - 156, 157
Arnould, Antoine – 208, 209
Arsenie al III-lea Čarnojević, patriarh – 188, 189
Ashley, Maurice – 160, 161
Atanasie Anghel - 16-23, 44-47, 96, 97, 100-121, 124, 125, 130, 131, 138, 139, 144-147, 186-193, 196-201, 204-207, 210-217, 222-225, 230-237, 250, 251, 270-273, 278, 279, 290-299, 300, 301, 304-313, 316, 317
Axente al Sofiei – 196, 197
Bahlcke, Joachim - 50-53, 66, 67, 70, 71
Bánffy George/György/Georg – 54, 55, 98, 99, 104, 105, 246, 247, 250, 251
Barányi Paul Ladislau – 100, 101, 104, 105, 108, 109, 114, 115, 120, 121, 144, 145, 176, 177, 186, 187, 260, 261
Barcsai Acațiu/Achatius – 38, 39, 48, 49, 134, 135
Barițiu, George – 40, 41, 52, 53, 84, 85, 90, 91, 172, 173, 196, 197
Barta, Cristian – 174, 175
Basta, George/Georg – 52, 53
Bălan, Ioan – 172, 173, 182, 183
Bărbat, Basiliu – 110, 111, 232, 233
Bârlea, Octavian – 98-101, 116, 117, 172-175, 178-183, 304, 305

Báthory Cristofor/ Christopher – 54, 55, 62, 63,
 Báthory Sigismund – 52, 53
 Báthory Ștefan/Étienne – 28, 29, 52, 53, 66, 67
 Benkő Iosif – 170, 171
 Bernath Mathias – 102, 103, 114, 115, 144-147, 214, 215, 218, 219, 254, 255, 280, 281
 Berzeviczy, Gregor von – 76, 77, 94, 95
 Bethlen Gabriel – 28-31, 78, 79
 Bethlen Nicolae/Miklós/Nikolaus – 54, 55, 104, 105, 246, 247, 250, 251, 254, 255
 Bianu, Ioan – 38-41, 134-137, 290, 291
 Biró V. – 28, 29
 Bluche, François – 156, 157
 Bocskay Ștefan/Stephan – 78, 79
 Bod Péter – 168, 169, 176, 177, 246, 247
 Boer Simion – 258, 259
 Boer Joseph – 258, 259
 Bogdan-Duică, George – 298, 299
 Bologna, Vasile – 82, 83
 Bornemisza Paul, episcop – 50, 51
 Bot, Livia – 134, 135
 Brancovici, Gheorghe – 126, 127
 Brancovici, Sava – 28, 29, 38-41, 126, 127, 130, 131, 134-137
 Brancovici, Sava II – 220, 221
 Brâncoveanu, Constantin – 104, 105, 112, 113, 290, 291, 312-315
 Brusanowski, Paul – 24, 25, 70, 71, 98, 99
 Bucsay Mihály – 76-79, 90, 91
 Budai, Iosif, mitropolit – 126-129, 136, 137
 Bunea, Augustin – 102, 103, 122-125
 Buonvisi, Francesco – 172, 173, 182, 183
 Bzenszky, Rudolph – 168, 169
 Calinic, patriarh – 113, 114
 Camillis, Iosif de/Kamelis Joseph de – 142, 143
 Canisius, Petrus – 232, 233
 Cantacuzino, Șerban – 126-131
 Carol VI/Karl VI – 68, 69
 Câmpeanu, Remus – 102, 103, 218, 219, 250, 251, 276, 277, 280, 281, 286, 287
 Chaunu, Pierre – 154, 155
 Chindriș, Ioan – 122, 123, 170, 171
 Cicanci, Olga – 310, 311
 Cimdina, Ausma – 96, 97
 Cipariu, Timotei – 34, 35, 40, 41, 120, 121, 130, 131, 134-139, 170-173
 Clark, George – 158, 159
 Claude, Jean, pastor – 208, 209
 Clement/Clemens XIII, papă – 82, 83
 Climent al Adrianopolei – 196, 197
 Corbea, David – 314, 315
 Cotore, Gherontie – 116, 117
 Crăciun, Maria – 118, 119, 162, 163
 Crișianu, I. – 174, 175
 Cronț, Gheorghe – 130, 131
 Cserei Mihály – 90, 91
 Csuday Eugen – 82, 83
 Cvetkova, Bistra – 162, 163

- Dalnoky L.N.** – 62, 63
Darvai M. – 82, 83
Dănilă, Nicolae – 30, 31, 50, 51, 96, 97, 102, 103, 168-171, 174-177, 182, 183, 238, 239, 246, 247
Densușianu, Nicolae – 124, 125, 290, 291
Depner, Maja – 76, 77, 80, 81
Diaconescu, Marius – 242, 243
Diaconovich, C. – 97, 98, 102, 103
Dositei/Dosithei, patriarh – 16, 17, 46, 47, 104, 105, 112, 113, 130, 131, 138, 139, 196-213, 230, 231
Dosoftei, mitropolit – 132, 133, 212, 213
Doyle, William – 154, 155
Dragomir, Silviu – 32, 33, 102, 103, 112, 113, 170, 171, 174, 175, 178-181, 188, 189, 192, 193, 196, 197, 218, 219, 248, 249, 266, 267, 276, 287, 290-293, 310, 311, 318, 319
Dumitran, Ana – 30, 31, 50, 51, 126, 127, 168, 169, 172, 173, 176, 177, 184-187, 238-243, 246, 247, 258, 259
Dumitran, Daniel – 106, 107, 254, 255, 280, 281, 314-317

Emilian, episcop – 268, 269
Eszterházy Paul – 92, 93
Evans, Robert – 214, 215

Fabritius, R. – 56, 57
Fasching, Francisc – 168, 169
Fata Márta – 74-77, 80, 81, 86, 87, 90-95
Feßler, I.A. – 86-89

Fiath, Ioan/Johann – 66, 67, 108, 109, 292, 293
Fiedler, J. – 220, 221
Filoramo, Giovanni – 194, 195
Flova, I. – 28, 29
Freyberger, Andreas – 168-173, 188, 189, 216, 217, 244-249, 316, 317
Fugariu, Florea – 70, 71

Gabor, Ioan – 116, 117
Gebhard, Christophor Venceslay – 292, 293
Geleji Katona István – 30, 31, 210, 211
Gerhartl, Gertrud – 86, 87, 92, 93
Ghenadie, mitropolit – 124, 125, 132-135
Ghenadie II, mitropolit – 132, 133
Ghenadie III, mitropolit – 134, 135
Gherman, Mihai Alin – 116, 117
Ghibu, Onisifor – 74, 75, 82, 83
Ghișa, Ciprian – 270, 271
Ghitta, Ovidiu – 118, 119, 162, 163, 220, 221
Gill, J. – 274, 275, 294, 295
Gogâltan, Florin – 250, 251
Goția, Anton – 42, 43
Grid, Vasile, protopop – 312, 313, 316, 317
Gúdor Botond – 30, 31, 50, 51 170, 171, 176, 177, 238, 239, 246, 247
Gunesch, Andreas – 168, 169
Gündisch, Konrad – 70, 71

Hallerstein, Johann von – 54, 55
Heckel, Martin – 156, 157
Henter, Benedikt – 66, 67
Herczeg Farkas – 82-85, 90, 91

- Herlea, Al. – 28, 29
Herrmann, Georg Michael von – 54, 55, 64, 65
Hevenes Gabriel – 108, 109, 168, 169, 292, 293
Hirscher, Lukas – 132, 133
Hitchins, Keith – 218, 219, 260, 261, 288, 289
Hodinka Antal – 142, 143
Hodoş, Nerva – 38-41, 134-137, 290, 291
Horvath Francisc – 62, 63
Hristos/Christos/Christus – 14, 15, 18, 19, 46, 47, 202, 203, 206-211
Hurmuzaki, Eudoxiu de – 16, 17, 68, 69, 246, 247, 252, 253, 312, 313
- Ianăş, protopop – 134, 135
Iancu de Hunedoara/Hunyadi, Johannes – 48, 49
Ihsanoğlu, Ekmeleddin – 162, 163
Illia Andreas – 168-173
Illyési Andrei – 64-67
Inocenţiu XII/Innozenz XII, papă – 182, 183, 188, 189
Ioan de la Prislop, episcop – 126, 127
Ioasaf, mitropolit – 128-131, 136, 137
Ioniţă, Viorel – 12, 13
Iorest, Ilie – 28, 29, 134, 135
Iorga, Nicolae – 196, 197, 292, 293, 300, 301, 314, 315
Iosif I/Josef I. – 68, 69
Ivaşcu, George – 42, 43
- Kálnoky Sámuil/Sámuel – 108, 109, 292, 293
Kapi Gabriel – 256-259, 292-295
Kara Mustafa – 94, 95
Karácsonyi Janos – 82, 83
Kartashev, Anton Vladimirovich – 160, 161
Katona István/Stephanus – 168, 169
Kémeny Ioan/János – 134, 135
Kinsky, Philipp Joseph – 144, 145
Klein, J.S. – 86-91
Kollonich, Leopold von – 18-23, 64, 65, 80-93, 98-101, 106-111, 140-143, 146-149, 164, 165, 176, 177, 184, 185, 216, 217, 226-237, 246, 247, 250, 251, 258, 259, 260, 261, 290-297, 300-305
Kossutány, Ignác – 74, 75
Kutschera, Rolf – 54, 55
- Lačko, M. – 302, 303
Lapedatu, Alexandru – 314, 315
Laurian, August Treboniu – 170-173
Lavisse, Ernest – 156, 157
Lehmann, Hartmut – 154, 155,
Leopold I – 18, 19, 68, 69, 82-85, 92, 93, 100, 101, 104-107, 120, 121, 142, 143, 146, 147, 164, 165, 186, 187, 196, 197, 214, 215, 228, 229, 252, 253, 260, 261, 270, 271, 280, 281, 296, 297, 316, 317
Lippay Georgius/Georg – 302, 303
Ludovic XIV / Louis XIV / Ludwig XIV – 82, 83, 156, 157
Lukaris, Chiril / Lukaris, Kyrill – 30, 31
Lupaş, Ioan – 30, 31, 38, 39, 54, 55, 134, 135, 268, 269
Lupşa, Ştefan – 174, 175, 196, 197, 276, 277, 282, 283, 314, 315

Maior, Petru – 120-123
Mályusz Elemér – 74, 75
Marczali Heinrich – 76-85, 92-95
Maria, Sf. / Maica Domnului/ Gottesmutter – 46, 47
Maria Tereza – 82, 83
Martin V, papă – 74, 75
Martin, Odile – 156, 157
Marton József – 100, 101
Martonfi Gheorghe / György – 122, 123
Mateiu, Ion – 128, 129, 134, 135
Matia/Matthias Corvin – 48, 49
Mathia II/ Matthias II – 78, 79
Maurer, Joseph – 86-93
Mârza, Iacob – 12, 13, 116, 117
Meletie, episcop vicar – 108, 109
Melinte, episcop vicar – 108, 109, 292, 293
Menzio, Daniele – 194, 195
Meteș, Ștefan – 124-133, 174, 175, 276, 277
Micu, Ioan, preot – 102, 103
Micu, Samuil – 112, 113, 120, 121, 170-173
Micu-Klein, Inochentie – 102, 103, 118, 119, 222, 223, 254, 255, 298, 299
Mihai Viteazul / Michael der Tapfere – 28, 29, 112, 113
Mildenberg, J.H. Benigni von – 68, 69
Milescu, Nicolae Spătarul – 208, 209
Miron, Greta-Monica – 250, 251, 258, 259, 276, 277
Mitu, Sorin – 250, 251
Moeller, Bernad – 156, 157
Morini, E. – 270, 271
Movilă, Petru / Mogila, Petr – 38, 39, 42, 43
Murgescu, Bogdan – 162, 163
Nagyszegi Gavril – 316-319
Naláczai Ștefan/István – 250, 251
Neagoe, Nicolae – 70, 71
Neofit al Sevestei – 196, 197
Netoliczka, O. – 308, 309
Neurauter, Carol – 108, 109, 112-115, 216, 217, 258, 259, 292, 293
Nicolae, Sf./Heil. Nikolaus – 46, 47, 122, 123
Nilles, Nicolaus – 20, 21, 32-35, 46, 47, 98, 99, 102, 103, 140, 141, 144-151, 168-171, 184, 185, 188, 189, 192, 193, 220, 221, 226-233, 236, 237, 244-247, 250, 251, 254-261, 290-295, 298-301, 304, 305, 310, 311, 318, 319
Olăhus, Nicolaus – 48, 49
Öry Miklós – 80, 81
Osmond, Jonathan – 96, 97
Papiu-Ilarian, Alexandru – 216, 217
Parfenij Petr – 302, 303
Pascal, Pierre – 160, 161
Paskaleva, Virzhiniia – 164, 165
Patachi/Pataki, Ioan Giurgiu – 120-123
Pater Ianoș – 312-315
Pázmány Péter – 78-81
Păcățianu, T.V. – 174, 175
Păcurariu, Mircea – 24, 25, 28, 29, 48, 49, 124-127, 132-135, 162,

- 163, 174, 175, 196, 197, 206, 207, 210, 211, 278, 279
- Pădurean, C. – 36, 37, 108, 109
- Pâclișanu, Zenovie – 36, 37, 98, 99, 102, 103, 108-115, 174, 175, 206, 207, 210, 211, 234, 235, 252, 253, 276-283, 292-299, 300, 301, 316, 317
- Pelikan, J. – 270, 271
- Petitfils, Jean-Christian – 156, 157
- Petru cel Mare/Peter the Great – 160, 161
- Pictor, Philippus – 48, 49
- Pop, Alexandru – 174, 175
- Pop, Ioan-Aurel – 188, 189
- Popea, Nicolae – 174, 175
- Popescu, Niculae M. – 30, 31
- Popovici, George – 174, 175, 196, 197, 270, 271, 298, 299
- Prentthaller, Ioan/Johann – 114, 115
- Prodan, David – 30, 31, 118, 119
- Puiu, Nicolae – 114, 115
- Rabutin, Jean Luis, conte de Bussy** – 114, 115, 250, 251
- Radvánszky Anton – 72, 73, 78, 79, 82-85, 92, 93
- Rákóczy Francisc II – 114, 115
- Rákóczy Gheorghe/Georg I. – 28, 29, 34, 35, 40, 41, 80, 81, 98, 99, 134, 135, 206, 207
- Rákóczy Gheorghe/ Georg II. – 40, 41, 80, 81
- Rappert, Nikolaus – 38, 39
- Rațiu, Ștefan – 108, 109, 112-115, 292, 293
- Roth, Paul W. – 54, 55
- Rudolf II (Habsburg) – 76-79
- Ruyter, Michael Adrian – 88-91
- Sava din/von Veștem, mitropolit – 130, 131, 136, 137
- Săsăujan, Mihai – 36, 37, 108, 109
- Scharberg, Joseph Bedeus von – 70, 71
- Schmidt, Wilhelm – 66, 67
- Serafim, mitropolit – 126, 127
- Shore, Paul – 216, 217
- Siegescu, Iosif – 174, 175
- Sigismund de/von Luxemburg – 74, 75
- Sigismund, Ioan/Johann – 26, 27
- Simion, preot – 248, 249
- Simion Ștefan, mitropolit – 28, 29, 34, 35, 38-41, 98, 99, 134, 135, 302, 303
- Sipos Gábor – 242, 243, 250, 251
- Someșan, Maria – 102, 103
- Stanciu, Laura – 12, 13, 96, 97, 116, 117, 172, 173, 180, 185, 192, 193, 230, 231
- Stăniloae, Dumitru – 174, 175, 298-301
- Stinghe, Sterie – 312, 313
- Sturdza, D.A. – 314, 315
- Suttner, Ernst Christoph – 12, 13, 30, 31, 34-43, 96, 97, 102, 103, 108, 109, 116, 117, 178, 179, 184, 185, 192-195, 212, 213, 230, 231, 234, 235, 246, 247, 256, 257, 288, 289, 300-303
- Szelepcsényi György, arhiepiscop – 84, 85
- Szilágyi S. – 28, 29
- Szunyogh Francisc – 114, 115, 296, 297

- Șaguna/Schaguna, Andrei – 16, 17, 44, 45, 174, 175, 196-199, 204, 205, 230, 231
 Șchiau, Octavian – 134, 135
 Șincai, Gheorghe – 70, 71, 112, 113, 120, 121, 170, 173
 Șotropa, V. – 28, 29
 Ștefan I al Ungariei – 20, 21, 32-35, 46, 47, 72, 73, 98, 99, 140, 141, 214, 215
 Ștefan, preot – 240, 241, 248, 249

 Tempea, Radu – 134, 135
 Teodor, Pompiliu – 102, 103, 118, 119, 222, 223
 Teodosie, mitropolit – 98-101, 126-129, 196-199
 Teofil Seremi – 16, 17, 44, 45, 96-101, 116-119, 130, 131, 136-139, 144, 145, 168-171, 174-179, 184-187, 214, 215, 218, 219, 222-225, 306, 307
 Teutsch, Fr. – 64-67
 Teutsch, G.D. – 24, 25, 50-53
 Timbuș, Ioan – 36, 37
 Tököly Emeric/Imre – 90-93
 Tóth I. Zoltán – 102, 103, 116, 117, 148, 149, 218, 219, 252, 253, 256, 257
 Turcuș, Șerban – 188, 189

 Țirca, Ion – 114, 115

 Urban al VIII-lea – 182, 183

 Vancea, Ioan, mitropolit – 124, 125
 Varlaam, mitropolit – 38-41, 102, 103, 130, 131, 136-139
 Vészpremi Stephanus – 98, 99
 Veterani, Frederico – 60, 61
 Vierhaus, Rudolf – 156, 157
 Vizkeleti Sigismund – 186, 187
 Vries, W. De – 302-305

 Waissenberger, Robert – 86, 87
 William, Frederick – 158, 159
 Wittram, Reinhard – 160, 161
 Wolf, Marionela – 98, 99, 102, 103
 Woltner, Margarete – 160, 161

 Zabanius, Johann – 62, 63
 Zach, Krista – 68, 69
 Zápolya Ioan/Johann – 26, 27
 Zelzer, Klaus – 192-195
 Zelzer, Michaela – 192-195
 Zieglauer, Ferdinand von – 62, 63
 Zoba, Ioan – 42-45, 48, 49

CUPRINS

<i>Johann Marte, Präsident der Stiftung PRO ORIENTE</i>	
Vorwort	6
<i>Johann Marte</i>	
Cuvânt înainte	7
<i>Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu und Ernst Christoph Suttner</i>	
Die Aufnahme von Unionsverhandlungen und die Anfänge des Widerstands gegen die Union	14
<i>Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu și Ernst Christoph Suttner</i>	
Demararea tratativelor de Unire și începuturile opoziției împotriva acesteia	15
<i>Vasile Leb</i>	
Trei națiuni și patru confesiuni recepte în Transilvania secolului al XVII-lea și statutul juridic al românilor, care nu erau recunoscuți nici ca națiune și nu aveau nicio religie receptă	24
<i>Vasile Leb</i>	
Die drei anerkannten Nationen und vier Konfessionen im Siebenbürgen des 17. Jahrhunderts und der Rechtsstatus der Rumänen, die weder als Nation anerkannt waren noch eine rezipierte Religion besaßen	25

<i>Ernst Christoph Suttner</i>	
Die Auswirkungen der kalvinischen Aufsicht über das Kirchenleben der Rumänen im Fürstentum und die mit der Offenheit für den Calvinismus verbundenen sozialen Vorteile.....	34
<i>Ernst Christoph Suttner</i>	
Efectele supravegherii calvine asupra vieții religioase a românilor din Principat și avantajele sociale legate de deschiderea față de calvinism.....	35
<i>Paul Brusanowski</i>	
„Status catholicus” și relațiile sale cu Stările protestante la sfârșitul secolului al XVII-lea	50
<i>Paul Brusanowski</i>	
Der „Status Catholicus” und die Beziehungen zwischen ihm und den protestantischen Ständen am Ende des 17. Jahrhunderts	51
<i>Paul Brusanowski</i>	
Măsuri pentru întărirea catolicismului în Ungaria Superioară habsburgică, în a doua jumătate a sec. al XVII-lea	72
<i>Paul Brusanowski</i>	
Maßnahmen zur Stärkung des Katholizismus im habsburgischen Oberungarn ab der Mitte des 17. Jahrhunderts	73
<i>Iacob Mârza</i>	
Episcopii Teofil și Atanasie	96
<i>Iacob Mârza</i>	
Die Bischöfe Teofil und Atanasie	97
<i>Paul Brusanowski</i>	
Titulatura și poziția canonică a ierarhilor români din Alba Iulia	120
<i>Paul Brusanowski</i>	
Titulatur und kanonische Position der rumänischen Hierarchen von Alba Iulia	121
<i>Keith Hitchins</i>	
The Social-Political Promises Linked to a Possible Achievement of the Union	140
<i>Keith Hitchins</i>	
Promisiunile socio-politice ale unei posibile încheieri a Unirii	141
<i>Keith Hitchins</i>	
The Fact that, in accordance with the Social Order of European States at the End of the 17th Century, a Close Connection Existed between	

the Religious Affiliation/Non-affiliation of Subjects to the Religion of Their Rulers and the Civic Rights Enjoyed by Subject	152
<i>Keith Hitchins</i>	
Despre faptul că în conformitate cu ordinea socială a statelor europene, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, exista o strânsă colaborare între apartenența / non-apartenența religioasă a supușilor la religia conducătorilor lor politici și drepturile civile de care se bucurau aceștia	153
<i>Laura Stanciu</i>	
Situația izvoarelor pentru negocierile iezuiților cu românii pe vremea Episcopului Teofil.....	166
<i>Laura Stanciu</i>	
Die Quellenlage für die Verhandlungen der Jesuiten mit den Rumänen zur Zeit des Bischofs Teofil	167
<i>Laura Stanciu</i>	
Ședințele sinodului român din anii 1697, 1698 și 1700	176
<i>Laura Stanciu</i>	
Die Sitzungen der rumänischen Synode der Jahre 1697, 1698 und 1700	177
<i>Mihai Săsăușan</i>	
Instrucțiunea Patriarhului Dositei pentru Atanasie	196
<i>Mihai Săsăușan</i>	
Die Instruktion des Patriarchen Dositheos für Atanasie	197
<i>Greta-Monica Miron</i>	
Motivele Unirii religioase.....	214
<i>Greta-Monica Miron</i>	
Die Motive für die kirchlichen Unionsbestrebungen	215
<i>Ernst Christoph Suttner</i>	
Das Unionsverständnis in den Anweisungen aus Rom von 1669 und jenes bei Kardinal Kollonich	226
<i>Ernst Christoph Suttner</i>	
Conceptul de Unire identificat în instrucțiunile de la Roma din 1669 și la Cardinalul Kollonich	227
<i>Gavril Sipos</i>	
Conceptul de „Unire” în contextul în care, după emiterea rezoluției din 14.04.1698, și relația anumitor comunități locale românești cu conducerea Bisericii reformate (calvină) a fost numită tot Unire.....	238

Gavril Sipos

Das Verständnis von „Union“, das vorlag, als man nach Erlass der Resolution vom 14.4.1698 auch das Verhältnis bestimmter rumänischer Ortsgemeinden zur reformierten Kirchenleitung als „Union“ bezeichnete..... 239

Daniel Dumitran

Contradicția dintre conceptele privitoare la modul realizării unei Uniri religioase la iezuiți și la Stările transilvănene 244

Daniel Dumitran

Der Gegensatz zwischen den Auffassungen von der Art und Weise des Zustandekommens einer kirchlichen Union bei den Jesuiten und bei den Siebenbürgener Ständen 245

Ovidiu Ghitta

Conceptul de Unire la partenerii români 264

Ovidiu Ghitta

Das Unionsverständnis der rumänischen Partner 265

Mihai Săsăujan

Anchetele autorităților transilvănene din anii 1698-1699 276

Mihai Săsăujan

Die Enquete der Siebenbürgener Behörden in den Jahren 1698/99..... 277

Nicolae Chifăr

Instrucțiunile teologice scrise pe care le-a primit Atanasie în Viena sub jurământ, și competențele „teologului” 290

Nicolae Chifăr

Die schriftlichen theologischen Anweisungen, die Atanasie in Wien zu beeden hatte und die Kompetenzen des „Theologen” 291

Ernst Christoph Suttner

Die Anfragen des Kardinals Kollonich in Rom und bei der Wiener theologischen Fakultät hinsichtlich der Gültigkeit der Weihe, die Atanasie in der Walachei empfangen hatte, und die Antworten, die er erhielt 302

Ernst Christoph Suttner

Interpelările lui Kollonich la Roma și la Facultatea de Teologie din Viena cu privire la validitatea hirotoniei pe care a primit-o Atanasie în Țara Românească și răspunsurile primite 303

Keith Hitchins

The Three Points on which a Decision in favor of Union was Rejected from the very Beginning and Our Information on Other Dissents from the Union between 1697 and 1701 which already existed during Atanasie's Time 306

Keith Hitchins

Cele trei puncte în care decizia de Unire a fost respinsă de la bun început și informațiile noastre asupra altor disensiuni referitoare la deciziile Unirii din anii 1697-1701, care au existat deja de pe vremea lui Atanasie 307

Nachwort des Redaktionskomittes 320

Postfața Comitetului de Redacție 321

INDICE DE PERSOANE 323

